

પ્ર
જ
વં
કુ
ની
સ
ને

ની
સા
લ
ની
બે

કુન્દમાં કાન્તિ

“પ્રજવંકુ”
ઓ હી સ

ખાડિયા
અમદાવાદ

હાકરો, વૈદ્યા અને નર્સોના અભિપ્રાયથી
જગ પ્રસિદ્ધ પામેલી

પ્રદર વિનાશક દવા.

સ્રીઓના દરેક રોગો માટે અકસીર અને સચ્ચોટ ગુણકારી છે.
પ્રદર, લોહીવા, અનિયમિત રજાશ્રાવ, પેકુ કમ્બરનો દુખાવો,

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

‘ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ’

અનુક્રમાંક ૧૫૭૦૦ વર્ગીક.

પ્રસિદ્ધિ નંબર ૬૨૪૭ માં ક્રાંતિ

પ્રિન્ટર ૬૦૧૩

ગોળા ૬૦ ની બા. ૧ ની કા. રૂ. ૧-૮-૦ } પો. ૦-૬-૦
બા. ૩ ની કો. રૂ. ૪-૦-૦ }

મેનેજર, પ્રદર વિનાશક ઓર્ડીસ,

ખંભાત (૧૦) જી. ખેડા.

ડી. વાકર એન્ટી—“ફલ”

એન્ટી—“ફલ” ઉત્તમ એથ્યુમીનીયમ સીલીકેટ તથા ગ્લીસરાઇનમાંથી તૈયાર કરેલું છે, જેની અંદર ઉત્તમ દવાઓનું મીઠાણ કરવામાં આવેલું છે જેથી સુનેષાત (ન્યુમેમીઆ) સસળી, લુરીસી ગડ, વ. દરેક દર્દી કે જેની અંદર શેકની જરૂર પડે છે તેના દરેક જાનના સોળ ઉપર આયોજ લગાડવાથી અંદરનો તેમજ બહારનો સોળો તથા દુખાવો ઠીક થાય છે અને દર્દીને જલ્દી આરામ થાય છે. આની કોમ્પોઝીશન ૧-૨-૦.

ડી. વાકર દ્રાક્ષાસવ.

દ્રાક્ષાસવ તેના સુપ્રસિદ્ધ ગુણોમાટે આયુર્વેદમાં પ્રખ્યાત છે. પરંતુ તે યોગ્ય વિધિસર નહિ વાપરવાને લીધે બરોબર અસર કરતો નથી. અમારો ડી. વાકરનો દ્રાક્ષાસવ પાસ થએલા રસાયનશાસ્ત્રીએ જુની આયુર્વેદિક પદ્ધતિ મુજબ તૈયાર કરેલો છે. જેથી તેનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે, તેનું હંમેશાં સેવન કરવાથી શરદી મટી જીખ લાગે છે. વળી શરીરમાં નવીન સ્ફુર્તિ આવે છે, તે પ્રાણશક્તિ તૈયાર છે તેના ચાલુ સેવનથી ક્ષય જેવા બીજાં રોગો નાબુદ થાય છે તે ઉત્તમ ઔષધોમાંથી બનાવેલો છે જેથી તે લ્હેજતદાર સ્વદીષ્ટ પીણું તમારા શરીરમાં તાકાત અને તન્દુરસ્તીનો ખજાનો ભરશે.

દોઢ સોલી બાટલીની કો. ૧-૮-૦

એક સોલી કો. રૂ. ૧-૧-૦

મળવાનું દેખાણું: અમરતલાલ એમ. મોદીની કંપની,

ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના એજન્ટ

સારંગપુર ચકલા, અમદાવાદ.

વીસમી સદીની નવીન શોધ

સંગ્રહણી (ગજતી) માટે

અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા ખાધ કંટાળેલા સંગ્રહણી (ગજતી) મુંઝવના ઝાડા, આંતસાર અને આંતરડાના ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલી ઉપવર્ષના અનુભવની રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેા અથવા સવાલ-પત્ર મંગાવેા. પત્રવ્યવહાર નીચેના શિરનામે કરવેા.

કોઈ પણ દરદ માટે સલાહ મફત આપવામાં આવશે.

માણુસાવાળા

માસ્તર—કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ,

સ્પ્રુસ્પેશીઆલીસ્ટસ.

કાળુપુર, દાંડીગરાની પોળ-તંબુરાગરાની ખડકીમાં,

ઘર નંબર ૩૫૬, અમદાવાદ.

અમારૂં ખાલાનંદ ખચ્ચાંચોને રૂપુષ્ટ, આનંદી

અને સુંદર બનાવે છે. કીંમત ખાર આના.

કરંધમાં કાન્તિ

[ઐતિહાસિક નવલકથા]

લેખક

ગુણવંતરાય પોપટભાઈ આચાર્ય,
રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૩૯૦૦

સંવત ૧૯૮૭

ઈ. સ. ૧૯૩૧

અમદાવાદ :

ખાડિયા, જેઠાભાઈની પોળમાં “ પ્રજાળપ્ત પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ ” માં
ઈન્દ્રવદન બ. ઠાકોરે છાપી તે જ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સાગર વિદ્યાપીઠ
સાગર વિદ્યાપીઠ
સાગર વિદ્યાપીઠ
સાગર વિદ્યાપીઠ

પ્રસ્તાવના.

લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષ ઉપર કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાનો મને પ્રસંગ અને તક સાથેસાથ સાંપડ્યા હતાં. એ અભ્યાસના પરિણામ રૂપ આ પુસ્તક લખાયું છે. ત્રણ વર્ષ ઉપર લખાયેલું આ પુસ્તક આજે પ્રકટ થાય છે.

આ પુસ્તકને નવલકથા કહેવી, નવલિકા કહેવી કે ઐતિહાસિક વાર્તા કહેવી એ પ્રશ્નનો મેં તો કશોયે નિર્ણય કર્યો નથી. કંપની સરકારના ખાસ મોકલાયેલા ત્રણ લશ્કરી અમલદારોએ કચ્છની ભૌગોલિક, આર્થિક, સામાજિક અને ઐતિહાસિક હકીકતોનાં જે જુદાં જુદાં બયાનો, ખાનગી અહેવાલો તરીકે પાઠવ્યાં હતાં, તે માહેની નક્કર હકીકતો ઉપર જ આ પુસ્તકનું મુખ્ય વસ્તુ રચાયું છે. રાજગૌરની ન્યાતનાં ત્રાગાં, મદનજી મહેતાનું કારજ, હરજીવન મહેતાની સમાધ, ગંગાનું અપહરણ અને માંડવીનો બળવો ઇત્યાદિ આ પુસ્તકમાં અપાયેલા પ્રસંગો ઐતિહાસિક છે અને પતરીની ચડાઈ તથા ખારલાયાના કારભારના પ્રસંગો તો એટલા પ્રસિદ્ધ છે કે આજસુધી આ ઉગ્ગવલ ઇતિહાસને ઘોષ નાંખનારા કચ્છ રાજ્ય તરફથી પ્રકટ થયેલા અનેક શાળોપયોગી ઇતિહાસમાંથીયે આ બે પ્રસંગો તો ભૂંસી શકાયા જ નથી ! જોકે એ બે પ્રસંગોનેય વિકૃત સ્વરૂપ આપવાના તો પ્રયાસો થતા જ રહ્યા છે. એક પક્ષી એક ક્રમશઃ પ્રકટ થતા કચ્છના રાજ્યાશ્રિત ઇતિહાસ-ગ્રંથોમાં આ ઉગ્ગવલતા ઉપર લગાડવામાં આવતી કાલિમા કોષ પણ નિષ્પક્ષ વાચકની નજરે તરી આવે એવી છે.

આ પુસ્તક લખાયું હતું ત્યારે તો એક અમર રહેવા સરજાયેલા ઐતિહાસિક યુગને આજના યુગમાં વાચકો સમક્ષ રજુ કરવા સિવાય મારી ખીજ કોઈ ધારણા હોય એવું મને યાદ નથી; પરંતુ એના પ્રક્ટીકરણનો કાળ તો કોષ નવી જ આશા અને નવીન વિચારણા, નવાં જ દષ્ટિબિન્દુઓ અને નૂતન સર્જનના પ્રયાસોના કાળની સાથે ભેટી જાય છે. ગોળમેજી પરિષદની પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ. રાજ્યો અને રાજ્યોના અનેકવિધ પ્રશ્નો

અને એ પ્રશ્નોના ઉકેલો આજે રાજસ્થાની પ્રજાએ વિચારવાના રહ્યા છે, તે વખતે બહુ દૂરના કાળમાં નહિ, કોઈ વૈદિક કે પૌરાણિક કાળમાં નહિ, કોઈ પરદેશમાં કે પરપ્રાંતમાં નહિ, પરંતુ ઠેક ઇ. સ. ૧૭૮૬ના અરસામાં એટલે આ દેશમાં-હિન્દમાં અંગ્રેજોના વર્ચસ્વની સ્થાપના પછી, કાઠિયાવાડને સામે કાંઠે, અઢાર વીસ માઈલની ખાડી વચ્ચેમાં રાખીને આવેલા કચ્છમાં જ, કચ્છી પ્રજાએ પોતાના જ એક ઉદ્ધત અને તુમાખી રાજાને ઠેકાણે લાવવા, તેને કેદ કરીને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવા સુધીની પણ હામ બીડી હતી, એ વાત ઉપર રાજસ્થાની પ્રજાએ લક્ષ સામાટે ન ચોંટાડવું ?

અને આ પુસ્તકમાં વળુવેલા પ્રસંગો જેવા છૂટાછવાયા પ્રસંગો તો આજે પણ દેશી રાજ્યમાં ક્યાં નથી બનતા ? અલગત, આ પુસ્તકમાં તો આખરી ઉપાય જ બતાવવામાં આવ્યો છે. હું અંતઃકરણપૂર્વક માનું છું કે અત્યારના સાતસો રજવાડામાંથી કેટલાકને બાદ કરતાં બાકીનામાં તો આખરી ઉપાયો જ અસરકારક નીવડી શકે. જ્યારે શરીર જર્જરીભૂત થઈ જાય છે, અંગેઅંગ સડાથી ખદખદી રહે છે, ત્યારે તુલસીનું પાન અને ગંગાજળ વગર કોઈ પણ ઔષધ નકામું જ છે, એવી સ્થિતિમાં તેના બધાય સંબંધીઓ એવા વ્યાધિગ્રસ્ત કલેવરની આ સંસારમાં રહી સહી 'માયા' ઉતારવાની અને સુખરૂપ અવસાન થવાની માનતા પણ લે છે. એકના એક પુત્રનો પણ તરત જ દેહ છૂટી જાય એ માટે સ્નેહધેલી વિધવા માતાને પણ એકાદશીની કે ગાયને કપાસીયા નીરવાની કે એવી જ કોઈ બાધા લેતી ઘણાંયે ક્યાં નહિ જોઈ હોય ?

આજનાં કેટલાંક રાજ્યશરીરો પણ એવા જ વ્યાધિ ભોગવી રહ્યાં છે. એ વ્યાધિનિવારણનો અન્ય કોઈ માર્ગ નથી જ--ન હોઈ શકે એમ કદાચ ન કહી શકાય. પણ જો કોઈ અન્ય માર્ગ સૂજતો હોય તો તે દેવે તામડતોળ અગ્રમાવેલો જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. પ્રસ્તુત નવત્રકથામાં ભાગ ભજવનાં અતિહાસિક પાત્રોને પણ આજથી દોઢસો વર્ષ પૂર્વે એમ જ લાગ્યું હશે ને ? રોગગ્રસ્ત રાજદેહને ખરે જ આરામ થાય તો એ ઇશ્વરી ચમત્કારને સોંપી પહેલો હું પૂજશ. પરંતુ આજના જડવાદી જગતમાં એવા કોઈ ચમત્કારો સંભવી શકતા નથી એમ પણ હું માનનારો હોવાથી જ શરીરસડા ઉપરના કોઈ

ઔષધ કરતાં દાકતરી છરીનો હું જેમ આચારમાં પક્ષપાતી છું, તેમ વિચારમાંયે તેનો જ હિમાયતી છું.

આ સાંકેતિક કાળમાં મારા દષ્ટિપથમાં આવતા પુસ્તકના ગુણદોષની આટલી ચર્ચામાં ઉતર્યા પછી પુસ્તકના વાસ્તવિક ગુણદોષોની વિચારણા વાચકને જ સોંપું છું. મારા વિચારોને વાચકો ન મળતા થાય એ વાત હું સમજી શકું છું; તોયે તેમને વિનંતિ કરું છું કે આ પુસ્તકમાં આલેખાયેલા છે એવા જે સાત કરોડ માનવી આજે અનેકવિધ અત્યાચારોના જન્મથી જ ભોગ થઈ પડે છે તેમની દુર્દશા ઉપર, તેમની તમામ આશા અને આજ્ઞાદીની કબરો ઉપર આંસુનાં બે બિન્દુ સારજો. તમે સુખી હો- ધન્ય તમને સુખી રાખે-તો એ લાલ લીંટીની પેલે પાર જે હજારો હાડપિંજરો વસે છે, જે હજારો માણસો જીવતા જાગતા સદેહે રૌરવ નરકની યાતનાઓ સહે છે, તેમનાં દુઃખોની કોઈ કોઈ વાર યાદગીરી કરજો-કોઈ વાર તમારા વેપારધંધા, તમારા લગ્નગાળા, તમારી મહેશીશોની વૈભવી ધમાલ વચ્ચે એ દુઃખપીડિતોનીયે તમારી ફૂરસદે સંભાળ લેજો.

જેવું છે તેવું આ પુસ્તક વાચકને હવે સોંપી દઉં છું.

રાણપુર,
તા. ૧-૨-૧૯૩૧. }

ગુણવંતરાય પોપટભાઈ આચાર્ય.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૧ કાશીગર ગોસાંઈ	...	...	...	...	૧
૨ રાજગોરની ન્યાત	...	...	...	...	૭
૩ રાજહઠ	...	...	...	...	૧૦
૪ રા'નું સાહસ	...	...	...	...	૧૪
૫ હડતી નજર	...	...	...	...	૧૭
૬ મહનજી રોકનું કારણ	...	...	...	...	૧૯
૭ રા'નું સાહસ	...	...	...	...	૨૨
૮ રાજદ્રોહી મહાજન કે પ્રજાદ્રોહી રાજ ?...	...	...	...	...	૨૫
૯ પતરીનો ઠાકોર	...	...	...	...	૨૯
૧૦ મહમદ સેતો	...	...	...	...	૩૩
૧૧ મહાજનનો હંડ કેમ વપરાયો ?	...	...	...	...	૩૮
૧૨ ત્રીસ લાખ કોરી	...	...	...	...	૪૨
૧૩ ભાયાતી ચઢાઈ	...	...	...	...	૪૯
૧૪ રાજચલકમીના પગ	...	...	...	...	૫૩
૧૫ પતરીની ચઢાઈ...	...	...	...	...	૫૭
૧૬ ભાયાતી બંડ	...	...	...	...	૬૩
૧૭ હાવનો એક પાસો	...	...	...	...	૬૯
૧૮ યુદ્ધનો આરંભ	...	...	...	...	૭૧
૧૯ અંજારને પાધર	...	...	...	...	૭૬
૨૦ દુર્ભાગી રા'	...	...	...	...	૭૯
૨૧ દુર્ભાગ્યની સીદીનાં પગથિયાં	...	...	...	...	૮૫
૨૨ હવે શું ?	...	...	...	...	૯૦

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૨૩ જામાદાર અને ફત્તેહમહમદ ...	૬૩
૨૪ લખપતનો કિલ્લોદાર ...	૬૫
૨૫ આમળ બધો ! ...	૬૮
૨૬ સહાયકારી કરારો ...	૧૦૧
૨૭ દુર્દશા ! ...	૧૦૪
૨૮ મુલોહના સંદેશ ...	૧૧૧
૨૯ હવે શું કરવું ?... ...	૧૧૫
૩૦ ધાંચીના બળદની વીતક કથા ...	૧૨૦
૩૧ ન ભૂલ્યો, ન ભણ્યો ! ...	૧૨૩
૩૨ પઠાણની ચઢાઈ... ...	૧૨૬
૩૩ નવલખા વેરો ...	૧૨૮
૩૪ બળવાનો હક્ક !... ...	૧૩૦
૩૫ માંડવીનો બળવો ...	૧૩૪
૩૬ રાજસત્તા અને પ્રભ ...	૧૩૭
૩૭ બળવો ભરે છે ! ...	૧૩૯
૩૮ સ્વતંત્ર બંદર ...	૧૪૨
૩૯ ભૂજમાં ...	૧૪૫
૪૦ સમાધી !! ...	૧૪૭
૪૧ બેવફા ફોજ !!... ...	૧૫૩
૪૨ કચ્છની કન્યા ...	૧૫૭
૪૩ પદ્મજી ...	૧૬૩
૪૪ રા', મસુદ અને સૈયદ ...	૧૬૫
૪૫ સાચો ઇલમ ...	૧૬૮
૪૬ જાહેરનામું ...	૧૭૨
૪૭ અંતનો આરંભ... ...	૧૭૫

પ્રકરણ

પૃષ્ઠ

૪૮ દરબારમંડ કબજે મચે	...	...	...	...	૧૩૮
૪૯ અલિહાન	...	...	...	...	૧૮૧
૫૦ ભયનું સન્ન્ય	...	...	...	...	૧૮૩
૫૧ પ્રભના પ્રાયમિક હક્કો	...	...	...	...	૧૮૫
૫૨ આખરે ગિરફતાર !	...	...	...	...	૧૮૮
૫૩ બારબાયાનો કારભાર	...	...	...	...	૧૯૧
૫૪ વિપત્તિનાં વાદળ	...	...	...	...	૨૦૧
૫૫ ભયંકર પરિસ્થિતિ !	...	...	...	...	૨૦૬
૫૬ કાવતરું	...	...	...	...	૨૦૯
૫૭ આંતરવિગ્રહની જવાબી	...	...	...	...	૨૧૪
૫૮ સાંધણના કિલ્લામાં	...	...	...	...	૨૧૬
૫૯ ફત્તેહમહમદ ખૂજ ભય છે	...	...	...	...	૨૨૨
૬૦ બલીયારીનો મિંચાણો	...	...	...	...	૨૨૫
૬૧ કચ્છનો ભાગ્યવિધાતા	...	...	...	...	૨૩૦
૬૨ મડાગાંઠ કપાઈ...	...	...	...	...	૨૩૫
ઉપસંહાર	...	...	...	...	૨૩૮

કરચમાં કાન્તિ.

પ્રકરણ ૧ લું.

કાશીગર ગોસાંઈ.

વિક્રમની અઢારમી સદીની એક પ્રભાતે એક પુરુષ પોતાના મકાનની ધરસાળમાં હિંચકા ઉપર હિંચતો હતો.

વૃદ્ધવની સફેદ છાયાએ એની આંખનાં એક વારનાં વિજળી જેવાં જળકતાં તેજને દાર્યા હતાં. એના કપાળ ઉપર પડેલી કરચલીઓ વધતી જતી અવસ્થાએ હણાયેલી શારીરિક શક્તિઓ ખતાવતી હતી. એના સફેદ વાળ અને ઘોળી ફરફરતી દાઢી એના આખા અંગને પૂજનીયતા અર્પતાં.

ડેલી ઉઘાડી એક જુવાન અંદર આવ્યો અને બોલ્યો: “જમાદાર ડોસલ વેણુ ધરમાં છે?”

“કેમ ભા?” પેલા પુરુષે તેની સામું જોયું. આંખો માત્ર પ્રશ્ન પૂછી રહી.

“જગા મહેતાએ મને મોકલ્યો છે.” પેલા જુવાને જવાબ દીધો.

“ભા! મહેતો શું કહે છે?” ડોસલવેણુ પૂછ્યું.

“મહેતા આપને કહેવરાવે છે કે દૂરસદ હોય તો દુકાને આવો!”

“કેમ? કાંઈ કસુંબાપાણી છે કે મહેરીલ છે?” ડોસલવેણુ સહેજ હસ્યો.

“એ તો, ભા! મને ખતર નથી.”

“ઠીક! ઠીક! જે હોય તે! મહાજનનો શેડીયો કાંઈ અમસ્તો બોલાવે નહિ. ખેસ, હું આવું છું. પાણી ખાણી પીવું છે?”

“હા ના!”

ડોસલવેણુ અંદર જઈને થોડી વાર પછી બહાર આવ્યો. એણે પોતાનાં વસ્ત્ર સભ્યાં હતાં. કસકસતા અંગરખાની લાંબી લાંબી ખાંચો કરચલી વાળી

ઉપર ચડાવી હતી. મલમલની ધજ્જર ઉપર ભેટ લગાવી હતી. ભેટમાં જમૈયો, એક હાથમાં તલ્વાર અને બીજા હાથમાં હુકો લઈ જમાદાર ડોસલવેણુ નીકળ્યા અને પાછળ પેસો જુવાન ચાલ્યો.

માર્ગમાં જમાદાર પેસા જુવાનને પૂછ્યું: “કેમ ભા! કેવો છો? ક્યાં ચાકરી છો?”

“નોતીયાર મુસલમાન છું. માફ નામ ફતેહ મહમદ. દરબારી શીરખંદીમાં વીસ ઘોડાનો હવાલદાર છું.” પેસા જુવાન નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“હું! મહેતે તને ક્યાંથી પકડ્યો?” દરબારી શીરખંદીના હવાલદારને આવે કામે આવેસો જેઠ જમાદાર ડોસલવેણુ સ્વાભાવિક આશ્ચર્ય જતાવ્યું: “અને મને ઓળખતો નથી?” જમાદારના ઉચ્ચારમાં કાંઈક ગર્વખંડન જેવો ભાસ થયો.

“ભા! તમને નામે તો આખું કચ્છ જાણે છે. પણ આ જે ચાર દીથી ચાકરી બાંધી છે, એટલે દીડે ન ઓળખ્યા. હું તો ત્યાંથી જતો હતો. મહેતા દુકાને ખેડા હતા. હવે એણે વચન નાંખ્યું, તે આપણે ગરીબથી કાંઈ ના કહેવાય? આવ્યો, તો તમારા દર્શન થયાં.” જમાદારનું ક્ષુબ્ધ થયેલું મન સંતોષવા ફતેહ મહમદે લાંબો ખુલાસો આપ્યો.

થોડી વાર તેઓ તેમ ચાલ્યા એટલે ભૂજના નગરશેઠ મહેતા જગજીવનની દુકાનના ઉંચા ઓટલા અને લીલાં કમાડો દેખાયાં.

“અયો! અયો! જમાદાર!” સત્કાર જતાવવા દુકાનના પગથીયાં ઉતરી શેઠે આવકાર આપ્યો. “જેઠો રહે! જેઠો રહે!” કહેતાં જમાદારે શેઠનો હાથ પકડ્યો અને બન્ને અંદર ગાદી ઉપર બેઠા.

શેઠે એક માણસને હુકો ભરવા મોકલ્યો. બીજો ગુમારતો દેવતા ક્ષેવા ગયો. થોડી વાર સત્કારસૂચક શાંતિમાં કલાકની શીશીમાંથી પડતી રેતીનો પણ ખડખડાટ સંભળાતો લાગ્યો.

શેઠની દુકાનમાં બેએક બેઠેલો અને એક બાઇ બેઠેલાં હતાં. હેમવણી સ્ત્રીની કમળ સરખી આપો રડવાથી લાલ થઇ ગઈ હતી. હજીએ એ તગતગતા ડોળાની પછવાડે આંસુઓ ઉભરાતાં હોય એમ જમાદારને લાગ્યું.

જમાદાર થોડી વારે બોલ્યા:

“કેમ શેડીયા! આજ આ ગરીબને કાંઈ યાદ કર્યો?”

“હવે તો તમારા જેવા ગરીબ ઉપર અમારો ભરોસો છે. હવે અમારે કરવું શું? કાંઈ બંદોબસ્ત તો કરો.”

“શું છે ભા? શેનો બંદોબસ્ત?” જમાદારે આશ્ચર્ય બતાવતા બાવે પૂછ્યું.

“જુઓને, આમની કર્મકથા સાંભળો. આ વિચારો ખેડુતો પોક મૂકે છે કે આ દુકાળમાં અનાજ પાક્યું નથી, ઘરમાં ખાવા ધાન નથી, ત્યાં રાજભાગ ક્યાંથી દેવો? એમનાં ઘરખાર ને ઉચાળા લઈ દરખાસ્તે કાઢી મૂક્યા છે. આ તો બે ચાર છે, ખીખ એવા તો હજારો હશે.”

“એ તો ખોટું!” વિચારપૂર્વક દાઢી પસવારતા જમાદાર બોલ્યા: “આ દુકાળ* તો ભારી ભયંકર છે. કાલ મારો એક માણસ માધાપર ગયો હતો, તે કહેતો હતો કે ગામડાંમાં છોકરાંને માથાપ ખાઈ જાય છે. દશ દશ કોરીનો મણુ બાજરો જોયો હતો? આ દુકાળ તો સહુને યાદ રહેશે-જીવશે તેને પણ.” જમાદારનો અવાજ નરમ પડી રહેજ અટક્યો. એમની આંખોમાં જિજ્ઞાસા પ્રગટી: “હું એમાં શું કરું? દેવચંદ શેઠને કહોને. એમની દિવાનગીરીમાં આવું?”

“અરે ભા!” એક આનુર ખેડુત બોલી ઉઠ્યો: “દેવચંદ કામદાર જેવો તો આદમી આ મલકમાં ન મળે. એ કામદારના સારા પ્રતાપે અમારે ઘેર સોનાનાં નળીયાં હતાં. પણ હમણાં તો એનું સાંભળે છે કાણ?”

“એ વાત સાચી છે!” જમાદાર દાઢીને વધારે જોરથી પસવારતા બોલ્યા: “રા” રાયધણુજી જીવાન છે. વળી રાજકાળના હુકમ પોતાને મ્હોંડેથી

• “The History of this reign has now approached the period of the great famine which visited with its destructive effects the province of Kutch as well as Gujarat and which spread such desolation and misery in progress as to have suspended all active operation and in a great degree to have paralysed both the minds as well as the bodies of men.”

—Brief sketch of the History of Kutch from the Memoirs of Captain Charles Walter.

દેવાનો એમને શોખ છે, એટલે પછી કામદાર ખીચારો શું કરે? પણ મને કહીનેય શું?”

“અમે તો, ભા! મહાજનના શેઠને કહીએ! અમારી રાડ એ ન સાંભળે તો પછી અમારાં નસીબ. એને ફીક લાગે એને કહે.” એક એકુતે જગા મહેતા ઉપર ગધો ભાર નાંખી સમસ્ત એકુત વર્ગની નીતિ સ્પષ્ટ કરી દીધી.

“જમાદાર! તમે ફાજના સરદાર છો. તમે જ રા' ને કાંઈ ન કહે?” નગરશેઠ આતુર આંખોથી જમાદાર તરફ જોઈ રહ્યો.

જમાદાર મૂંગો બેસી રહ્યો. થોડી વારે એની વૃદ્ધ આંખો આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ. ધૂજતા હાથે ચહેરા ઉપર પડતી કરચલીમાં વેરાતાં આંસુને લૂછતો વૃદ્ધ સરદાર બોલ્યો. તેનો કંપતો અવાજ સંપૂર્ણ લાચારી વ્યક્ત કરતો હતો.

“ભા! તને લાગે છે ને મને નથી લાગતું એમ નથી. લાખા ફૂલાણીની ગાદીને શોભતું નથી એ થાય છે અને હું ડોસો બેઠો બેઠો જોઉં છું. દેવચંદ શેઠ જેવાનાં જ્યાં રોજ અપમાન થાય ત્યાં અમારું શું? નજરે જોવાય એટલું જોવું, સંભળાય એટલું સાંભળવું! રા' જીવાન છે, ધૂની છે. હમણાં ફીક ચાલતું નથી. આગળ ઉપર સારાં વાનાં થશે એમ આશાએ જવાબ એટલું જવું છું.”

“જમાદાર! તમે થાકુંક તો કહી જુઓ. દેવચંદ શેઠના રૂડા પ્રતાપે રાજનો ખજનો ક્યાં ખાલી છે? કોઈનીયે હાથ લીધા વગરની કરોડ કોરી તો ખજનામાં છે પછી શું?”

“અને એનેય પગ આવવા માંડ્યા છે. હમણાં તો પદાણોની એક ફાજ રાખી છે. વળી પેલો ફકીર મહમદ પણ પેઢો પડ્યો છે. ખજનાનાં તો તળીયાં સાફ થશે થોડી વારમાં.”

“હરહર!” નગરશેઠ રાજ્યલક્ષ્મીની પ્રતિજ્ઞા થતી વેશ્યાવૃત્તિથી કંપી ઉઠ્યો: “પણ હવે આ બાઈની કથા સાંભળો.”

“બાઈની કથા! એ વળી શું?”

“મને એનો પદાણ મસુદીઓ ઉપાડી ગયો હતો. પછી શું?” કોઈથી કંપતી એ બાઈ આવેશભરી લાલ આંખોથી બોલી ઉઠી. પછી એ

ચૂપ બની ગયું. એના હોઠ કાંઈ કહેવા માંગતા હોય એમ ફડફડી ઉઠ્યા. રૂંધાતા અવાજને અંસુ વાટે માર્ગ દેતી એ હતભાગી નારી જમીનને હાથના અંગુઠા વતી ખોતરવા લાગી.

જમાદાર મૂઠ જોવા બની ગયો. રા' રાયધણના પિતાના સમયમાં એની પ્રચંડ સમશીર અને સમરવિજયી રણધેનુજા ઉપર દેવચંદ શેઠ જોવા સમર્થ દિવાનની અસાધારણ શક્તિના ઓપ ચડ્યા હતા. તેઓએ કચ્છમાં લક્ષ્મી રેલાવી હતી અને આખાદીને ઉતારી હતી. સેંકડો માઇલો દૂર આવેલાં રાજ્યોના ખેડુતો કચ્છને સત્તામત અને સુઅવસ્થિત માની કચ્છમાં ખેતી કરવા આવ્યા હતા. દેશપરદેશના વેપારીઓ વેપાર કરવા આવ્યા હતા. એ એના અને દેવચંદના વિશ્વાસ ઉપર. એની ફૂલવાડી ચૂંથાઇ જતી એણે જોઈ. એની છાતીમાં ડુમો ભરાયો. કચ્છી ફોજનો વડો સરદાર મૂક અને મૂઠ બની જડવત્ બેસી રહ્યો.

એકાએક દુકાનની બહાર કોલાહલ થયો અને લાંકતો લાંકતો એક માણસ દુકાનમાં પેસીને બેસી ગયો. એના શરીર ઉપર નીનરતા પરસેવામાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે લોહીનાં કંકુવર્ણાં છાંટણાં હતાં.

“કેમ કાશીગર! શું છે?” શેઠે પૂછ્યું.

“શું હોય? તમારા રા'નાં પરાક્રમ!” કાશીગર બોલ્યો.

“ચૂપ! ચૂપ!” શેઠ બોલ્યા : “સરખી વાત તો કર!”

“વાત તો નવી નથી. રાજ અને છે એની જ નવી આવૃત્તિ છે.”

કાશીગર આવેશથી બોલ્યો : “તમે તમારે તમારા ચોપડા લખ્યા કરોને. તમારે છે કાંઇ શીકર?” ભયંકર કટાક્ષથી શેઠનો ન દેખાય એવો તિરસ્કાર એના અવાજમાં કંપતો હતો.

“પણ કહે તો ખરો! છે શું?” આતુર બનેલા ભૂજના મહાજનના શેઠે કહ્યું.

“હોય શું? એ તો આધવજી રાજગરને રા' ના પદાણો પકડી ગયા. આધવજી છાનોમાનો નહોતો જતો. તેણે જરા તરવારના સાથીયા પૂર્યા. જુઓ આ મને પણ થોડા છાંટા ઉડ્યા છે.”

“અરરર!” જમાદાર અને શેઠ બન્ને આસન ઉપરથી ઊભા થઇ ગયા. જાણે આ ભયંકર કૃત્યમાં પોતાનોય હાથ હોય એમ ડોસલ વેલુનો

રહેશે સ્થામ બની ગયો. ક્રોધ અને ભયથી કંપતા અવાજે શેઠ બોલ્યા :
 “પણ રાજગૌરને ? આઠાણુને ? મહાજનના ગામમાં આઠાણુ ઉપર તસ્વાર ?
 હે દી'ના નાથ ! તેં શું ધાર્યું છે ? ” આકાશમાંથી ધશ્વર બળે હમણાં જવાબ
 આપશે એવો ભાવ શેઠના વદન ઉપર વ્યક્ત થયો.

“ અરે, એ તો દી'નો નાથ છે, એને રાત સાથે શું લાગે વળગે ?
 હમણાં તો રાત છે. આખા દેશમાં અધેર અને અંધારું છે. તમે બધા
 મોટા ભાઓ છો તે કાંઈ રાતનો નાથ શોધી કાઢો. ”

“ અમે મોટા ભા ! ત્યારે તું મોટો ભા હો તો શું કર ? ” કાંઈક
 વ્યવહાર માર્ગ આ સ્પષ્ટવક્તા ગોસાંઈ પાસેથી મળશે એમ માની
 જમાદારે પૂછ્યું.

“ હું ! હું જો મોટો ભા હોઉં, ને પાંચ માણસ મારા કબ્જામાં હોય
 તો આ રા'ને કાનની ખૂટ ઝાલી ઉઠાડી મૂકું. ” નિશ્ચલતાથી રાજકોહી
 મનાય એવાં વાક્યો ઉચ્ચારતો કાશીગર પોતાના શબ્દની વ્યસર જોતો
 જમાદાર સામું જોઈ રહ્યો.

“ હવે ગાંડાં કાઢ મા ગાંડાં ! અતીત કાંઈ ને આવો દુર્યો એટલે પછી
 જેમ કાવે એમ બોલવું. કાંઈક વહેવારે વાત કરીએ તોય કીક. ”

“ તો પછી અમારી વાત રહેવા દો ! તમે બધા મળીને રસ્તો
 કાઢો. અમને પૂછશો નહિ, અમારું સાંભળશો નહિ. નહિતર હું તો છઉં
 આખાબોલો ! એક ઘા ને બે કટકા ! તમે રાજ્યના ચાકર છો, હું નથી. મારી
 વાતો પછી કડક લાગશે. માટે એાધવજી જેવા પાંચ માણસમાં પૂછાતાં
 માણસને છોડાવો. ”

ત્યાં રસ્તા ઉપર ગણગણાટ થવા લાગ્યો. મચ્છરોના ગણગણાટ સમેટ
 એ અવાજ વધતો વધતો ઘેરો બનવા લાગ્યો. આ નવીનતા શું હશે એ
 જોવા કિત્તુક બનેલા જગા મહેતા અને જમાદાર ડોસલવેણ દુકાનને
 એટલે જિભા રહી જોવા લાગ્યા.

દૂરથી રસ્તાને છેડે તેમણે એક વિશાળ માનવસમૂહને સ્થિરતાથી
 તેમના તરફ આગળ વધતો જોયો. આશ્ચર્યથી મૂઠ બનેલાઓ તેને
 નિરખી રહ્યા.

પ્રકરણ રજું.

રાજગોરની ન્યાત.

પાંચસોથી સાતસો માણસનું ટોળું ચાલ્યું આવતું હતું. તેમણે માથે ઘોળા કચ્છી પાવડી, ટુંકી ગામઠી કાપડની કસ બીડેલી બંડીઓ અને ઘુંટણથી સહેજ નીચે પહેંચતાં ઘોલીયાં પહેર્યાં હતાં. માથે ઘોળા પછેડી ઓઢી અશુભદર્શક દેખાવથી ઘણાં માણસો જિજ્ઞાસાથી આ દૃશ્ય જોવા એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. શેરીને નાકે નાકે નગરનારીઓ આ ચર્ચા નિહાળી રહી હતી. આ ટોળાની પછવાડે કુતૂહલભર્યા બાળકો પણ આડંબરભરી ગંભીરતાથી શું થાય છે તે જોવા ચાલતાં હતાં.

આમ આ માનવમેદની ધીમેધીમે વહી આવતી હતી. જગા મહેતાની દુકાન પાસે તે આવી કે ઓટલે ઝીમેલો કાશીગર આશ્ચર્યભર્યા અવાજે બોલી ઉઠ્યો:

“અરે, આ તો રાજગોરની ન્યાત!”

“દયાશંકર!” એક મોખરે ચાલતા આગેવાન જોવા જણાતા વૃદ્ધ રાજગોરને જગા મહેતાએ પૂછ્યું: “શું છે? કાંઈ વાત આવી છે?”

“વાત તો આવી છે ગામના મહાજનની. ગામનું મહાજન મરી ગયું તેની કાણે જઈએ છીએ દરબારગઢમાં.” દયાશંકરે તીખા અવાજે જવાબ દીધો.

જગા મહેતા અને જમાદાર ડોસજીવેણ તીખા કટાક્ષથી કંપ્યા. આ આખી ન્યાત એક જથ્થે જઈ દરબારગઢમાં શું કરશે એ પ્રશ્ન તેમને સહજ ઉદ્ભવ્યો. મહેતાએ અપમાનને પચાવી પ્રશ્ન પૂછ્યો:

“ત્યાં શું કરશો?”

“કરીશું શું?” એક જુવાનીયાએ જવાબ દીધો: “દરબારગઢમાં જઈને બેસીશું. ખાધશું નહિ અને ખાવા દઇશું નહિ. અમારે બીજું કામ નથી. ઓઢવજીને દરબાર છોડે પછી અમારે કાંઈ બીજું દુઃખ નથી.”*

* આ પ્રસંગ કેટલાકને હાલમાં પ્રવર્તતી સત્યાગ્રહની હિલચાલ હપરથી હપજવી કાઢેલો લાગે નહિ તે માટે તેનો ઐતિહાસિક પુરાવો આપવો હિતિ માન્ય છે:

“The Rao (Roydhunji) became more violent in his proceed-

“પણ બાવો નારાજ થશે તો?” જમાદાર ડોસત્રવેણુ બોલ્યા.
‘બાવો!’ તે કચ્છતો રા’ રાયધણુ.

“બાવો નારાજ થાય કે રાજ થાય એની શીકર તમારા જેવા એના અમલદારને સોંપી. અમારે ક્યાં એની રાજખુશીયે લાડવા ખાવા છે? અમારો બાવો તો ઓધવજી કે જે મહીને બે મહીને વારતહેવારે જમાડે, ન્યાતનાં ગરીબ ગરબાને મદદ કરે અને અમારા વાંધા ચૂકવે.” દયાશંકર આવેશભર્યા અવાજે બોલ્યો.

જમાદાર ડોસત્ર વેણુને આ અવાજ અને આ કાર્યમાં રાજદ્રોહ લાસ્યો, પરંતુ એના વિચારશીલ હૃદયમાં રાજદ્રોહ જેવી આ વાત અત્યારે સકારણુ લાગી. તે બોલ્યો: “ગોરદેવતાઓ! ઊભા રહો અહીં. આ મહેતો રા’ બાવા પાસે જાય છે. તમારી વાત કરશે.”

જગો મહેતો ચમક્યો. જમાદારની “ચડ જા બેટા શૂળીપર”ની ગત તેને રૂચી નહિ. ધૂની ગણાતા, મુસત્રમાન અને પકાણેથી વિંટળાયેલા રા’ રાયધણુ પાસે જવું અને તે પણ તેના શિકારની મુક્તિ માટે એ એને રૂચું નહિ. પણ સાથે સાથે તે મલાજનનો શેઠીયો હતો. કાંઈક કરવું જોઈએ એ એની પ્રજ્ઞના મનાયેલા આગેવાન તરીકે ફરજ હતી. આ હોળીમાં જમાદારને ખીજા નાળીયેર તરીકે હોમી પોનાનો સાથ લેવરાવવા તેણે કહ્યું:

“હા! ગામના કામમાં કાંઈ ના પડાય? પણ-પણ જમાદાર તમે જ જાઓ તો?”

“હું જાઉં? હું રાજનો નોકર કહેવાઉં, મહેતા! નહિતર વળી ગામનું અને એમાંય ગોરબાપાના કામમાં ના પાડું? પણ શું કરું? લાચાર છું, ચાકરી રહી.” હાથ ધોધ નાંખતા અવાજે જમાદારે કહ્યું.

“હાસ્તો.” કાશીગરનો કંપતો કઠોર અવાજ સત્રાટો છવરાવતો.

ings and under some trifling pretext ordered the seizure of the person and the effects of Odhavji, a Rajgor Brahmin of great respectability. On the order being enforced the whole caste assembled in hopes of effecting his liberation by the methods usually adopted by Brahmins.”

બોલ્યો: “ એ તો પેટ અને હાથ સાથે આંખ અને જીભ પણ વેચાય છે ને ? મહાજન સૂઈ ગયું ને ફાળે પહેરી ચૂડી. નહિતર આમ કાંઈ તફન અને ખર્ચ ? મહાજાગ્રે ! તમે તમારે જાગ્યોને. કરો કરતા હો તે; આ મહાજનના શેઠમાં અને જમાદારમાં કાંઈ નહિ વળે. ચાલો હુંમ આપું ભેળો ! ”

ઑટલા ઉપરથી કાશીરામ કુલો અને મોખરે થયો. તિરસ્કારભરી દષ્ટિ કરી રાજગોરવી ન્યાત આગળ ચાલી ગઈ. માનવમેદની વિખરાઈ ગઈ. મહેતા અને જમાદાર એક બીજા સામું જોતા બિલા રહ્યા.

“ જમાદાર ! આ તો ઠીક ન થયું. આવોનો સ્વભાવ જાણો છો. વળી પદાણોની ટોળી રાખે છે અને પાસવાનો બધા આ મસુદ, મરીચ, મહમદશા જેવા છે. બ્રાહ્મણનું લોહી રેડાશે ! ” જગા મહેતા નિરાશ અવાજે બોલ્યા.

કચ્છી મુસલમાન ડોસલ વેણ પણ બ્રહ્મદત્યાના ખ્યાલ માત્રથી કંપ્યો. એ કચ્છી હતો. મુસલમાન છતાં બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય ગણતો. બ્રાહ્મણના લોહીમાં રહેલું શહેરનું સત્યાગ્રાહ કરવાનું સામર્થ્ય તે સ્વીકારતો. એનો ઉગ્ર અનેલો ચહેરો કૃતનિશ્ચય થયો. જુવાન રા' રાયચણને વૃદ્ધત્વ અને જુની સેવાના દાવે એ બોલ તેણે કહેવા વિચાર્યું: “ મહેતા ! ચાલોને આપણે એ જાગ્યો ! આપણા બેયનું સામટું વજન ઠીક પડશે. ”

જગા મહેતાએ આકાશ સામે દષ્ટિ કરી. “ ઠીક ત્યારે. ” એણે કહ્યું: “ પહેલાં તમે બોલજો. પછી મારે કહેવા જેવું હશે તો કહીશ. ”

કસકસતું અંગરખું પહેરી, ખભે ખેસ નાંખી, જગા મહેતા તૈયાર થઈ ગયા. જમાદાર ડોસલ વેણે આસપાસ નજર કરી. ઑટલાના ખુણા ઉપર ફોતેહ મહમદ બેઠો બેઠો વિસ્ફારિત નેત્રે બધું જોતો હતો તેને જોઈ તે બોલ્યો: “ નોતીયાર ! તું ચાલને, વખત છે ને કામ પડે. ”

તેઓ જ્યારે ગઢમાં પહોંચ્યા ત્યારે દરબારગઢના યોગાનમાં રાજગોરવી ન્યાત ટોળું વળી બેઠી હતી. એમની આશાભરી નજરથી નોંધાતા તેઓ આગળ વધ્યા. એક દાદર-જે ભવિષ્યનાં ઇતિહાસમાં લોહીઆળ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો તેને વઢાવી ઉપર ચડ્યા. ઉપરના એક ઓરડામાં કચ્છનો યુવાન અને બીમકાચી રાવ રાયચણજી પોતાના નીચા અને નામચી ન

પાસવાનોથી વિંટળાઈને બેઠો હતો. કાંઈએ કહેલી કાંઈ વાત ઉપર તેનું મુખ હસી રહ્યું હતું.

જમાદાર અને મહેતાને જોઈને તેનું હાસ્ય ઉડી ગયું. એની આંખોમાં ક્રોધના લોહીવર્ણા આવરણ ચડ્યાં. પોતાના આનંદમાં ખસેલ પાડવા આવેલા આ બે નકામા લાગતા મનુષ્યોને જોઈ તેના ચહેરા ઉપર ગુસ્સાની લાલ ઝાંય પથરાઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૩ નું.

રાજહાટ.

ફતેહ મહમદ ભૂજથી અપરિચીત હતો, નવો રહેતો નોકર હતો. અત્યારસુધી નહિ જોયેલા કચ્છના લાઘ્યવિધાતા, કચ્છના રાજવીને તેણે જોયો. કચ્છનો એ રાજવી પ્રથમ દષ્ટિએ તો માન ઉપજાવે એવો હતો. એનું ભરાવદાર ગૌરવર્ણ મોઢું. પડછંદ અને વજ્રદેહી કાયા ઉપર શોભતું હતું. તેની લાલ અંગારા જેવી આંખો અહોનિશ સત્તા અને અભિમાન વર્ણવતી હતી. એના સશક્ત અને લોખંડી હાથોમાં સમશેર કે પીસ્તોલ હમેશાં વસતી રમતી હતી. જોતારને ડારે એવો કચ્છનો રા' રાયધણ એક મુલાયમ આસન ઉપર બેઠો હતો. આગનુકેને જોઈને તે ઉઠ્યો.

“કેમ ? કેમ આવ્યા છો ?” તેણે ભયંકર અવાજે પૂછ્યું. તેના પડછંદ પડધા ચોમેર ફરી વળ્યા.

જમાદાર અને મહેતા એક ખીજ સામું જોઈ રહ્યા. બન્ને વિચાર-શીલ હતા, પરંતુ બન્નેમાં પ્રસંગને છાજતી હિંમત ન હતી એમ લાગતું.

“ફાટોને ઝટ !” રાયધણ ફરીથી ગાજ્યો.

પ્રયાસે હિંમતને હાથમાં પકડી જગો મહેતા બોલ્યા. જમાદાર તો મૂકે બિભા રહ્યા હતા અને રા'ના વધતા જતા ગુસ્સાને શમાવવો જોઈએ માની મહેતાએ વાત ઉપાડી.

“બાવા ! એ તો હું મહાજન તરફથી આવ્યો છું.”

“મહાજન તરફથી ? એમ ! ગામનું મહાજન વળી ગામના રાજને

વિષ્ટિઓ મોકલી શકે છે કેમ ? કહો શેડીયા ! મહાજન માઆપ અમ્મ ગરીબને શું ફરમાવે છે ? ” ભયંકર કટાક્ષ કરતો રાયધણ હસ્યો અને એના હાસ્યની ફૂર છાયા તેના પાસવાનોનાં વદનો ઉપર છવાઈ.

“ વિષ્ટિ તો શું આવા ! પણ વિનંતિ છે. આ બિચારા ઓધવજી જેવા સાધુરામને છોડી દો એમ આજીજી કરવાની છે. ખીજું રાજા પાસે અમારું ગળું છે ? ”

રા' રાયધણના ચહેરા ઉપર ક્રોધનું લાલ વાદળ એકદમ છવાયું- ઉડી મયું. લોહાને ખૂબ તપાવવાથી જેવો ભૂરા રંગ થાય એવી ભયંકર ભૂરાશ એના વદન ઉપર ઘેરાઈ ગઈ. “ અને આ જમાદાર પણ એજ કામે આવ્યા છે ને ? ”

પ્રયાસે પ્રત્યુત્તર દેતો ભૂજની ફેજનો ઉપરી, અનેક રાજવીઓનાં મસ્તક નમાવનાર, અનેકને ડરાવનાર, અભારે જાતે મસ્તક નમાવતો અને ડરતો ધીમે ધીમે બોલ્યો : “ હા ! આવા ! ”

“ રાજા હું છું. તમે નહિ કે મહાજન નહિ. સમજ્યા ? ” રાયધણ બોલ્યો : “ આ રાજ્ય મારા આપદાદાએ તત્ત્વારથી લીધું છે. તત્ત્વારથી હું ફાવે તેમ ચત્રાવીશ. રૈયત મારી ગુલામ છે. ફાવે તેને મારીશ, ફાવે તેને જીવાડીશ. કુરાનેશરીફમાં રાજાનો રૈયતના જનમાલ ઉપરનો અધિકાર અખંડ કહ્યો છે. કેમ મહમદશા ? ”

“ રાસ્ત છે આવા ! રાજા એ તો જમીન ઉપરનો અધિકાર છે. અધિકાર ક્રોધને મારે એને પૂછાય નહિ. રાજા ક્રોધને મારે તેને પૂછાય નહિ. ” મહમદશા બોલ્યો.

“ સાંભળ્યું પીરસાહેબ કહે છે તે ? ” મોટી મોટી પીળી અને કાળી માળાઓ પહેરી આસન લગાવી ખેડેલા સૈયદ મહમદશા તરફ આંગળી બતાવી રાયધણે આગળ ચત્રાવ્યું : “ જસ જાઓ ! ઓધવજીનું થવું હશે તે થશે. કાંતો હાથીપગે થશે કે ફાંસીએ ચડશે, તેમાં તમારે શું ? તમે તમારે કામે જાઓ. અમારા રાજકાજમાં વચ્ચે પડી તમારી જાતને જોખમમાં મૂકે નહિ. ”

“ પણ આવા— ” જગા મહેતાએ કહ્યું.

“ હવે જાને આપ અહીંથી ! ડારના કહીએ છીએ તે શું ધાર

કાપીએ છીએ ?” કોધથી કંપતો રાયધણ ગળ ઉઠ્યો: “મસુદ ! મસુદ !”

રાયધણના અવાજથી તેની આસપાસ ઊભેલા પાસવાનોમાંથી એક પઠાણ જેવો લાગતો લીમકામી પઠાણ આગળ આવ્યો અને કુર્નિશ અજબી બોલ્યો: “દરમાવો બાવા !”

“આ વાણીયાને ધક્કો મારી દરબારગઢમાંથી ઝટ કાઢ.” જમાદાર તરફ ફરી રા’ લમંકર શાંતિ ધારી બોલ્યો: “ડોસલ ડોસા ! તમે આખરમાં ચાલ્યા જાઓ.”

અપમાન પામી શ્યામ મુખે જમાદારે પીઠ ખતાવી. જગો મહેતો પીઠ ફેરવતા હતા ત્યાં રાગની ધૂની આસાને અક્ષરશઃ પાળતા મસુદે તેને સખ્ત ધક્કો માર્યો.

વૃદ્ધત્વને આરે પહોંચેલા જગો મહેતા પડી ગયા. ઓરડાની ફરસખંધી ઉપર એમનું માથું અડળાયું. નાળીયેર ફાટે એવો અવાજ થયો. મહેતાની ખોપરી ફાટી ગઈ. માથામાંથી ધખધખ કરતું લોહી વહેતું પોતાના માનેલા રાગના ચરણસુધી પહોંચી તેના પગને લાલ રંગે રંગવા લાગ્યું.

ઘડીભર સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. મસુદ એક બાજુએ ઊભો રહ્યો. રા’ રાયધણ આ અણધારેલા કુકર્મથી ચિત્ર જેવો ઝડ ખતી ગયો. જમાદારે નીચે નમી મિત્રની છાતી ઉપર હાથ મૂક્યો. એનો અમર આત્મા ઉડી ગયો હતો.

જમાદાર ડોસલ વેળ વીર હતો; એણે અનેક લડાઈઓમાં મનુષ્યનો સંહાર થતો જોયો હતો. ઝારાની ટેકરીની ઉપર ઊભા રહી એક લાખ કચ્છીઓને કપાઈ જતા તેની અશ્રુવિહોળી આંખે જોયા હતા. ગુલામશાહ કલોરાની ચડાઈઓ નિષ્ફળ કરવા એની પરાક્રમની પરાકાષ્ટાએ થનગનતા હૈયાએ આંચકો ખાધા વગર કંપ અનુભવ્યા વગર સેંકડો કચ્છીઓનાં અલિદાન આખ્યાં હતાં. છતાં અત્યારે તે કંપી ઉઠ્યો. જગો મહેતો તેનો મિત્ર. રાજકાજમાં મિત્રતા ન હોય તોયે મદાજનનો શેઠ. તેના શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. કંપતા અવાજે તે રા’ તરફ ફર્યો. એ ત્રસ્ત વૃદ્ધ મુખ પર છવાયેલી નિરાશ શ્વેતતાથી રા’ પણ પાછો હઠી ગયો.

“જાણો છો રા’ આ શું થયું તે ?”

રા’ ઉત્તર આપે તે પહેલાં મહમદશા બોલ્યો: “યા ખુદા !

એક વાણીઓ એની મેળે મરી ગયો, એમાં ધાંધલ ! શુકર કરો ! કાલથી ઉદરડા મરશે ને અનદાતાને કહેવાને જમાદાર આવશે. જમાદારનીય અવસ્થા થઈ લાગે છે. મસુદ ! જમાદારનેય કાઢને !”

“હા ! મસુદ જરા જમાદારને દોઢી બતાવ !” રાંએ કહ્યું અને મુખ ફેરવીને મહમદશાને સંબોધીને બોલ્યો : “હાં પીર સાહેબ ! પછી જનાય પેગંબર સાહેબ શું બોલ્યા ?”

મસુદનો રાઠોડી હાથ ઉચો થયો અને જમાદારની ગરદન તરફ લંબાયો. એકાએક એ લંબાયેલા હાથ ઉપર સખત ફટકો પડ્યો, અને મસુદનો લોહી ઝરતો હાથ નકામો થઈ ગયો. એણે ક્રોધભરી દષ્ટિ ફેરવી. ઉઘાડી તસ્વાર લઈ તેણે ફતેહ મહમદને ઊભેલો જોયો.

“જમાદાર જાય છે. એના જેવો માણસ આ પિશાયમંદિરમાં આવ્યો એ જ ભૂલ કરી. ખખરદાર ! હાથ લાંબો કર્યો તો.” ફતેહ મહમદ દેખીતી શાંતિથી બોલ્યો. તેની સમશેર એ ઓરડામાં ચમકી રહી.

રાં ફૂદીને બેઠો થયો. એના હાથમાં એની લાંબી તસ્વાર તોળાઈ રહી. “મૂક, તરવાર નીચે મૂક !” એનો પહાડી કંઠ ફાટતો ગાળ્યો.

“ખખરદાર ! કચ્છના રાં ! એક ડગલું આગળ વધ્યા છો તો આ સગી નહિ થાય !” કમરમાંથી પીસ્તોલ કાઢી રાં ના કપાળ સામે નોંધતો ફતેહ મહમદ બોલ્યો : “આ તારી ચાકરી !” પટ્ટો દૂર કરી રાં તરફ ધા કરતો તે બોલ્યો : “એક પણ માણસ જો હાથું ચાલ્યું છે તો જાણજો કે કચ્છ નધણીયાતો થઈને બેસશે.”

મૂઠ અને જડ બનેલા જમાદાર તરફ ફરીને તે બોલ્યો : “લ્યો ડોસલ કાકા ! મારી સમશેર લ્યો કે તમારી કાઢો ! ચાલો !”

મિત્રના લોહીભર્યા શબ ઉપર છેલ્લો દષ્ટિપાત કરી, પોતાનાં ઉના આંસુની અંજલિ આપી જમાદાર અને ફતેહ મહમદ ચાલી નીકળ્યા. તેમના ગયા પછી ફિક્કું અર્થહીન હાસ્ય કરતો રાં બોલ્યો : “છોકરો છે ને કોઈ ! ભથંકર જણાય છે !”

પ્રકરણ ૪ થું.

રા'નું સાહસ.

ગઢને વટાવી તેઓ બહાર નીકળ્યા. ધ્રુજતે સ્વરે જમાદાર બોલ્યા :
“છોકરા ! આજ તેં મારી જીંદગી બચાવી છે. મરણને આરે તો બેઠો
છું, છતાંય જે બે-પાંચ ચોમાસાં કાઢીશ, તેમાં તારો ગુણ નહિ બૂઝું.”

“કાકા ! એમાં શું ? મારો જીવ ન રહ્યો એટલે મારાથી તદ્વાર
ઉપડી ગયો.” ફતેહ મહમદે પોતાના કાર્યનું મહત્ત્વ ઓછું આંકતાં કહ્યું.

“ના રે ! એ કાંઈ ભરોસા નહિ ! મારા જેવાની ઉપર ધા ન થાય
એમ તો ન કહેવાય ! આજકાલ કાંઈ રાજના ભરોસા છે ? એમાં વળી આ
રા' રાયધણ ! ધૂની માણસ.”

તેઓ આમ થોડે દૂર ગયા હશે ત્યાં માર્ગમાં એક વૃદ્ધ પુરૂષને
આવતો તેમણે જોયો. લોકો ખસીને તેને માર્ગ આપતા હતા અને પ્રણામ
કરતા હતા. એ પ્રણામોની અંદર હૃદયનો સત્કાર બહાર દેખાઈ આવતો.

એ પુરૂષ નજીક આવ્યો. જમાદારને જોઈ ઊભો રહી તેની સાથે
વાતોએ વળગ્યો.

“કાં જમાદાર ! ક્યાં ગયા હતા ?”

“અહો ! કોણ દેવચંદ શેઠ ?” જમાદાર આનંદભર્યું આશ્ચર્ય
ખતાવતો બોલ્યો. ફતેહ મહમદ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. તેનું યુવાન
હૈયું પૂજ્યત્વના અકલ્પ્ય બાવથી ફૂટી ઉઠ્યું. આ વૃદ્ધ પુરૂષ
તે દેવચંદ શેઠ ! કચ્છનો ચાણક્ય સમો દિવાન ! જેની બુદ્ધિની
અંથીઓએ સિન્ધ, મેરણી આદિની અહોનિશ મ્યાન બહાર રહેતી
સમશેરોને બાંધી હતી, જેની અસાધારણ શક્તિએ કચ્છના સ્વતંત્ર થયેલા
મહાલો ઉપર રાજસત્તા બેસાડી હતી, જેની અપૂર્વ મુત્સદ્દીગીરીએ સ્વચ્છંદ
લાયાતો અને મંડળેશ્વરોને વશ કર્યા હતા, ફુલ્લ એવી જેની પ્રમાણિકતાએ
સમર્થ રાજ્યનો એ સમર્થ દિવાન છતાં રાજ્યનો ખજાનો તર કરી પોતે
ગરીબ રહેતો, ચંદ્રગુપ્તના ચાણક્ય સમો, પ્રતાપના ભામાશા સમો,
અકબરના ટોડરમલ સમો, રા' લાખાનો એ માનીતો દિવાન દેવચંદ શેઠ
પોતે હતા.

“જરા ગઢમાં જઈ છું.” દિવાન દેવચંદ બોલ્યો: “આ ઓપવજીને કબડો છે ને?”

“હું જઈ આવ્યો. પણ કાંઈ સાર ન નીકળ્યો. ઉલટો ખીચારો મહાજનનો શેઠ મૂઓ!” જમાદાર નિરાશાભર્યાં અવાજે બોલ્યો.

“શું જગા મહેતાનું ખૂન થયું?” દેવચંદ શેઠ બોલી ઉઠ્યા.

“ખૂન તો નહિ તોય કાંઈક એવું તો ખરું.” જમાદારે રા' સાથે કરેલી મુલાકાત યથાર્થ વર્ણવી ખતાવી કહ્યું. “શેઠ, માફ માનો તો આજ રહેવા ઘો. કાલ વાત. એક દિવસમાં શું ખાટું મોજું થઈ જાય છે?”

વિચારે ચડેલો કચ્છનો દિવાન બોલ્યો: “જમાદાર ! મને કાંઈ નહિ થાય. પણ જો હું નહિ જઈ તો નવાજીની યશે. રાજગૌરની ન્યાત હજી ગઢમાં છે.”

દેવચંદ શેઠ ગઢ તરફ રવાના થયા અને એની વિશ્વિનું પરિણામ જાણવા આતુર જમાદાર માર્ગમાં એક દુકાનને ઓટલે બેઠા. એને હવે પરિણામની શંકા રહી નહિ. દેવચંદ શેઠનું અપમાન કરવાની ખુદ રા'માંએ તાકાત નથી એમ તે માનતો હતો. રા'ના પાસવાને દેવચંદ શેઠથી કેવા અને કેટલા ડરતા એ તો તેણે ઘણી વાર અનુભવ્યું હતું. દુકાને બેઠેલાની સાથે જમાદાર નિરાંતે વાતોએ વળગી આંખને દરબારગઢ તરફ રાખી બેઠો.

કેટલીક વાર પછી ભયંકર કોલાહલ થયો. જમાદાર કુતૂહલભર્યો બિભે થઈ ગયો. એણે એક ભયંકર દશ્ય જોયું. તેની રૂંવાંટી બેઠી થઈ ગઈ. એની આંખે અંધારાં આવ્યાં. કાન ગાજવા લાગ્યા.

રાજગૌર બ્રાહ્મણોને નાસતા, ખૂંસો કરતા રસ્તા ઉપર દોડ્યા આવતા તેણે જોયા. તેમાંના કેટલાકનાં કપડાં લોહીથી નીતરતાં હતાં. તેમની પછવાડે બ્રાહ્મણોના લોહીથી કલંકિત બનેલા માર્ગ ઉપર રા' ના પઠાણોની ઘોડેસવાર ટુકડી દોડતી આવતી હતી. એને મોખરે રહેલા રા' નો કાળો પહાડી ઘોડો પોતાના પડછંદ ડાબલાથી ધરતી ધુળાવતો દોડતો આવતો હતો. ઉઘાડી લોહીભરી તલ્વારોથી રા' અને તેના પઠાણો નાસતા બ્રાહ્મણોની પીઠ ઉપર ધા કરતા હતા. જખમાઈ પડેલા બ્રાહ્મણો ઉપર થઈને ઘોડાઓ આગળ

વધતા હતા. ઘવાએલાઓની ચીસોથી વાતાવરણ કંપનું હતું. કચ્છના ગૌ-
બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ કહેવાતા ક્ષત્રિય જડેજ રા' ને જમાદારે બ્રાહ્મણોના
ભયંકર લોહીથી ખરડાએલા જોયો. -

જમાદારને જોઈ ભયંકર અભરાક્ષસ સમો લાગતો રા' ઊભો રહ્યો.
એણે પડછંદ હાસ્ય કરી પહાણોને રોક્યા.

“હવે ખસ! ભામટા ભાગ્યા! સાલા આવ્યા હતા મોટા ભા થઇને!
મસુડ! જેયુંને? પણ ભાગ્યા કેવા!”

પહાણોથી વિંટળાએલો રા' ઊભો રહ્યો. તેણે ઘોડો પાછો ફેરવ્યો.
કાંઈ યાદ આવ્યું હોય એમ તેણે ખૂમ મારી “મરીય!”

સીસમમાંથી કોતરેલો હોય એવો સીદી આગળ આવ્યો: “જમાદારને
આપણે પેલી ભેટ તને કરી હતી તે.” અને રા' હસ્યો. એના હાસ્યમાં
સાક્ષાત્ ભયંકરતા ગાજતી હતી. એકાએક જમાદારના પગ આગળ કાંઈક
પડ્યું. નીચા વળી જમાદારે તેને હાથથી સ્પર્શ કર્યો. તેનો હાથ લોહીવાળો
થઇ ગયો. ચમકીને તે પાછો પડ્યો. “યા ખુદા!” તેના ફિક્કા પડી ગએલા
વદનમાંથી શબ્દ માત્ર નીકળ્યો.

તે વસ્તુ તે એક મસ્તક હતું—ધડવિહોળું અને એ મસ્તક કચ્છના
સમર્થ દિવાન દેવચંદ શેઠનું હતું!

---

*Shortly after Rao Roydhun assumed the sovereignty of
Kutch he caused the Dewan or the Minister Devchand Sett to
be put to death. * * * * * Devchand was
much respected in the country * * * but his conduct
proved too upright. So long as Devchand conducted the affairs
of the Darbar, the country continued perfectly tranquil. But
it was Roydhun's misfortune early to be deprived of the only
services which could emancipate him from the vicious system
he inherited. The disposition of the servants of the Durbar
was too much corrupted to submit patiently to the regularity
and the upright rule of the Minister. One of the seedees
conspired to assassinate him. He was seized on his appearance
at Durbar and put to death.

—Memoirs of Kutch by Lieut. Raikes-

પ્રકરણ પ મું.

ઉડતી નજર.

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટના ઉપર આશરે એકાદ અઠવાડીયાનાં પાણી વહી ગયાં.

દેવચંદ શેઠ પડ્યો અને કચ્છની આબાદીનો સ્થંભ તૂટ્યો. કચ્છની પ્રજામાં આ ભયંકર ક્રોધે ભય, ત્રાસ, દયા આદિ મિશ્રિત ભાવોનો સત્તાટો છાંય દીધો.

જે પિશાચી ફૂરતા, ભયંકર સેવકદ્રોહ અને નિષ્કુર તટસ્થતાથી એક માનવીના સર્વનાશનું છટકું ગોઠવાયું હતું તેના તારોથી પ્રજાજનો વાકેફ થતા જતા હતા. લોકોક્તિ એ હતી કે રા' લાખા-રા' રાયધણના પિતાએ અંતઃપુરનાં કેટલાંક રહસ્યોને લઈ દેવચંદ શેઠનું ખૂન પોતાના ધૂતી પુત્રને વારસામાં આપ્યું હતું. આ ભયંકર પડ્યંત્રમાં ભાગ લેતા રા'ના પાસવાનો પણ કંપી ઉઠ્યા હતા.

દેવચંદ જેવા સમર્થ મુત્સદ્દીથી ડરતા છતાં, અનેક પિશાચી પાશવતાથી ન હારે એવાં છતાં, પહાણોએ એ કામથી પોતાના રાક્ષસી હાથ ધોઈ નાંખ્યા; રા' રાયધણની ફૂરતાએનો અધ્ધર્ય હોવા છતાં, સીદીઓના આગેવાન મસુદે પણ એ સાહસ ન સ્વીકાર્યું. છતાં નીચતા કાંઈ પિશાચ વગર રહી છે? ભૂત પીંપળા વગર રહ્યું છે ખરું? એક નરરાક્ષસ નીકળ્યો. જમાલમીયાં નામના માણસે એ કાર્ય માથે લીધું. દેવચંદ શેઠ દાદર ઉપર ચડતા હતા ત્યાં એ વૃદ્ધ મસ્તક ઉપર એક સમશેર પડી. ધડ દાદરને વળગી રહ્યું. માથું પોતાનું નિમકહલાલ ગરમ લોહીની ધારોથી મહેલની પરસાળ તરબોળ કરતું નીચે રડ્યું.

આ પિશાચિતાનાં ભયંકર પરિણામ રા' એ નજર સમક્ષ રક્તપીજની માફક ફાટી નીકળતાં જોયાં. શાંતિનો સૂત્રધાર, રાજ્યતંત્રો કર્ણુધાર, સમર્થ અને પ્રતાપી દિવાન ગયો અને ભાયાતો તથા મંડોજીવોની વશીભૂત તોફાની મનોવૃત્તિઓ જાગી. રા'નાં કુકર્મોથી વિક્ષેપા, રાજ્યની ચયેલી સત્તાહીનતાથી નિર્ભય બનેલા ભાયાતો અને મહાલો એક પછી એક સ્વતંત્ર થયા. મુંદ્રા

ગયું, અંજર ગયું, માંડવી ગયું અને લાખપતે ગયું. ભૂજ અને તેની આસપાસનાં થોડાં ગામડાં સુધી પહોંચતા પોતાના નાના બની ગયેલા સીમાડા ઉપર ક્રોધભરી દષ્ટિ નાંખતા રા' ને પ્રકોપ ખૂતી જમાલમીયાં ઉપર ઉતર્યો. રાજ્યની દષ્ટિ માત્ર ફરી જતાં રાજકૃપા ઉપર પરાવક્ષંખી હજુરીયાની સ્થિતિ થઈ જાય છે તેવી જમાલમીયાંની થઈ. ઇતિહાસની અહોનિશ ફરતી, થોડાંને માટે સ્થિર રહેતી, રંગભૂમિ તેને ગળી ગઈ. તે અદૃશ્ય થયો. કોણ જાણે તેનું શું થયું.

મહમદશાની લાગવગ અને મસુદની લલામણે રા' રાયધણની પ્રાણહારક દિવાનગીરીના થોડા દાવ ખેંચવા વાધો પારેખ નામનો વાણીયો દિવાન બન્યો. પરંતુ દિવાનની મંદિલ પહેરેલા એના મસ્તકમાં એક લયંકર ચિન્તાએ ધર કર્યું. રા' લાખાના ખજાનામાં દેવચંદ શેઠના કારોબાર દરમ્યાન એકત્ર થયેલી એક કરોડ કોરી ઉડાઉ વિલાસોમાં અને બાદશાહી રસાલામાં પગ કરી ક્યાંય ચાલી ગઈ હતી. રાજ્યની ઉપજ તો ઘટી ગઈ. ખર્ચ ઘટ્યું નહિ. દિવાનગીરી સંરક્ષવી હોય તો રા' રાયધણને ખર્ચ ઘટાડવાનું કહેવાય પણ નહિ. ઉપજ ખર્ચનાં સામસામાં પદ્ધતિ સમતેલ કરવાની ચિન્તામાં દિવાન વાધા પારેખને આપણે છોડી દઈએ.

રા' રાયધણને કુરાને શરીફ ઉપર મોદ લાગ્યો હતો. શ્રી કૃષ્ણને ક્ષત્રિય વારસ પોતે પીર માનેલા મહમદશા પાસે પેગંબરની વાતો કરતો. ગીતાના ગાનારા યાદવકુલભૂપણને આ યુવાન વારસ કુરાનની શરીયતો સાંભળતો. એ ધમ ના રસપાનમાં મસ્ત બનેલા રા' ની મનોદશા ઉપર સમીક્ષા શા માટે? એટલું જ બસ થશે કે આ જિજ્ઞાસાથી રા' ને લાલ થયો દેખાતો ન હતો પરંતુ મહમદશાને ગેરલાલ ન હતો. વેસ્થાવૃત્તિમાં જ અહોનિશ રાયનારી જાડેજની રાજ્યલક્ષ્મી અત્યારે એ ફકીરના ધરમાં થનથન કરી નાચતી જતી હતી.

આ હતભાગી રાજ્યમાં કોઈ સુખી ન હતું. રાજ્યલક્ષ્મીના ભારથી દબાતા મહમદશાને સત્તા જોઈતી હતી. સત્તાના સહુ તારો પોતાના અનિયંત્રિત હાથમાં રાખતા રા' ને લક્ષ્મી જોઈતી હતી. દિવાનગીરીની પાછડી પહેરનારાને રા' ના બાદશાહી વિલાસો પૂરા કરવાના હતા. પ્રજાને નિયમિતતા જોઈતી હતી. સંયોગોમાં અપ્રાપ્ય એવી વસ્તુ સહુને જોઈતી

હતી. એ પ્રાપ્ત કરવા સહુના પ્રયાસો જુદા જુદા કે એક સામટા થતા. પરિણામે પ્રજાકીય સલામતીની અસ્થિરતા, વધતો જતો બોળો અને એ સહુના વિષમય સારરૂપ અસંતોષ જન્મ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠં.

મદનજી શેઠનું કારજ.

“ભા ! જૂંડી થઇ ! મદનજી શેઠ ઉમરે તો બાળક નહિ, પણ હવે બેઠા હોત ચાર ચોમાસાં, તો કાંઈ બોલું ન હતું.” એક શેઠ બોલ્યો.

ભૂજના એક શેઠના ઘરમાં પાથરણું હતું. પાથરણે ગામના સજ્જનો આવ્યા હતા.

“આશકરણ ! શેઠની ઉમર કેવડીક હશે ? તને ત્રીસેક તો થયાં” હશે ખરુંના ! ” એક બીજા શેઠે પૂછ્યું.

“મને અઠાવીશ થયાં. અમે બેઉ ભાઈ પાછલા ઘરના. મારા બાપાની ઉંમર સીતેરેકની હશે.” મરનારના પુત્રે વિનયભર્યો જવાબ આપ્યો.

“હા ! સીતેર તો સાચાં ! પછી બે પાંચ આમ કે બે પાંચ આમ. આ પ્રાગાલકની નિશાળમાં પાટીયે ધૂળ નાંખવા અમે બે સાથે જતા. અમે તો લંગોટીયા દોરતો ! ને પાંસઠ તો મને થયાં.” એક બીજો વૃદ્ધ બોલી ઉઠ્યો.

“પુનમચંદ કાકા ! હવે આ કારજ તમારે સંકેતવું છે હોં ! ” મદનજી શેઠનો નાનો ભાઈ હુંસરાજ બોલ્યો : “છોકરા હજી બાળક કહીવાય.”

“હર ! હર ! મદનજીનું કારજ હું જમું ? ” પુનમચંદે બે બોટાં આંસુ લૂછી કહ્યું. તેણે વહિવટ સાથે ભોજનનું પણ પાકું કરવા માંડ્યું.

“જમવાનું ક્યાં અત્યારે છે કાકા ? તે દિવસની વાત ત્યારે. પાટે બેસશો તોય શોભા છે. પણ હવે કરવું કેમ એ વાત કરો.” ટેકરસી શેઠ બોલી ઉઠ્યો.

નરસિંહ મહેતાની સાસુએ કુંવરબાઈને મામેરાની સામગ્રી ઉતરાવતાં જે ગંભીરતા ધારણ કરી હશે, તેવી ભારેખમ ગંભીરતાને વદન ઉપર આણી, વિચાર કરી પૂનમચંદ શેઠ બોલ્યા : “જાણે આજ ને આજ ‘મેક્ષો’ તો લખવો જ પડશે. આર ગામની નાતનેય નોતરાં કરનાં બેઘએ. શેઠની આજરૂ

જોતાં દેશાવર તો કરવું જોઈએ. પછી તો ધરધણીની મરજી. પૂછો એના હોકરાને ! ”

આશકરણે દેશાવર કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી : “હા કાકા ! દેશાવર તો હોય જ ને ! ”

આ આખા દેશાવરના વહિવટનો ભાર અને કષ્ટજ્ઞે પોતાના હસ્તક રહેશે એવું જાણી પુનમચંદ શેઠના અંતરમાં આનંદ થયો. પોતાને ઘેર તો દેશાવરની ન્યાત બેઠી ન હતી, તેનું ચાલે તો બેસાડવી પણ ન હતી, પરંતુ પારકા ધરના લ્હાવા અને તે અંગે પ્રાપ્ત થતી ભોધની પટેલાઈ કોને અગ્રિય લાગે ? પુનમચંદે આગળ ચલાવ્યું :

“ બાર ગામની ન્યાત-જાણે કે અંજરથી તો મહાજન આવશે; ને માંડવીથી પણ આવશે. મુંદ્રાવાળા તો આવે જ ને ! લખપત રહું છેડું, તો તેનું કહેવાય નહિ. આશા ! ” મદનજીના પુત્ર આશકરણને સંબોધી પુનમચંદ બોલ્યો : “ કાજોત્રીમાં લખજે કે વહેવારે એક ફેરા એકાનો ચૂકવીશું. પછી ખેરાજ, તેરા, રોહા, સુધરી એય આવશે. છોકરા ! તારું નસીબ સારું લાગે છે હોં. તારા આપનું કારજ સુધરશે. હમણાં દેશાવર ભેગું થયું નથી, તો તારે ઘેર બાર ગામની ન્યાતની ગંગા ઉતરશે. પણ — ”

પુનમચંદ ખમચાયો.

“ કેમ કાકા ? ” હુંસરાજે પૂછ્યું.

“ આ...જરાક ” ઝીણી આંખે વાણીઓ ધીમેથી બોલ્યો : “ આ આટલું કરો. છો તો ભેગાભેગું ભૂજ ગામ ધૂમાડાગંધ જમાડો તો ? ”

“ કાકા ! કાંઈક છોકરા સામી તો નજર રાખો. ” હુંસરાજે વિનંતિ કરી : “ મદનજી શેઠ રળી ગયા તે રળ્યા. બાકી આજકાલ કાંઈ કમાણી ભાજો છો ? હજી એમનાય વહેવાર કાઢવા છે. ”

“ તો કાંઈ નહિ. એ કાંઈ તમને પરાણે કહેવાય છે ? પણ આ દેશાવરના તો કાગળો લખી નાંખજો. હુંય મુંદરજીને કહી દધશ કે અનાજ ને ઘી સારાં મોકલે; અને શાક તો વાડીમાં થાય છે મનમાન્યાં. ”

પાથરણું વેરાયું ત્યારે કારજની ઝીણામાં ઝીણી વાતો પણ નક્કી થઈ ગઈ. પાણીપંથા જિંટ ઉપર મેલા રવાના થઈ બાર ગામના મહાજનને પહોંચ્યા. કેટલાંય વર્ષોથી દેશાવર મળેલું નહિ તેથી દૂર દૂરથી પણ માતિ

અંગાના દર્શન કરી પાવન થવાની ઉમેદ રાખનારાઓ આવ્યા. કેટલાક પ્રવાસ કરવાની ભાવનાથી આવ્યા. કેટલાક જિજ્ઞાસાથી આવ્યા. કેટલાક ખાવા આવ્યા કેટલાક ભોખના પટેલો દેશાવરનો વહિવટ સમજી લેવા આવ્યા. કેટલાક સહેલ કરવાયે આવ્યા. મદનજી શેઠના મૃત્યુને અગીઆરમે દિવસે ભૂજમાં આખા રાજ્યનાં મોટાં મોટાં શહેરોના શ્રીમંતો, પટેલો અને વેપારીઓ ઉભરાઇને અળ્લરમાં ભીડ કરવા લાગ્યા. કાશીગર ગોસાંધ કેટલેક અંશે મદનજીનો આશ્રિત હતો, પણ સંપૂર્ણપણે આશરકરણનો મિત્ર હતો. એ પણ કામકાજમાં હરફર કરી મોટા ભા થઇને ફરતો હતો.

ન્યાતના વિશાળ વંડામાં ભોજન તૈયાર થઇ રહ્યું. શહેરમાં હરીફરી થાકેલા પરદેશીઓ અને શહેરના ન્યાતીલાઓ પંગતે બેસી ગયા. થોડી વાર પછી “લાડુ લાડુ તમારે લાડુ ! શાક તમારે શાક ! ભજીયાં તમારે ભજીયાં” ના અવાજોથી એ વંડાની દિવાલો ધ્રૂજવા લાગી.

દેશાવર આજ ભેગું થયું હતું. ગામ-પરગામના મોટેરાઓ અને યુવાનો આવ્યા હતા. કેટલાક બાપો પોતાના પુત્રોને લઇ કરવા ખતાવવા લાવેલા હતા. આવા યુવાનો બહાર તરી આવતા. સૌથી વાચાળ, સૌથી આગળ પડતા, સૌથી વધારે ટાપટીપ કરતા યુવાનો લક્ષ્મી અળ્લરમાં થનારા સોદાના મૂક અને ઘણી વાર મૂઠ પક્ષકાર છે એમ દેખાઇ આવતું. એમાંના કેટલાક શ્લોકો બોલવા લાગ્યા અને તરત જ એ પક્ષ પડી ગયા; વારાફરતી સંસ્કૃત શ્લોકોની શુદ્ધઅશુદ્ધ ગર્જના ઉઠવા લાગી. ભોજનનો અવાજ તેમાં સૂર પૂરતો હતો. ભોજનનો રસ જામ્યો હતો. વિશાળ બનેલા ઉદરોમાં સામગ્રીઓ ગોઠવાતી જતી હતી. રંગ આવ્યો હતો. મદનજી શેઠનાં ધન્યભાગ્ય કે તેને આંગણે આ મરણોત્સવ રચાયો !

એકાએક રસમાં ભંગાણ પાડતો કોલાહલ થયો. હવામાં બંદુકના અવાજો ગાળી ઉઠ્યા. ચમકી ઉઠેલા શેડીયાઓએ બેયું કે પદાણોની ટાળી વંડામાં ધસી આવી છે.

ભોજન અધૂરું રહ્યું. સહુ ચિત્રવત્ બની ઊભા રહ્યા. શું થાય છે તે સમજી શકાય તે પહેલાં પદાણોએ વંડાને ફરતો પહેરો લગાવી દીધો. આરે ગામનું મહાજન કેદ બની ગયું !!

પ્રકરણ ૭ મું.

રા' નું સાહસ.

પહાણોની ટોળીમાંથી તેમનો આગેવાન મસુદ બહાર તરી આવ્યો. આખી માનવમેદની સાંભળે એવા પહાડી અવાજે તે બોલ્યો:

“રા' બાવાની આજ્ઞા છે કે કોઈ પણ માણસ અહીંથી બહાર જઈ શકશે નહિ. અહીં દેવચંદ શેઠનો નાનો ભાઈ મેઘજી શેઠ છે, એનું અમારે કામ છે.”

પુનમચંદ અને આશકરણ બન્નેનાં હૈયાં ઘૂંછા ઉઠ્યાં. દેવચંદ શેઠનો શોક મૂકાવવા માંડવીથી ખાસ આગ્રહ કરી મેઘજીને તેઓએ બોલાવ્યો હતો. લુહાણો છતાં વાણીયાના કારજમાં એ શેઠ આવ્યો હતો. અત્યારે તે વંડામાંજ હતો.

મસુદને કોઈએ ઉત્તર દીધો નહિ. મસુદ સહુનાં મ્હોં નિરખતો નિરખતો ઉઘાડી તણવારે ફરી વળ્યો. એણે મેઘજી શેઠને પીછાણી લીધી.

“અહો શેડીયા ! છૂપાઓ છો કેમ !” ભયંકર હાસ્ય કરતો પહાણુ બોલ્યો: “રા' નાં તેડાં કાંઈ સહુને નથી આવતાં ! પધારો.”

હાથ ઝાલીને એણે મેઘજીને કોરતાથી ખેંચ્યો. એ પહાણુએ એને પકડ્યો.

“શેડીયાઓ !” મસુદ બોલ્યો: “હવે તમારે ડરવાનું નથી. તમે તમારે લાડવા ઉઠાવો ને મદનજી શેઠને પીંપળેથી ઉતારો. હમણાં રા' બાવાનું ફરમાન લઈ પહાણોને પાછા લઈ જાકે છું.”

ભૂજના રાજરસ્તા ઉપર તેના એક વારના માનીતા દિવાનને દોરડેથી બાંધી મસુદ મહેલ તરફ ચાલતો થયો. પહાણોની એક ટુકડી વંડામાં રહી. બીજી મસુદને સાથ આપતી પરવરી.

માર્ગમાં જે મળે તેના હૈયામાંથી મેઘજી શેઠની દશા માટે અરેરાટી છૂટતી. કેટલાક મેઘજી શેઠે ભૂજના દરવાજામાં દાખલ થઈ કરેલી ભૂલ ઉપર વિવેચન કરવા લાગ્યા. રૈયતના ત્રાસ અને તિરસ્કાર વચ્ચે આ મંડળ મહેલમાં પહોંચ્યું.

મેઘજી શેઠના આગમનની રાહ જોતો રા' રાયધણ પાંજરે પુરાએલો.

સિંહ સમા આવેશભર્યા ફેરા ફરતો હતો. મેઘજી શેઠને જોઈને તે હસ્યો. ભયંકર ત્રાસોત્પાદક અને ખૂની હાસ્યની પ્રાણહારક છાયા તેના લાલ મુખ ઉપર ફરી વળી. એની નિષ્કુર આંખો ચમકવા લાગી.

“વાહરે વફાદાર દિવાનના ભાઈ ! તમે તો માંડવીમાં ભરાઈને બેઠાંતા. તમને ક્યાંથી ખબર કે રા' ના હાથ લાંબા છે ? પણ હાથ કરતાંય ભાગ્ય મોટું છે. અમારો માંડવીનો ધક્કો તમેજ જાતે અહીં આવીને બચાવ્યો.”

કોઈ અગમ્ય વિચારે તેનો ચહેરો તપ્ત લોહના રંગે રંગાયો. એની ખૂની આંખોમાંથી આગ વરસતી લાગી. મસુદ પણ એના આ વિકરાળ વાધ જોવા ચહેરાના પરિવર્તનથી કંપી કઠ્યો. આ દરમિયાન દેખાયું કે બંધ થયું, પરંતુ જીવ્યો ત્યાંસુધી આ ભયંકર ચિત્ર મેઘજી ભૂલ્યો નહિ. તેને શંકા ઉદ્ભવી કે રા' ગાંડો તો નથીને ? તેના શરીરે પરસેવો છૂટી નીકળ્યો. સાક્ષાત્ રૌરવ નરકમાં દષ્ટિ કરતો હોય તેમ તે કમકમ્યો.

“અમારા રાજ્યનાં ગામે સ્વતંત્ર થવાની ધૃષ્ટતા કરે છે અને તે તમારા જેવા દેશદોહીઓને પ્રતાપે. પરંતુ એવાં તોફાની શહેરો અને દ્રોહીઓને સજા કરવાને અમારા હાથ પુરતા પહોંચતા છે.” રાવતો ભયંકર અવાજ પ્રતિશબ્દ કરતો બોલ્યો : “મેઘજી ! લવાણા ! તારા એ તોફાની માંડવીને પાંધર જ તને ફાંસી દેવામાં આવશે. તારા શખને દારી દેવામાં આવશે. રાજની સામે માથું ઉંચકવું કેટલા શેરનું થાય છે એ ખબર પડશે. મસુદ ! લઈ જાઓ આને, હમણાં ક્યાંય પૂરી ઘો. કાલ સવારે માંડવી લઈ પાંધરમાં લટકાવી દેજો. એનું માથું મને ખતાવવા લાવજો.”

“ફરમાન બાવા ! પણ હવે પેલા બીજાઓનું શું કરવું છે ? બોલાવી લઉં પહાણને ?”

અત્યારસુધી નીચું માથું કરી વિચારગ્રસ્ત લાગતા દિવાન વાઘા પારેખે પોતાનું માથું ઉંચું કર્યું. તેની જીણી આંખો રા'ની આંખો સાથે પરીવતો વાણીયો બોલ્યો : “ભલેને રહ્યા પહાણો !”

“કેમ પારેખ ? આ મેઘજી પકડાયો, પછી શું ?” રા'એ જિજ્ઞાસા ખતાવી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“બાવા, તમારી મરજી; પણ જો પહાણને રાખ્યા હોત તો હીક.” પારેખ નમતું આપતો દેખાતો બોલ્યો.

“ પણ પછી પઠાણોને સખવાનું કારણ શું ? ”

“ કારણ તો, બાવા ! ખાસ નથી, પણ જો એ ગામ પરગામના શેઠીયા જરા એક બે એમ રહે તો રાત્રે કાંઈક નજરાણો ધરે. દૂર દૂરથી આવે ને આપને કાંઈ લાભ નહિ ? ક્યાં ઓછું રજે છે ? ” વાણીયાએ કારણ બતાવ્યું અને પોતાના શબ્દોની અસર કેવી થાય છે તે જોવા બિભો રહ્યો.

રા' આ ભયંકર સાહસથી ક'પ્યો :

“ પારેખ ! હવે એવી ઉછાંછળી વાત કર નહિ. ”

“ બાવાને બીક લાગતી હોય તો— ” પારેખ ઝેર રેડતો ધીમેથી અધૂરું બોલ્યો.

“ બીક ! આ હિંગતોળુ ને કુંગળીતોળુની બીક ! અને બીક લાગવાનું કારણ ? ”

“ એ મહાજનના શેઠીયા કહેવાય. રૈયતના આગેવાન તે રૈયતમાં અસંતોષ થાય એમ બીક તો, બાવા ! લાગે જ ને ? ”

“ રૈયતના આગેવાનોની રાત્રે બીક લાગે ? આ ત્રણ ત્રણ બદામના આદમીથી કચ્છનો જાડેજો રા' ડરે, એમ ? પારેખ ! મને ન ઓળખ્યો ! ” રા'એ જણાવ્યું.

“ બાવા ! બીક ન હોય તો ઘેર બેઠે ગંગા આવી છે. ખજનામાં નાણું નથી અને પઠાણોના પગાર તો ચૂકવાયા નથી. એ ચૂકવ્યા વગર ચાલશે ખરું ? વળી હમણાં દુકાળ છે તેથી રાજભાગ આવતો નથી. આ તો મેં કહ્યું એમ થાય તો આ ખરાબ વરસ આપું નીકળી જાય. ”

“ એમ કહેતા નથી ને આડું આડું બોલો છો ? ” રા' એ પારેખને ઠપકો આપતાં કહ્યું : “ મસુદ ! જા આ મેઘજીનો પાકો બંદોબસ્ત કરી વાણીયાનો વડો ઘેરી લે. શેઠીયાઓને રાખ જાપતામાં. પારેખ આવશે તારી સાથે. એ ઠરાવે એટલો દંડ ન આપે, ત્યાંસુધી કોઇને ફરકવા દઈશ નહિ. હવે એ બધો બંદોબસ્ત તમે બે મળીને કરી લેજો. પણ પારેખ, વરસ ચાલ્યું જાય એટલો જોગ તો જરૂર કરજો. ”

એવી ભયંકર આજ્ઞા કરી રા' અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

તે જ સાંજે વિજળી પડે એમ સમાચાર ગામમાં પ્રસર્યા કે મેઘજી

સેઠને માંડવીમાં ફાંસી દેવાની છે, અને બાર ગામના મહાજનને કેદ કરવામાં આવ્યું છે. સારાય શહેરમાં જનમાલની સ્થિરતા ઉપર પડેલા આ ભયંકર ફટકાથી મૂઠતા, ત્રાસ અને ભય છવાઈ રહ્યો. હવે આ વાળું ક્યાં અટકશે, એ વિચાર સહુને થયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

રાજદ્રોહી મહાજન કે પ્રજાદ્રોહી રાજા ?

આ બાળુ ન્યાતના વંડામાં ભંગ પડેલા ભોજનની પુનરાવૃત્તિ કરવાના વિચારો થતા હતા. કેટલાકોને મેઘજી શેઠની સ્થિતિથી શોક અને અસંતોષ થયો હતો અને બધાએ ખેદ પણ પ્રદર્શિત કર્યો હતો; પરંતુ રા' બાવાના ફરમાન આગળ લાચારી બતાવી મેઘજી શેઠને સ્વર્ગે પહોંચાડવાનો અધૂરો રહેલો કાર્યક્રમ શરૂ કરવાની આતુરતા સહુ બતાવવા લાગ્યા હતા.

હજી તો વાટાઘાટ થાય છે, હજી તો પંગત એસે છે અને પીરસવા રહેલા યુવાનો લાડુના ટોપલા પાસે આતુર ઉતાવળથી બિભા રહે છે, ત્યાં વંડાના દરવાજા ખંધ થતા હોય એવો અવાજ આવ્યો. ચકિત થયેલી અનેક આંખોને મસુદે સ્મશાનવાસી વૈતાલ સમો હસ્ય કરતો બિબેલો દેખાયો. “મરીય ! મરીય !” મસુદે ગર્જના કરી.

સીદીઓનો પહેલવાન અને લોખંડી આગેવાન મરીય આગળ આવ્યો. મસુદે આજ્ઞા કરી: “આ બધાને બહાર કાઢ અને રસોડાને તાળું માર !”

દશબાર સીદીઓ રસોડામાં પેદા. જુવાનીયાઓ બહાર નાહા. લોખંડું ખંભાતી તાળું અભડાયેલી રસોઢવાળા રસોડા ઉપર દેવાઈ ગયું.

“શેઠીયાઓ ! ગભરાશો નહિ ! માત્ર તમને બધાને કેદ કરવામાં આવ્યા છે.”

“અમને કેદ ? અમે શું ગુન્હો કર્યો ?” મૂઠ બનેલી મેઘનીને છેડેથી એક અવાજ આવ્યો.

“હું તો ચીઠીનો ચાકર ! હામણાં વાધો પારેખ આવશે તો એ કારભારીને પૂછજો.”

“પણ અમને ક્યાંસુધી પૂરી રાખશે ?” એક શેઠે પૂછ્યું. તેનું તરત ચક્ષુઓ સામે એની પહાલસોઢ વનિતા અને કાલાંધેલાં પણુ સ્નેહાળુ બાળકો તરવરવા લાગ્યાં.

“એય વાઘો પારેખ જાણે !” મસુદ બોલ્યો. બોલીને હસ્યો. એ હાસ્ય માત્રથી ત્રાસનો સન્નાટો ખારે ગામના મહાજનમાં છવાઈ ગયો.

આથમતો સૂર્ય હવે અસ્ત થયો અને રાતના અંધારા જગતને કાળું રંગવા લાગ્યો. અધીરો બનેલો એક શેઠ બોલ્યો : “પણ તારે દિવાન છે ક્યાં ?”

“એનેય કાંઈ કામકાજ ઓછાં છે ? પરવારશે એટલે આવશે.”

ધીમે ધીમે રાત જામતી ગઈ અને અંધાર અંધારા પહોરના કાળા પછેડા જગત ઉપર પથરાયા. મહાજનને નિદ્રા ન હતી. ગામમાંયે નિદ્રા ન હતી. વાઘા પારેખને હિસાબ ગણવામાં નિદ્રા ન હતી. ઉગ્રગરામાં લાંબી લાગતી રાત પણ આખરે વહી ગઈ. ફિક્કા પડેલા ચહેરાઓમાં ઉંડી ઉતરી ગયેલી નૂરવિહોણી આંખોએ ઉપાને આંકાશમાં લાલ સાથીઆ પૂરતી જોઈ.

ઉપાના એ સૌમ્ય તેજ ભૂંટયાતી ગગનગરવી દિવાલોને સોને રસી દેતાં હતાં. પાસે જ હમીરસરનું તળાવ ડોલતું હતું. વૃક્ષોમાંથી પંખીઓનો કલરવ સંભળાતો હતો, પરંતુ મહાજનો એ અનુપમ રમ્યતાથી તૃપ્ત ને સંતુષ્ટ ન થયાં. રમ્યતાની એ રંગભૂમિ ઉપર કે જ્યાં ઇશ્વર પોતાની પ્રતાપી દયાને છૂટે લાથે વેરી રહ્યો હતો, ત્યાં ઇશ્વરના પુત્ર હોવાનો દાવો કરનાર એક મનુષ્ય સ્વચ્છંદ ખેલી રહ્યો હતો !

મુખપ્રક્ષાલન માટે મહાજનોને એક એક વાટકી ભરી પાણી આપવામાં આવ્યું. કોઈ લક્ષ્મીપુત્રની વધારેની માંગણીનો અસ્વીકાર કરતાં મસુદે રા' નું ફરમાન આગળ કર્યું : “ખાવાનો હુકમ નથી. હુકમ છે એટલું મળશે.”

માથે ગોળ કચ્છી પાઘડી પહેરી કસકસતું અંગરખું ચડાવી વાઘો પારેખ વળતે દિવસે સવારના એ પહોર વીતી ગયે આવ્યો. તેણે સીધી વાત કરી દીધી. “રા' ખાવાએ તમારો એક કરોડ ટોરી દંડ કર્યો છે. વરાડ તમારી મેળે પાડો. દંડ ભરીને છૂટા થાઓ.”

ત્રાસ અને મુઠતાની અરેરાટી જવાબ ગઈ. સારા ગણુતા શેઠીઆઓ આગળ આવ્યા: “દિવાન! પણ અમારો વાંક શું?”

“વાંક!” બનાવટી કોધનો આડંબર કરતો વાઘો પારેખ બોલ્યો: “વાંક? તમારો વાંક મને પૂછો છો? ખેડુતો અને ઠાકોરાને રાજ વિરુદ્ધ ઉરકેરી મૂકનાર મહાજનો અમને પૂછે છે ‘અમારો વાંક શું?’ આખા દેશમાં તમે રાજદ્રોહ ફેલાવ્યો છો. રાજ વિરુદ્ધ લોકોને ચઢાવ્યા છો. આભાર માનો ઈશ્વરનો અને મારો કે આટલો થોડો દંડ લઈ રા’ તમને જીવતા છોડે છે.”

“જીવતા છોડે છે એ તો ઠીક! ખાવાની દયા, ખીજું શું? પણ અમે ક્યારે કોને રાજ વિરુદ્ધ ચડાવ્યા? અમને પૂછ્યા વગર, સાંભળ્યા વગર સીધો ફેંસલો? આ તો ગળત્ય જ કહેવાય!” એક ખીજો વૃદ્ધ શેઠ બોલી ઉઠ્યાં.

“અમારી આંખે અમે શું જોતા નથી કે તમને પૂછીએ? કાન ગીરવી મૂક્યા છે કે તમારા બડબડતા હોઠ પાસે ધરીએ? માંડવી, મુંદ્રા, બેરાળ, સુંથરી, લખપત વિગેરે સ્વતંત્ર થયાં તે તમારે જોરે અને તમારી સલાહે.”

“પણ કાંઈક પૂછો તો ખરા, જુઓ તો ખરા! અમને શું વેપાર નથી કે રાજખટપટમાં પડીએ?” એક ત્રીજા શેઠે વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

“એમાં વળી પૂછવું શું? દીવા જેવી ચોખ્ખી વાત છે. એ ગામો અલગ પડ્યાં ને તમે ત્યાંના શેઠીયા. તમે કદાચ સલાહ નહિ આપી હોય પણ ના તો પાડી નહોતી ને? બસ, એ જ રાજદ્રોહ! એના જેવો ગુન્હો ખીજો કયો? રાજ વિરુદ્ધ કામ થાય એ અટકાવવાની રૈયત તરીકેની તમારી ફરજ પાળી?” વાઘો પારેખ રાજદ્રોહની બ્યાખ્યા કરતો બોલ્યો.

“પણ આ દુકાળમાં એટલી તે રોકડ ક્યાંથી હોય!” આ જલ-તોડમાં કાંઈ સાર ન સમજવાથી એક શેઠ મુદ્દાની વાત ઉપર આવી બોલ્યો.

“દુકાળ! દુકાળ છે જ ક્યાં? દુકાળ દુકાળ કહીને જ તમે બધાએ ખેડુતોને ઉરકેરી મૂક્યા. પહેલેથી જ તમે બધાએ દુકાળ ન ઠરાવ્યો હોત તો ખેડુત ખિયારા સીધેસીધા ચાલત! પણ આ તો તમે તમારી ઉધરાણી ખોટી કરી અને રાજનેય ખોટમાં ઉતાર્યું. હવે એ ખોટ તમારે પૂરી કરવી રહી.” અને બચંકર તથા સૂચક કટાક્ષથી કારભારીએ ઉમેર્યું: “ધરખાર પાછાં જોવાં હોય તો!”

વાતમાં ભાજનકાળ થઇ ગયો. એટલે એક પઠાણ એક ટોપલો લાવ્યો. ટોપલામાં ચણા હતા. સહુને એક એક મૂઠી દેવાનો હુકમ થયો. “પણ મૂઠી ચણાએ પેટ ભરાય?” એક જુવાનીયો બોલી ઉઠ્યો.

“હમણાં તો દુકાળ છે ને? અમારી પાસે ખીજું હોય શું? તમ શેઠોના પટારા તર છે એટલે આ લાડુનાં તોફાન સુઝે છે! હવે હ્યો રામ રામ! વરાડ નમ્મી કરી રાખજો.”

વાઘો પારેખ ચાલતા થયા. મસુદને મહાજનની સારવાર કરવાની કટાક્ષમય સૂચના કરતા ગયા.

મૂઠીભર ચણા અને વાડકો પાણી ઉપર લક્ષ્મીમાં મહાલતા શેઠાએ દિવસ વીતાવ્યો. રાજના ત્રાસની અને વરાડની વાતોમાં વખત જેમ તેમ ચાલ્યો. એ વાતોનો અંત ન હતો. આ વાતોનો સાર એટલો જ નીકળે કે રાજનો ત્રાસ અને વરાડ બંને હદ ઉપરાંતનાં હતાં.

ખીજાનાના પડછાયા વગરની ખીજી રાત ગઈ અને ફરી વાર મૂઠીભર ચણા દેખાયા. મહાજનો હવે વહેવાર રીતે વાતો કરવા લાગ્યા. બધાં ગામોએ મળી દશ લાખનો ફાળો આપવો નમ્મી કર્યો.

વાઘો પારેખ અડગ હતો. રાતું ફરમાન વારંવાર પ્રસંગે અપ્રસંગે આગળ ધરી પોતાની માંગણીમાંથી જરાય ઉતરવા ધનકાર કરતો હતો.

મહાજને વળી એક મૂઠી ચણા વધારે ખાઇ દશના વીસ લાખ કર્યો. વાઘો પારેખ મનમાં ફૂલાતો હતો: “વાઘો નહિ, મૂઠી ચણાએ મહાજન મોંધું નથી. દશ દિવસમાં કરોડ પહોંચશે.” તેણે ત્રિરાશીનો સ્પષ્ટ હિસાબ આંધી લીધો.

મહાજન વધી વધીને ત્રીસ લાખ ડોરી આપવા બંધાયું. આગળ વધવા અશક્તિ ખતાવી. વેપારની પાયમાલી આગળ ધરી અને પછી અડગ બની ગયું. વાઘો પારેખ કરોડથી ઓછી લેવા માંગતો નહોતો. મહાજન ત્રીસ લાખથી વધારે દેવા માંગતું ન હતું. માંગણી અને સ્વીકારની હદ જડ બની સ્થંભી રહી.

પ્રકરણ ૯ મું.

પતરીનો ઠાકોર.

આપણે આગળ જોયું છે કે મેઘજી શેઠને માંડવીમાં ફાંસી દઇ, એ તોફાની શહેરને ભયથી દબાવી દેવા રા'ની આગ્રા થઇ ચૂકી હતી. મસુદ આવે પ્રસંગે ફરી વાર ફરમાનની રાહ જુએ એવો ન હતો. ન્યાતના વંડામાં કેદ થયેલા વણિક મહાજનને વાધા પારેખના નિજુર અને ઝેરભર્યા હાથમાં સોંપી મસુદ મેઘજી શેઠને લઇને ચાલી નીકળ્યો. મૂઠ બનેલી રૈયતના તેને માથે વરસતા શ્રાપની તેને પરવા ન હતી.

પઠાણોની ઘોડેસવાર ટુકડીની વચ્ચે મેઘજી શેઠના દોરડે બાંધેલા શરીરનો ભાર ઉંચકતી ગંટગાડી માંડવીના ખડખડા માર્ગે વહી જતી હતી.

સાવધાનતાથી આગળ વધતા મસુદે ઘોડાના ડાબલા સાંભળ્યા અને કાન માંડી ક્ષિતિજને વીંધતો તે ઊભો રહ્યો.

થોડી વારે માંડવી તરફની દિશામાં રસ્તા ઉપર ધૂળનું વાદળ ઉડતું જોયું, અને જમીનમાંથી જ જાણે પ્રકટ થતા હોય એમ આશરે પચાસ માણસોનો રસાલો તેની નજરે પડ્યો.

એ રસાલો નજીક આવ્યો અને મસુદ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યોઃ
“અરે આ તો ખારાજ !”

“કોણ પતરીના ઠાકોર ?” એક નાયક જેવા લાગતા પઠાણે કહ્યું અને રા' ના સગા અને સહેજ દૂરથી થતા કાકા તથા મુખ્ય ભાયાત જડેજા ખારાજ તરફ તે જોઇ રહ્યો.

પતરીનો એ જડેજા ભાયાત ખારાજ વધે વૃદ્ધ હતો, ડાહ્યા ગણાતો, સંબંધે અને શૌર્યે અગ્રગણ્ય મનાતો. ઘોડા ઉપર બેસીને પોતાના મંડળને મોખરે ચાલતો ઠાકોર મસુદ પાસે આવી પહોંચ્યો.

“કેમ મસુદ !” તિરસ્કારમિશ્રિત પરિચય બતાવતા અવાજે ઠાકોર ખારાજ બોલ્યોઃ “વળી આ નવું ધર્તીંગ શું છે ?”

દોરડાથી બાંધાયેલા શરીરથી લોટતો મેઘજી ગાડીને છેડે આવ્યો, માથાવતી માફે દૂર કરી રસ્તા ઉપર નજર કરી. એની અને મેઘજી શેઠની આંખો મળી.

“કાણુ મેઘજી શેઠ!! દેવચંદ કાકાનાં બાપને આમ ક્યાં લઈ જાય છે મસુદ?”

હાકોરની વૃદ્ધ આંખોની પડેલી શરમનો પડદો ખસેડી નાંખી મસુદ બોલ્યો: “દેવચંદ તો ગયો જહનમમાં. એનો ભાઈ પણ હમણાં જશે ત્યાં. તમે તમારા મારગે જાઓને! અમે રા’ ની સેવા બજાવીએ છીએ.”

“અરર! દેવચંદ શેઠને મારી નાંખ્યા! ભગવાન! ભગવાન! બૂંડી થઈ! અહ્યા મસુદ! આ રા’ ની સેવા નથી-કુસેવા છે. માફ માન, મેઘજીને છોડી દે!”

“અમને તો ખાવાનું ફરમાન છે. તે પ્રમાણે અમલ કરવો જોઈએ. શું કરીએ, પેટ પડ્યું છે. નહિતર હું જરૂર મેઘજી શેઠને છોડી દેત!”

“મસુદ!” પતરીનો હાકોર નમ્રતાથી પણ નિશ્ચયપૂર્વક બોલી ઉઠ્યો: “ચાલ! મસુદ પાછો ફર! હું રા’ને કહીશ. મારા જેવા વૃદ્ધની વાત એ માનશે.”

હાકોરની વાત રા’ માનશે એવો મસુદને જરાએ ભરોસો નહોતો. તેને તો ફરમાનનું પાલન કરી માંડવી લૂંટી પાછા ચાલ્યા જવું હતું. આ વચમાં વળગેલી આકસ્મિક બચાને ટાળવા તે બોલ્યો:

“બાપુ! એ મારાથી ન જાને. તમે તમારે જાઓને! રાજકાજના મામલા તો એવા જ હોય છે. એમાં વળી ઓળખાણ કે અરેરાટ કેવો?”

“હું જાહેજો! મારા દેખતાં મહાજનના શેઠીયાને લઈ ન જવાય! તેમાં વળી તો દેવચંદ શેઠનો ભાઈ! વળી દેવકરણ દિવાનનો ન્યાતીલો!” હાકોરે જણાવ્યું.

“પણ મારાથી કેમ છોડાય? હું શું કરું?” મસુદ કંટાળીને બોલ્યો. આ બલામાંથી છૂટીને માફા ચારે બાજુથી સીવી લેવાનો તેણે માનસિક નિશ્ચય કર્યો.

“મસુદ! તું પરદેશી છે, એટલે રા’ના નામને જ્યારે ત્યારે આગળ કરે છે. પણ સમજતો નથી કે કચ્છમાં રા’ સિવાય બીજા ય માણસો છે કે જેઓ કચ્છમાં પૂજાય છે. કચ્છી જેમ રા’ને દેવ માને છે તેમ એ દેવને દોરનારા અને દેશને તારનારા પ્રજામાંથી યે પાડ્યા છે.”

“તે હશે, હું તો પરદેશી. મારો દેવ કહો, ખુદા કહો, તે રા’ સયધણ !” મસુદે ટાટો જવાબ આપ્યો.

પણ કચ્છીઓને મન બીજા પણ છે. ઉજળતી ફેજનો મહાસાગર ભૂજના કિલાની નીચે ગાજતો હતો. ભલભલા પાણીઆળાના પાણી ઉતરાવે એવો વખત હતો. રા’ તો હિમત હારીને ભાગ્યો હતો પણ માણસહીણા, સાધનહીણા એક કચ્છીએ ભૂજનો ને દેશનો ખ્યાલ માથે લીધો. તે કચ્છી દેવકરણે દેશને ખ્યાલ્યો અને શેરબુઝંદખાન બુજરાતનો મોટો સુખો ભાગ્યો ! પછી તો ઝારાની લડાઇઓ થઇ અને મારી આ આંખે દેશને દુઃખના દાવાનળમાં સળગતો જોયો. આખો કચ્છ ઉજળડ થઇ ગયો. દુસ્મનોએ હજારો ગામડાં બાળી નાંખી ખેડુતોને કાપી નાંખ્યા હતા. સિન્ધુ નદીનાં પાણી આવતાં અટકી ગયાં, વેપાર તૂટ્યો, દુકાણો પડ્યા. કચ્છના ઘેરેઘેર ઝારાની કાણુ મંડાઇ હતી. એક લાખ માણસ તો એક જ લડાઇમાં કપાયું. પણ દેશનાં ભાગ્ય, રા’નાં ભાગ્ય કે તેણે દેવચંદ શેઠ ને જમાદાર ડોસલ વેણ લીધા. આજની આ લીલી વાડી એણે રોપી છે. તું ને તારો રા’ તાગડધીન્ના કરો છો એ એના ભલા પ્રતાપ. રા’નો ઇશ્વર રૂઢ્યો ન હોય તો એનાં માણસો ઉપર ધા ન હોય. એને તો કસ ફાટફાટ થાય એવા થનથનતા હૈયાના હરખથી પાલડીઓ પહેરાવાય ! માંડે માન, મસુદ ! છોડી દે એને. રા’ને ગુસ્સો ઉપજે તો તેનો હું જમીન, પછી છે કાંઈ ?” બુની સ્મૃતિઓનાં આવરણો એ ઠાકોરની આંખમાં ઘેરાયાં. એના અવાજમાં વિનંતિ હતી.

“હવે ઠાકોર, ચાલવા માંડોને !” લાંબા પ્રસ્તાવે કંટાળેલો સીદી બોલ્યો.

જડેજા ઠાકોરનું હૃદય કૃતનિશ્ચય થઈ ગયું. એ જડેજો હતો, રણનીર યોદ્ધો હતો. મહાજનના પ્રતિષ્ઠિત શેઠને રા’નો સીદી નોકર પરદેશમાંથી પેટને માટે આંહી વસેલો-ઉપાડી જાય, પોતાની નજર આગળ, રા’ના કાકા અને જડેજા ઠાકોરનું અપમાન કરી શકે, એ સર્વ એને અંતરમાં ખૂંચ્યું. મેઘજી શેઠે ફેંકેલી એક જ દષ્ટિ તેની સામે તરવરી ઉઠી. કેવી વિનંતિ-કેવી આશા-કેવી નિરાધારતા ! એ બધું દેવચંદ શેઠના ભાઈની આંખમાંથી અને એક જડેજા તરફ !! જડેજાઓએ તો એવાના આભાર

ભૂખવા ન ઘટે તેને બદલે આ દુર્દેશા! વળી રા'ના પરદેશી સલાહકારોએ આપાત કરેલી રૈયત એ રાજાની મિલ્કત છે એવા નવા વિચારો તેણે આજસુધી સાંભળ્યાયે ન હતા. એને મહાજન તરફ માત્ર હતું અને એનો શેઠ આમ બકરાની માફક પરદેશીઓથી ખેંચાય એ એને ન રૂચ્યું. એણે તલ્વાર કાઢી અને કહ્યું:

“મસુદ! નહિ લાઇ જવાય! લાઇ જવો હોય તો અમને મારીને લાઇ જા!”

આ બધી વાતોને જિજ્ઞાસાથી સાંભળતા ઠાકોરના જાડેજા અસવારોએ તલ્વારો ચ્યાન બહાર કાઢી. એકાએક ધસારો કરી ગાડીઆગળ ઊભેલા પઠાણોને હઠાવી દીધા. ગાડી ઘેરી લીધી.

“હું પતરીનો ઠાકોર અને કચ્છનો જાડેજો બાયાત આરાજ તારા કેદીને લાઇ જઈ છું. તારા રા'નો કેદી એ મારો પણુ કેદી! તારો રા' માંગશે તો આપીશ. મારા માર્ગમાંથી ખસી જા!”

મસુદ ઘડીભર મૂઠ બની ગયો. શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. પછી તેણે એક સર્વગ્રાહી નજર કરી. તેની સાથે ઓછામાં ઓછા ચારસો પઠાણો હતા. જાડેજાઓ પચાસ હતા. તેણે સત્તાવાહી અવાજે ઠાકોરને કહ્યું:

“ઠાકોર! અમે તો રા' નું ફરમાન માત્ર બજાવીએ છીએ. એમાં તમારી ડખલગીરી ન શોભે. નહિતર અમારેય કડક માર્ગ લેવો પડશે.”

“તો તારો મારગ તું લઈ લે. અમે એવજી શેઠને સોંપવાના નથી તે નથી જ.”

“યા રસુલ!” કરતા પઠાણોએ મસુદની આજ્ઞાથી તલ્વાર કાઢી. જાડેજાઓ સ્થિર ઊભા રહી ગયા. ઘડીવારમાં ગાડીની આસપાસ મોતના ખેલ મંડાયા.

ઘડીભર તો તલ્વારોની ભયંકર તાળી પડવા લાગી. મરનારાઓની ચીસથી હવા ધ્રુજવા લાગી. યોદ્ધાઓની પડછંદ દિવાલો ભયંકર જોરથી અથડાઈ પાછી પડી.

ચઢુકુળભૂષણોની તીખી તેગ પઠાણો પાસેથી ભયંકર હિસાબ લેતી હતી. વિજળી જેવી અબકતી રજપુતાણની પ્રતિભૂતિ સમી જાડેજા સમશેર પઠાણોને પાડતી હતી. પરંતુ પઠાણો અનેક હતા, જાડેજા થોડા હતા.

ટેકમે માટે સહતા, જાતિધર્મને માટે મરતા જડેજાઓ અડખ અને અખંખ જિભા રહી મોતને નોતરતા હતા. પઠાણો ધીમે ધીમે વિજયથી કિન્નર થતા આગળ વધતા હતા.

હવે તો જડેજા કાંધક દશ-બાર રહ્યા હશે. ભોહીનરસ્યા વરઓ સમી ભયંકર ત્રાડ મારી પઠાણો આગળ વધ્યા. કુળધર્મના અવશેષ સમા શહીદો મોતની રાહ જોતા જિભા રહ્યા. મેઘજી શેઠની કાયા ગાડીમાં માફા નીચે કંપતી હતી. એની આશા ઉડી ગઈ હતી. એને અચાવવા જતાં જડેજાઓ મરી ગયા તેનો એને અફસોસ થતો હતો.

એકાએક બંદુકોના સામટા અવાજના પડધાથી હવા ધૂજા ઉડી. આસપાસનાં વૃક્ષોમાંથી ગંધકની ફુગધ મારતા ફની પુણી સમા ધૂમાડાના જોટા ઉંચે જવા લાગ્યા, અને કારખી રણહાક હવામાં ગાજી રહી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મહામહ સેતો.

એ અવાજથી વિજેતાઓ અને પરાજેતાઓ બન્ને સ્તબ્ધ બની જિભા રહ્યા. આકસ્મિક જ્વાળામુખી ફાટી નીકળતાં માણસો ચોંકી ઉઠે એમ સૌ ચોંકી ઉઠ્યા.

વૃક્ષરાજીમાંથી દાદીવાળા, બોકાનીખંધ, ભીમકાથી, શ્યામદેહી, બરકંદારો દોડ્યા આવતા તેમણે જોયા. પૃથ્વીના પેટામાંથી પ્રગટ થના હોય તેમ, મહાસાગરમાં અવિરત મોજાં ચડે તેમ બરકંદારોની અવિરત મનુષ્યધારા વૃક્ષરાજીમાંથી જન્મતી તેમના તરફ દોડતી આવતી તેમણે જોઈ. એ પ્રકટેલા મનુષ્યોએ પઠાણો અને જડેજાઓને વીંટી લીધા અને પડછંદ કાયાવાળો, નાના કુંગરની પ્રતિમાસમે એક મનુષ્ય ગઈ ઉઠ્યો:

“આ તો રા’ના પઠાણો! અત્યા વળી કોને પકડ્યો છે? મારા બેટા જંપતા જ નથી.”

કોઈએ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો અને એ લોખંડી ભૂજઓવાળો ફરીથી બોલ્યો: “હશે! તમારું કામ તમે કરો! અમારું અમે કરીએ. અત્યા,

ખાંધો આ બધાંને ને લઈ ચાલો ખલીયારીમાં ! રા'નો સેવક હોય કે શિકાર હોય, બધી ખમ્મા રા'ને તે તેના સાગરીતોને કે આપણને તો સહુએ શિકાર સાંપડ્યા છે. દામ દેશે એને છોડશું. ”

ભયથી કંપતો તથા નિરાશથી ધ્રુજતો મસુદ બોલી ઉઠ્યો : “ તમે કાણ છો ? જાણો છો હું કાણ છું તે ? હું રા'ના પદાણોના ખાસ જમાદાર ! મારું નામ મસુદ ! મસુદનું નામ સાંભળ્યું છે ખરું ! ”

“ ભા મસુદ ! હવે ચાલવા માંડ, બાપ ! વેળા જાય છે ; અમે તો રા' હોય તોય પકડીએ, સમજ્યો ? અમે તો આગીયાના મિંચાણા. ”

મિંચાણાનું નામ સાંભળતાં પદાણો અને જડેજઓ બન્ને ધ્રુજી ઉઠ્યા. માથે તલ્વારનો ફટકો પડ્યો હોય એમ મસુદ પાછો હટી ગયો.

“ મિંચાણા ! યા અલ્લાહ ! ” એના ફિકકા પડી ગયેલા કંપતા હોઠ-માંથી શબ્દ માત્ર નીકળ્યો.

મરકી પ્રગટે, કે દાવાનળ ફાટે કે જળનો પ્રાણહારક પ્રલય ફરી વળે એમ વિનાશને વેરના, આખા નિર્ભાગી દેશને નિર્ભય બની લૂટતા, રા' ના સીતમગર અચ્ચત્સ્થિત તંત્રમાં સ્વચ્છંદ બની આખા દેશમાં ભયંકર ખૂતી લૂંટો કરનારા જળોની માફક દેશનું સત્ત્વ ચૂસનારા મિંચાણાઓના નામ માત્રથી સૌ ધ્રુજી ઉઠતાં.

રાજ્યના અંધેરનો લાલ સ્વચ્છંદ રીતે લૂંટાર લેતા. મિંચાણાઓને જોઈ પતરીનો ઠાકાર પોતાની કોહીનીતરતી તલ્વાર લઈ બેકદમ આગળ આવ્યો. તેમના નાયક સમા જણાતા એ પહાડી મનુષ્યને સંબોધી બોલ્યો :

“ અને જાણે છે હું કાણ છું તે ? ”

“ ના. ” શાંતિભરી અવગણનાથી તે બોલ્યો : “ જાણતો નથી. જાણવા માંગતોય નથી ”

“ તોય સાંભળ જીવાન ! મારું નામ ખારાજી. હું પતરીનો ઠાકાર ! ” આગેવાનની અવગણના દૂર થઈ. તેના ચહેરા ઉપર સન્માન પ્રગટ્યું અને તે બોલ્યો : “ કહો બા ! કાંઈ કહેવું છે ? ”

“ કહેવું છે તો બધું. પણ કહેવા જેવું તમે રાખ્યું છે શું ? છતાંય જાણો છો આજ શું અનર્થ થાય છે તે ? ”

“ ના બાપા ! ”

“રા’નો આ પઠાણ નોકર આજ મારી સામે સમશેર ચલાવી શકે છે ! મા આશાપુરા ! દેશનું શું થવા બેઠું છે ? જડેજાઓમાંથી ઉતરી આવેલા સમાંતરી મિંચાણાઓ મહાજનના શેઠને કમોતે મોકલે છે. હર હર !”

ઠાકોરનો અશ્રુભર્યો અવાજ ક’પ્યો. તે મૂક બની બિભો રહ્યો. એની આંખોમાં અણુદીકાં આંસુ ઉભરાયાં. એનો ધીમે ગદગદ અવાજ ધ્રુજતો આગળ વધ્યો : “ મિંચાણા ! કંઈક અનાથોને તેં માર્યા હશે ! કંઈક ભાગતાને નોંધ્યા હશે ! કંઈક ફડફડતી બાઈયુંના ચૂડા ફાડ્યા હશે ! જડેજાનો તું સપૂત ! કંઈક તારી પાસેથી નાસી જતા ઉપર તેં કેટલાયે ધા કર્યા હશે ! પણ લે આ મારી સમશેર અને મને માર ! હું અનાથ નથી, તારાથી ભાગતો નથી. મારે કોઈ ફડફડે એવી બાઈ નથી. આ દેશનું ઉંચામાં ઉંચું રજપૂત લોહી આ નસમાં ભર્યું છે. તારી સમશેરથી કાઢી લઈ ધરાઈને પી લે.”

માથું નમાવી જડ જેવા બનેલા મિંચાણા સમક્ષ ઠાકોર નીચું જોઈ બિભો રહ્યો. ફરીથી તે બોલ્યો : “ પરંતુ મારી નજર આગળ તો મહાજનનો શેઠ તારા જેવાના કે રા’ ના પઠાણ જેવાના હાથમાં નહિ પડે.”

“કાકા ! પણ છે શું ?” મિંચાણાએ પ્રશ્ન કર્યો અને બારાણને તેણે માનપૂર્વક બિભો કર્યો.

“દેવકરણના નાતીલા અને દેવચંદ શેઠના ભાઈને આ રા’નો નોકર ફાંસીએ દેવા લઈ જાય છે, માંડવીને પાધર.”

“કોને ? દેવા કાકાના ભાઈ મેલા શેઠને ? મહાજનના શેઠને ફાંસી, અને તે માંડવીને પાધર ! બને નહિ. આ રાજના ને રા’ના રામ એટલા હિંદી ન જાય ! માંડવીમાં તો ફાંસી હોય નહિ ! જ્યાં કીડી ન મરાય ત્યાં કાંઈ મહાજનના મોટા શેઠને ફાંસીએ ચડાવાય !”

“તો જોઈ લે તારી મેળે !” માફાનો પડો દૂર કરી બારાણ જડેજા બોલ્યો.

મોટી ફાળ ભરીને મિંચાણા જાંટગાડી પાસે આવ્યો. દોરડાંથી બંધાયેલા શેઠને તેણે જોયો. ત્રાસ અને તિરસ્કારથી તેની આંખો સળગી ઉઠી.

“મેલાભા ! નીકળ બા’રા. આ ઠાકોર કહે છે એ વાત ખરી છે !”

તેણે દોરડાંના બંધ ઉતાવળા છોડી નાંખ્યા. સંકોચાઈ ગયેલાં અંગોને

મરડીને સમારતો, કળ ઉતારતો, શેઠ નીચે ઉતર્યો. મિંચાણના પ્રજના ઉત્તરમાં તેણે પોતાનું માથું માત્ર ધુણાવ્યું.

કામદેવને ભરમીભૂત કરવા ત્રીજું લોચન ઉઘાડતા ધુર્જટી સમે ક્રોધ અને રોષનો ભયંકર જ્વાળામુખી મિંચાણની આંખમાં ફાટી નીકળ્યો: “રા’ દેશળની ગાદીએથી આવા હુકમ છૂટે છે? મહાજનના શેઠને મહાજનના ગામને પાંધર ફાંસીયો દેવાય છે! અમે બહારવટીયા, નીચ લૂંટારા અને જીવતા રાક્ષસો! પરંતુ આ કાળાં કામે અમારાથી ન થાય! ગમે તેમ તોય મહાજન તો માખાપ છે. અને એમાં આ તો દેવચંદનો ભાઇ.” બારથી એનું હૈયું ખેરી જતું હોય એમ તે થંભી ગયો.

એકાએક તે મેઘજી શેઠ તરફ ફર્યો. તેણે તેના કાળો હાથ તેના તરફ લાંબો કર્યો. તેના પહાડી કંક ફાટતો ગાળ્યો:

“અને તમેય બધા લુવાણા ને વાણીયા ને નાગરોય મહેતા મુત્સદ્દી કહેવાઓ પણ અક્ષતના અધૂરા અને હેવાફૂટા છો! શું જોઈને આવી નોકરી કરવા એક બીજા ઉપર તૂટી પડો છો અને એક બીજાના પેટ ફેડે એવી ખટપટો કરો છો? જાણો છો, જીવો છો, નજરે લાગો છો, એક બીજાના હાત્ર અને હાત્ર! એક આદમીની ધૂની આગા ઉઠાવવા તમારાં હૈયા શા માટે વેચો છો? શા માટે એની ખુશામત કરો છો? તમારી આખર અને જાતને અને બાંધીછોકરાને એક માણસની ધૂનને ભરોસે મૂકતાં લજવાના ચે નથી? તમારી ચાકરી સારી હોય. અમારા જેવા કંઈક ગરીબોને રોવરાવી રાજના ખજાના તર કરો અને છેવટ તો આ હાલતને?! અરે, બીજો ધંધો કરીને સુખે કમાઇ ખાઓ અને ન ભરાતું હોય તો પેટ ફેડી નાંખો!”

મિંચાણો ચૂપ થયો, અને એના આવેશથી સહુ જડ જેવા બની ગયા.

થોડી વારે મેઘજી શેઠ બોલ્યો: “તારી વાત ઠીક છે. જ્યાં મહેનતની કદર નહિ, બુદ્ધિની પરીક્ષા નહિ, જ્યાં સેવામાં માન નહિ, અને બધું ખુશામત ઉપર કે નીચતાની ચરમપોશીથી જ ચાલતું હોય, ત્યાં સેવા કરવા કરતાં મરી જવું બહેતર છે.”

“ભા! માફું લગાડીશ મા હો! હૈયે ચડયું એ હોડે નીકળી ગયું. અમે તો જડસા ને ખુસા કહેવાઇએ.”

“જડસા અને ખુસા છતાંય તેં આજ મને એક એવી શિખામણ આપી છે કે જે હું કદિ નહિ ભૂલું.”

“હાકોર!” મિંચાણાએ મુદાની વાત પકડનાં કહ્યું: “આ પઠાણનું શું કરવું?”

“ભાઈ! એને જવા દો. એના માલીકને જ એમનો ઇન્સાફ સોંપી દો. હું ન બૂઝતો હોઉં તો રાંજ એને એવો બંદો આપશે કે જેવી હિંમત આપણે ન કરી શકીયે.”

“હા ભા! ઠીક છે તારું કહેવું.” અને પઠાણોની ટોળાને સંબોધતો એ બોલ્યો: “એ-એ-ને આ ભૂજનો મારગ! પાછું વળ્યા વગર વહેતા થઈ જાઓ!”

“પણ—” મસુદ બોલવા જતો હતો, તેને હાથવતી ઇશારતે અટકાવતો મિંચાણો બોલી કહ્યો: “હવે બહુ લપટપારો છોડીને વહેલો થઈ જા! જે કહેવું હોય એ તારા રાં ને કહેજે, સમજ્યો? અમારે છે ઉતાવળ અને કહેવાઈએ પણ ઉતાવળા. વાતે વાતે હાથ સંખણા ન રહે. સમજ્યો? માટે હવે ડાહ્યો થઈને વહેતાં મૂકી દે!”

એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો વગર વધારે સ્થામ બનેલો, કંપતો મસુદ પાછો ફર્યો. એના ફરફડતા હોઠમાં સમાએત્રા ઉચ્ચારો તેણે થયેલ આપમાન, પરાજય અને તિરસ્કારથી ત્રસ્ત થઈ દેખાવી દીધા. ઘોડા ઉપર બેસી એ અને એના પઠાણ સાગરીતો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

એ દેખાતા બંધ થયા અને એવજી શેઠ બોલ્યો: “હવે અમારું શું કરવું છે?”

“તમેય પડો મારગે અને અમેય ઉપડીએ.”

“જે જાન તમે બચાવ્યો તેને વધારે જોખમમાં ન મૂકવો હોય તો મને અંજાર સુધી વળાવો.” અને હાકોર આરાજી તરફ ફરીને તે બોલ્યો: “હાકોર! આપ પણ અંજાર પધારો.”

“પણ શેઠ! તને અંજાર સંઘરશે? સંઘરીને પણ જીરવશે? નહિ-તર ચાલ મારે ગામ.”

“હાકોર! આજના બનાવ માટે આપનો આભાર મારે માનવાનો. તેમાં હું વધારો નહિ કરું. એવજી શેઠ મરેલો નથી, હવે કમોતે મરવાનો નથી, એ તો હવે મારે બનાવવું રહ્યું. જીવું છું ત્યાંસુધી ભીડ પડચે યાદ કરજો. કાળી રાત્રે હાજર થઈશ.”

“ ઠીક ભા ! જેવી મરજી. હું આતું તારી સાથે. ત્યાંથી પતરી જઈશ.”

મિથજી શેઠ મિંચાણા તરફ ફરી બોલ્યો : “ તારી આજની સેવાના કાણુ તો કહિયે ન ઉતરે. પણુ ભવિષ્યમાં કામ પડે; માટે કહેતો તો જ કે તારું નામ શું ?

“ મારું નામ તો મહમદ સેતો. લ્યો ત્યારે, થઈએ ચાલતા. વેળાસર પહોંચી જઈએ. અમારે હજી છેટે જવું છે.”

વાતો કરતાં કરતાં દૂરથી અંજારની દિવાલો દેખાઈ. મહમદ સેતો ત્યાંથી જુદો પડ્યો : “ લ્યો ત્યારે સલામ ! જરૂર પડે યાદ કરજો. કામકાજ કહેવરાવજો. ખોયું ચાલ્યું માફ કરજો.”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મહાજનનો દંડ કેમ વપરાયો ?

“ પણુ-પણુ મસુદ ! તું શું એમ કહેવા માંગે છે કે મિંચાણાઓ મિથજી શેઠને છોડાવી ગયા ? ” રા' રાયધણુનો ઉસ્કરાયેલો અવાજ ધેરે અને ખોખરો બની ગયો : “ અને તું જીવતો કહેવા આવ્યો ? ”

“ ખાવા ! જીવતો નર ભદ્રા પામે એમ ક્યાંક સાંભળ્યું હતું. તે બરોબર એજ અવસરે મોઢે ચડી ગયું.”

“ યા ખુદા ! ” જડેજો રાજ ખુદાને સંભારતો બોલી ઉઠ્યો : “ ક્યાં ગયા જુના જમાનાના સેવકો ! રા'ના નામ અને કામને ખાતર જાનને ફના કરવા તૈયાર થનારાઓની ઓલાદ મરી ખૂરી કે શું ? ”

આકાશમાંથી ઈશ્વરે તો પ્રત્યુત્તર આપવાની જરૂર ન જોઈ; પરંતુ આરડામાં ઉભેલા જમાદાર ડોસલવેણે તકે ધા મારવાની આવશ્યકતા જોઈ અને તે ધીમા સચોટ અવાજે બોલ્યો :

“ ખાવા ! એવી ઓલાદ તો મરી નથી પરવારી પણુ એવા રા' ગાદીએ નથી આવતા.”

“ એટલે ? ” રા' કોધથી કંપતો બોલ્યો.

“ એટલે ખાવા એમ કે, નોકર નોકરી કરે સારી તો બદલો શો ? સારી નોકરી કરી ક્યારે કહેવાય ! ”

“કેવો મૂરખ સવાલ ! મારી આજ્ઞા અક્ષરશઃ ઉઠાવે ! હું કહું એમ કરે, કાળી રાતે માથું દે એને ન્યાય કરી નાંખું. પૂછો મસુદને. ” રા’ બોલ્યો. જમાદારની બુદ્ધિમાં પણ વૃદ્ધત્વનો દોષ રા’ને ભાસવા લાગ્યો.

“આવા ! તમારી આજ્ઞા ઉઠાવવા હજારોને પીડે, તમે કહો તેમ કરવા-ન કરવાનાં કામો કરે અને કાળી રાતે જ કામ થાય એવા કામમાં કાળી રાતે માથું આપે, એમને ! ”

“આ શું બકો છો જમાદાર ? ” રા’ આશ્ચર્યથી બોલ્યો.

“આવા ! માફ કહેવું એમ છે કે એ કાંઈ ચાકરી ન કહેવાય. એ તો કાંતો પેટને માટે દેહને વેચવા જેવું કહેવાય ને કાંતો ગુલામી કહેવાય. આપ જાણો છો કે કચ્છમાં ગુલામી નથી ને ગુલામો પાકતા નથી.”

જડ જેવો બનેલો રા’ મૂઠતાથી થોડી વાર થોડાબોલા ગણુતા જમાદાર સામું જોઈ રહ્યો. પછી કંટાળાથી બોલ્યો :

“ડોસલ વેણુ ! આપણે નોકરી ને ગુલામીની ચર્ચા શા માટે કરવી જોઈએ ? તમે શું કામે આવ્યા છો તે કહો ! મારે હજી બીજાં ઘણાં કામકાજ છે.”

“આવા ! તમારા કામકાજમાં મારે વિલંબ કરાવવો ઠીક નથી. હું તો આવ્યો છું મહાજનને માટે. આવા ! એ ઠીક થયું નથી. ભારે અનર્થ થઈ ગયો છે. જડેજના રાજમાં બાર ગામનું મહાજન કેદ થાય નહિ. આવા ! મહાજન એટલે તો રાજલક્ષ્મી જીવતી ને જગતી. એનાં તો સન્માન હોય, એને હાથે કડી ન હોય ! ”

“તો જમને કહો મહાજનને કે મારી સામે કેમ થાય છે ? હું કાણુ ? હું કચ્છનો રાજા ! મારી આજ્ઞા છે અને એનો ભંગ કરનાર સજા ભોગવે. સજા ભોગવનાર ગમે તે હોય તેની મને પરવા નથી. દંડ આપી દે. ”

“આવા ! દંડ પણ ભારે છે, અને દંડ દેવાનું કારણ નથી. વગર કારણે આવી સજા શોભે ખરી ? ”

“વગર કારણે ! મારા રાજના ખજાનામાં નાણું નથી, ત્યારે મારી રૈયત મને ન આપે ? માફ ખર્ચ મારે કેમ ચલાવવું ? મારા પડાણોને પગાર ક્યાંથી આપું ? મારી ફાજને ક્યાંથી ચૂકવું ? મારે જોઈતી ચીજો અને મારો વૈભવ નાણાં વગર કેમ બને ? હું રાજા છું, ધર્મશ્રે મને ગાદી દીધી

છે. તો માફ રાખપણું સોભાવવાને પૈસા રૈયલ નહિ આપે તો મારે જાતે લેવાજ નોંધાયે. એમાં વળી આ તો રાજકોલનો ભયંકર કાન્દો છે. કરોડ કોરીથી ઓછો દંડ કરવાનું બની શકશે નહિ.”

“પણ બાવા! ત્યારે ખર્ચ ઓછો કરી આવકમાંથી નિભાવે તો?”

“ખર્ચ ઓછું થઈ શકે એમ નથી. શું આ પઠાણોને રજા આપું? એથી તો મારી શોભા છે. શું મારી ફોજ ઓછી કરું? એથી મારી સત્તા છે. મારી રખાતોને રજા દઉં? એથી મને આરામ છે! મારા હજુરીયાઓને રજા દઉં? એથી મને ગમત પડે છે!” રા’ રાયધણે ખર્ચ ઓછું કરવાની સંપૂર્ણ અશક્તિ બતાવી.

“બાવા, પેલો ફકીર—” ડોસલ વેણુ બોલતો હતો તેને અટકાવી રાષથી લાલ આંખે રા’ બોલી ઉઠ્યો :

“ચૂપ કરો, જમાદાર! એ તો મારા પીર સાહેબ છે. પીર સાહેબ માટે કાંઈ બોલતા નહિ. જીવતા જગતા પીર કાંઈ વારંવાર મળતા નથી. હવે લાંબીદુંકી રહેવા દો અને મહાજનના શેઠોને કહો કે, રાજહઠ આગળ પોતાની હઠ છોડી દઇ દંડ આપી મારી માંગી લે!”

“તો બાવા! હવે તડજેડ કરો. કરોડ કોરીએ પાયમાલી થઇ જાય, કાળો કેર વરતી જાય ને લાલાકાર બોલી જાય. હવે ગરીબ લોક કપર દયા કરો.” ડોસલ વેણુ નમ્રતાથી બોલ્યો : “આ સેવકની ચાકરી સામું નોંધ કાંઈ ખમૈયા કરો.”

“તો જમાદાર! તમારું માન રાખ્યા વગર છૂટકો નથી. તમારા જેવા રાજભક્ત સેવકના બોલ અમારે પણ વિચારવા ઘટે છે. મહાજન કેટલો દંડ દેવા તૈયાર છે?”

રા’ના નમી પડવાથી ડોસલ વેણુનો આત્મા રાજ થયો. તે આતુરતાથી બોલ્યો : “બાવા! મહાજન ત્રીસ લાખ કોરી આપવા રાજ છે. ક્યારનું મ એ ત્રીસ લાખ તો દેવા તૈયાર જ છે!”

“તો જાઓ અમારે ત્રીસ લાખ કોરી કબૂલ છે, પણ એક શરતે. દંડ અમને આજ ને આજ મળી જવો નોંધાયે. જામીન-ખામીન આપવા લેવાની વાત નહિ.”

“જીએરા! કચ્છના ધણી! હમણાં ગોઠવણુ કરી દઉં.”

બાર ગામના મહાજનને કેદ કરવાનું ભયંકર સાહસ રા’એ કરેલું

જોઈ ડોસલ વેણનો આત્મા કંપી ઉઠ્યો હતો. આ સાહસમાંથી કાંઈ અનિષ્ટ થાય અને અત્યાચાર થાય અને રાજ્યનું અહિત થાય, તે પહેલાં કાંઈક કરી સમાધાન કરાવવાને ડોસલ વેણ પોતાની રાજ્યભક્તિની ભાવનાએ પ્રેરાઈ રા' પાસે આવ્યો હતો. પોતે કરાવેલ સમાધાનથી ઉભય પક્ષ સંતુષ્ટ થશે એવી અસ્પષ્ટ આશા સેવતો ડોસલ વેણ મહારાજન પાસે જવા આવ્યો થયો.

રા'ની સાધારણ પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ દેખાતી આ નીતિથી મસુદ થોડી વાર તો દિગ્મૂઢ બની ગયો. રા'એ એક નોકરને નમતું આપી રૈયતનું માન રાખ્યું, અને પોતાનું વજન નહિ ? પૃથ્વી રસાતલ જતી મસુદે અતુલવી.

તે દબાયેલા સ્વરે બોલ્યો : “ખાવા ! બસ ત્રીસ જ લાખ ! આવડી બધી મહેરબાની ?”

રા'એ હાસ્ય કર્યું. પૃથ્વીનું પાતાલ ફાટી સાક્ષાત્ નરકનાં દર્શન થતાં હોય એવી ભયંકરતા એની આંખમાં પ્રકટી. “મસુદ ! તું તો મૂર્ખ રહ્યો ! ડોસલ ડોસો તો મૂરખ છે અને આજ મૂરખ બન્યો ! પણ તુંય નથી સમજતો ?”

“શું ?” આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની મસુદે પૂછ્યું.

• “તો સાંભળ.” રા' બોલ્યો : “આ ત્રીસ લાખ તો આજ મળશે. એટલે ભુજમાં કોને ત્યાંથી લેવાય છે એની પણ ખજર પડશે, સમજ્યો ? બોલ આપણે કાંઈ બોયું ? પછી ત્રીસ લાખનો સંઘરનાર છે ને રાજ્ય છે !” રા' હાસ્ય કરતો બોલ્યો : “તેમ વળી આપણે કેટલાંક બીજાં કામ પણ ઉતાવળથી કરવાનાં છે, એટલે પૈસો તરત જ ખેંચએ છીએ. ત્રીસ લાખ કોરી રોકડી મળે પણ કરોડ તો મળે જ નહિ. ઉત્તાર રાખીયે તો મળે નહિ. એ તો હાથે તે સાથે.” રા'એ રાજનીતિની વ્યાખ્યા કરી.

મહારાજનની પાસેથી ત્રીસ લાખ કોરી લેવી દરાવી એ વાત સાંભળી પોતાને માનભંગ થયેલો સમજતો દિવાન વાઘો પારેખ એકદમ અંદર આવ્યો. મસુદને જેમ સમજાવ્યો તેમ તેને સમજતી રા' આગળ બોલ્યો :

“હવે દિવાન, ભુજો ! પતરીનો ઠાકોર આપણા કામકાજમાં દખલગીરી કરવા વચમાં પડ્યો. તેની ઉપર એકદમ અડાઈ કરો. મારી સત્તાનો વિરોધ કરનાર ઉપર એ સત્તાનો લોખંડી પંજો બેસાડો. એક કામ એ અને

એટલા માટે નાણાંની ઉતાવળ કરતી પડી. બીજું પીર સાહેબને વારંવાર મારી પાસે પૈસા માગવા પડે અને આપણી પાસે ન હોય તો ના પાડવી પડે એ પણ શોભતું નથી. એમને માટે એક વેરા આખા દેશ ઉપર નાખી ઉઘરાવવાની ખાસ ગોઠવણ કરે.”

“ફોજની ગોઠવણ ડોસલ વેણે જ કહુને?”

“હા, એને કહેજો. એ ડોસો હમણાં હમણાં દોઢડાલો બહુ થાય છે. વચમાં બહુ આવી વગરમાગી સલાહ આપે છે. પણ હજી આપણે એનું કામ છે. આપણું કામ પાર પડે પછી એનું ઓસડ કરવું પડશે. કેમ મસુદ!” રા’એ મસુદ તરફ જોઈ કહ્યું.

પોતાને માટે ઉચ્ચારાયેલા અભિપ્રાય અને ગોઠવાયેલાં પાટીયાંથી અજાત ડોસલ વેણે તો મહાજન પાસે ચાલતો જતો હતો. એણે એ શબ્દો સાંભળ્યા હોત તો?

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ત્રીસ લાખ કેરી.

રાજકાજના કાવાદાવાથી અજાત એકમાર્ગી જમાદાર ડોસલ વેણે ધીમે ધીમે આગળ વધ્યો. માર્ગમાં એ ચાર વેપારીઓને સમાધાન થઈ ગયાના અસ્પષ્ટ સમાચાર આપ્યા. કુતૂહલપ્રિય મેદની અને જિજ્ઞાસુ બનેલા વેપારીઓ સાથે એ મહાજનના વંડામાં પહોંચ્યો.

અસ્ત થયેલા, માત્ર સમૃતિમાં આલેખાયેલા, પરંતુ પ્રતિદિન હેથે ચડી આવતા રા’ દેશજના સમયના સુવર્ણયુગના છેલ્લા અવશેષ સમે જમાદાર વંડામાં આવ્યો અને એને સહુયે વિંટળાઈ વળ્યા. બંસીધર કનેથાને વિંટળાઈ વળતી આશાભરી ગાયો જેવી આંખોવાળા મનુષ્યો, એ યાદવકુળભૂષણના ઓગણીસમી સદીના વંશજની ફોજના મુસ્લીમ સરદારને પોતાની અવશેષ આશાની દેહધારી પ્રતિમા લેખતા તેના મુખમાંથી શું શબ્દો નીકળે છે તેની આતુર પ્રતીક્ષા કરતા તેને ઘેરીને ઊભા થઈ રહ્યા. વૃદ્ધવથી અશક્ત થતી આંખો પર કરચલીવાળો હાથ રાખી જમાદારે

એક સર્વગ્રાહી દષ્ટિ ફેંકી અને એનું હૈયું ભારથી ખેસી જતું હોય એવી વિષમ મુંઝવણ તેને થઈ.

મઠી ચણા અને વાટકી પાણી ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસ જીવનનો આધાર રાખનારા કચ્છના લક્ષ્મીનંદનોની દુર્દશા તેના હૈયામાં શ્યામ બોંકતી હોય એવી વ્યાધિ કરવા લાગી. આંખો ઉઠી ઉતરી કાળાં કુંડાળાંની વચ્ચે આંસુ અને ઉગ્મગરાથી લાલ રંગાઈ ગઈ હતી. નૂરવિહોણા અનેલા ચહેરા ઉપર અધારી રાતે મેઘલી મળી હોય ત્યારે વચ્ચમાં ચંદ્ર પ્રગટી અદ્રશ્ય થાય, એમ આશાની ક્ષણભર છવાયેલી જ્યોતિ ઉપર ભૂખ અને દુઃખના પરિતાપની શ્યામવ્રતા છવાઈ ગઈ. નોધારાના આધાર સમો, જીવન સંભાવનાની જ્યોત્સ્ના સમો ડોસલ વેણુ ડોસો એક ક્ષણ મૂક અને મૂક બની ગયો. પોતે જેની સેવા સ્વીકારી હતી તેની ભયંકર સત્તાના પાશવી સામર્થ્યનું તેને સ્વપ્નદર્શન થયું. ક્ષણભર એની લશ્કરી કાયા પવનમાં પાંદડું ધ્રુજે એમ ધ્રુજી ઉઠી !

“લ્યો શેડીઆઓ !” દબાએલા સ્વરે તે બોલ્યો. પોતે આ ભીષણ પાશવતામાં સાથીદાર નહિ તોપણ જવાબદાર તો હતો એમ લાગ્યું. પોતે કરેલા કૃત્યનું ગૌરવ એના હૃદયમાંથી ઓસરી ગયું, પરંતુ કરેલા કૃત્યની આવશ્યકતા અને અનિવાર્યતા મૂર્તિમંત થઈ એને પ્રેરવા લાગી. વિચારમાં પડેલો દેખાઈ તે થોડી વાર ચૂપ રહ્યો. પછી આગળ વધતો બોલ્યો : “લ્યો શેડીઆઓ ! હવે મ મુંઝાઓ ભલા ! રા’ તમારી વાત માને છે. ત્રીસ લાખે છોડી દેશે.” અને બનાવટી આનંદનું શીકું હાસ્ય તેના ચહેરાને વધારે વૃદ્ધ બનાવતું દેખાયું.

“પણ દેવી કેવી રીતે ? હામી કોણ રાખ્યા ?” એક શેઠ બોલી ઉઠ્યો.

એક કરોડ કેરી આગળ તો ત્રીસ લાખની રકમ ભલે નજીવી ગણાય, રા’ ના પઠાણી દરબારમાં ભલે એ રકમના આંકડા ઉપર તિરસ્કાર બતાવાય, પરંતુ ત્રીસ લાખની રકમ પણ થોડી ન હતી. એવડી રકમ મહાજનના ગજવામાં કે પાછડીના આંટામાં ન હોય ! જમાદારને જે વાત પહેલાં ન સમજાઈ તેની ગંભીરતા હવે ભાસી અને તે વીલો પડતો બોલ્યો : “રા’ હામી લેવા તો ના પાડે છે. રા’

એકલો હોત તો ભેત પણ રાહુઓ પણ હતો. કોરી તો આજ ને આજ ભરવી જોઇએ.”

“પણ એવડી રકમ તે કાંઈ એમ ને એમ ભરાય ? આખી રકમની વાત તો શું પણ વરાડ આવશે ગામઠીક અઠી લાખ જટલો ! એને માટે આધાપાછી ને વારાફેરા કરવા પડશે. રોકડ તો કાંઈ થોડી ઉછળે છે કોઇને ત્યાં ?” એક શેઠ બોલ્યો.

“પણ ત્યારે કરવું કેમ ?” માંડવીનો હુંસરાજ બોલ્યો.

“સાંજે તો કોઈ હિસાબે નહિ ભરાય. નકામી વાત શું કરવી ?” મુંદ્રાના ટોકરશીએ સ્પષ્ટ વાત કહી.

“બાર ગામનું મહાજન મારા બાપને પાથરણે મારે બોલાવ્યે આવ્યું છે. દશ લાખ બીજે કોઈ આપે તો વીસ લાખ મારી.” આસકરણ શેઠે જમાદારને કહ્યું.

“તો કોઈ દશ લાખનો દેનારો મળે તો શરાશી હુંડીઓ આંહી બેઠાં લખી દઇએ. અમારો એટલો વિશ્વાસ તો છે ને ?”

“તમારા કોટીયાઓના સઢો મરકત ને અસરાનાં ખંદેરામાં ફરફરે અને તમારી હુંડીઓ કોઈ પાછી ઠેલે ? પણ હા ! ગળુંય જોવું જોઇએને ! એક લાખ મૂકો મારે નામે.” ભૂજનો એક બીજે શેઠ બોલ્યો.

“તો પછી મારીયે લાખ નોંધો !” એક વાણીયો-ભૂજનો બોલ્યો.

“તો આ બાવીસ તો થઈ. હવે આઠ રહી. છે કોઈ બીજે ?”

“ગળું તો નથી પણ મહાજનનું કામ છે. મારી ત્રણ લાખ મૂકો.” એક બીજે ભૂજનો શેઠ બોલ્યો.

“તો પછી, મારી કરો વીસને બદલે પચીસ.” આસકરણ શેઠ હિંમત ધરીને બોલવા જતો હતો.

એકાએક માનવમેદનીને છેડેથી એક અવાજ ગાજી ઉઠ્યો : “અત્યા ડાહીમાના ઘેલાઓ ! કાંઈ વાત તો સમજો છો કે ના ? આમજ વેપલો ડોળો છો કે કાંઈ રીત જણો છો ?”

સહુની આંખો એ અવાજ તરફ ફરી. પાપડી ભેગી યેળની માફક વાણીયાઓ સાથે પહેલેથી પકડાયેલા કાશીમર ગોસાંધને કોઈ અને તિરસ્કાર વર્ષાવતો તેઓએ જોયો.

“કાં, કાશીગર શું છે?” આસકરણે પોતાના મિત્રને પ્રશ્ન કર્યો અને ઉત્તર સાંભળવાની આતુરતા સામુદાયિક જણાઈ.

કાશીગર લાંબી ફાળો ભરી વચમાં આવ્યો: “વાણીયાઓ! ખાંડ ખાઓ માં ખાંડ! આ ફાળો આમ થાય? નખખોદ ધડાવવું છે આ ભરનારાઓના ધરમાં? આજ જ ત્રીસ લાખ કોરી માંગી છે તેનું કારણ સમજો તો ખરા. રા'ના ધરમાં ભૂખ નથી આવી. પણ વાધા પારખને નથી ઓળખતા? અલ્યાઓ! કોરી લઈ લેશે ને હુંડીઓએ લઈ લેશે ને હુંડીઓ નહિ સીકરાય ત્યાંસુધી તમને ગોંધી મેલશે. વળી આ એ-ચાર ભરનારા આંખે ચઢશે એ તો બ્યાજમાં. કાલ નહિ તો પરમ દિવસે પઠાણોની ઘાડ પડશે એમના ધરમાં! કોઈ નજીવા બહાના નીચે ગોંધી મેલી નીચોવી નાંખશે. અને રા'ની કરોડ કોરી ખોટી નહિ થાય! ત્રીસ લાખ રોકડ ને ત્રીસ લાખ હુંડીની! સાઠ તો મારી નજરે રા'ને દેતા હું તમને જોઉં છું! ત્યારે બાકી ચલીસ સાડ આ ભરનારના ધરખાર થાશે લીલામ ને જીવના જાશે એ જૂદા! દુનિયાના વેપલા ખેડનારા! કાંઈક તો અકલ્પ રાખો!”

રા'ની મનોવૃત્તિ અને નીતિ સચોટતાથી સ્પષ્ટ થતી સાંભળી ભયંકર સર્પને જેમ સહુ કોઈ મૂઠ અને એમ ક્ષણભર મૂઠ બની ગયા. પછી સહુ વિચારગ્રસ્ત થયા. કાશીગરે રજુ કરેલી લીપ્તણ સંભાવના અસંભવિત તો ન હતી એમ સહુને લાગ્યું. ફાળો ભરનારા ત્રણે વાણીયાઓ તો છાતીએ હાથ દઈ ભોંય પર ખેસી ગયા-પડી ગયા.

“હોય નહિ.” જમાદારનો ફંધાતો અવાજ સંભળાયો: “રા' ન કરે એવું. એવી વાત બને ખરી? વચન દીધા પછી રાજા ફરે? મારા રા'માં ભરોસો રાખો.”

“તમારા રા'માં ભરોસો રાખવાના દહાડા વહી ગયા, જમાદાર!” કાશીગરનો તિરસ્કારભર્યો અવાજ ગાજી ઉઠ્યો: “તમને વિશ્વાસ હોય તો થાઓ તમે હામી કે રા' બીજી કોઈ રીતે વધારે લેશે નહિ.”

જમાદાર આ સીધા આહવાનથી કમકમ્યો. કાશીગર કેવી ભયંકર

વાતો કરી સહુને ડરાવતો હતો ! બડેબે રા' એમ કરે ખરો ? રા' તો ન કરે. એ તો ગાદીનો ધણી ! એ બોલ્યો :

“ રા' તો રૈયતનો દેવ. દેવને દોષ ન દધએ. દોષ આપણાં કરમને દધએ. કરમ એવું હોય ત્યાં બીજાને શું વખોડવો ? ” જમાદારનો રાજ-ભક્ત આત્મા પીડાયો હોય એમ એના અવાજ ઉપરથી લાગ્યું.

“ કરમ તો ફૂટ્યાં કચ્છમાં માને પેઃ પડ્યા ત્યારથી. અને તમારો એ દેવ દોષિત ન થાય તો થાઓને જમીન, એટલે થઈ જાય ફેસલો ! ” કાશીગરે જમાદારને સાફ વાત કહી.

જમાદાર ચૂપ થઈ ગયો. એની ગાદી પ્રત્યેની રાજ્યભક્તિ રાજ્યની શુભનિધાના જમીન થવા એને ઉત્તેજતી હતી. રા' તો ધૂની છે. ધાર્યું કરે. અને એના પાસવાનો ?

જમાદાર વધારે વિચારતાં અટકી ગયો. એ બોલ્યો : “ રા'ની વાત તો જૂદી પણ વાધા પારેખનો ભરોસો નહિ. તોપણ મહાજનનું કામ સરતું હોય તો લ્યો હું જમીન. કહો તો હું લખી આપું. ”

કાશીગર ચમકાને જમાદાર સામું જોઈ રહ્યો. નિર્ભજ દેખાતા આ ડોસામાં એને નવો ભાસ થયો. એના તરફ એનું માન વધ્યું. ડોસલ વેળુ રાજ્યભક્તિને સાધન નહિ પણ સાધ્ય માને છે એમ એ સમજી શક્યો. છતાં પણ એની એ આંધળી રાજ્યભક્તિ એને અર્થહીન અને અનર્થકારક લાગી. આવી વફાદારીના પાઠ ભણનારાઓ ખરું સત્ય ક્યારે સમજી શકે ? એ ફરીથી બોલ્યો :

“ તમે જમીન થાઓ છો એ આનંદની વાત છે. અમને નથી એટલો તમને રાજમાં વિશ્વાસ છે. પણ ધારો કે તમારી વાત ન રહી તો ? ” સૂચક પ્રશ્ન કરી કાશીગર જમાદાર સામું જોઈ રહ્યો. ઉત્તર જાણવાની સહુની અપેક્ષા મુખો ઉપર તરવરી રહી.

“ તો-તો હું મરીશ. ” નિશ્ચયસૂચક અવાજે જમાદાર બોલ્યો.

સહુને આ ઉત્તર રૂચ્યો. જમાદાર મરવા તૈયાર થાય પછી એવા જમીનનો કેાણ અસ્વીકાર કરે ? મહાજનના શેઠીઆઓ ચણીના વિઘ્નને કાંટે ગયું સમજી હર્ષધેલા બની ગયા.

“ જમાદાર ! ” કાશીગર બોલ્યો.

“હવે રહેવા દે કાશીગર !” આસકરણુ બોલ્યો : “જમાદાર જ્યારે છેલ્લે પાટલે બેસે છે ત્યારે પછી હવે વાંધો શું ? હવે નકામી વાત ન કર. અડી છોડી દે.”

“અરે પણ અફલના અધૂરાઓ !” કાશીગર ત્રાડતો બોલ્યો : “ધારો કે જમાદારની વાત ન રહી—”

“તો હું અલ્લાહના કસમ ખાઈ-ખમાનના સોગન ખામ વચન આપું છું કે હું મારો પ્રાણ ત્યાગ કરીશ.” લશ્કરી દબતાથી ભૂજની ફોજનો સેનાપતિ બોલ્યો.

“તમે શરવીર છો એટલે મરો એમાં શંકા નહિ. કેણુ જાણે કેમ પણ કામ કરતાં કરતાં મરવાની વાત આવી એટલે આપણા લોક રાજી થઈને નાચે છે, જાણે કે બધુંય મરવામાં જ સમાતું હોય. જીવીને કામ પાર ઉતારવાનું સમજ્યા જ નથી. તમારું મોત તો ઉજળું થાય પણ પછવાડે આ લોકનું શું ?”

આ પ્રશ્નથી અણુધારી અણુવિચારેલી વિચારદિશા ખુલ્લતાં વાણીયાઓના સમૂહમાં ફોલ વ્યાપી રહ્યો. મૂળ વાત સૂઝી જ ન હતી, તેઓનું શું ?

“પછવાડે આ લોકનું શું ?” જમાદાર ધીમેથી બોલ્યો : “હું મરું તો હું કેમ જાણું ? જે એમના નસીબમાં હશે તે. હું તો મરી જાણું.”

“એટલે એ કે અમારે તમને નકામા બોવા, એમને ?”

“નકામા કેમ ? મારું મોત—”

“હવે ભા ! મોટાઈની વાત મૂકને ! અમે જાણીએ છીએ કે જમાદાર શરવીર છે, તે કહે છે તો મરવાનો. પણ પછી અમારી મોંકાણુ શું માંડવી એ હું ક્યારનો પૂછું છું. મરવાનું જ પૂંછડું લીધું છે તો અમારેય પછવાડે મરવું ? ને અમારેય મરવું હોય તો કેરી શું કામ દેવી ? આમ પહેલેથી જ મરીએ તો શું ?” કાશીગર કંટાળીને ઉકળી જઈ બોલ્યો.

“પણ ત્યારે શું કરવું એ જ તું કહે ને !” આસકરણુ પૂછ્યું. એને આ ગોસાંઈની વાત રચી. એની વાત ખરા મુદ્દાની એને લાગી ગઈ. “અમને કેરી દેવાની ના પાડે છે, જમાદારને જામીન થવા ના પાડે છે. ત્યારે શું કરવું ? રા’ને કાંઈ દેવું જ નહિ અને સમાધ લેવી એમ તારું કહેવાનું છે ?”

કાશીગરનો આત્મા હવે પ્રસન્ન થયેલો. જેખાએ: “હાં, હવે શરવીર-તાની મોટી મોટી વાતો છોડી આપણે વહેવારની વાતે આવ્યા. હું કહું છું કે ત્રીસ લાખનો વરાડ કરવો.”

“તે તો અમે કરતા હતા ને પૂરા થ કર્યો હતો. તેં અમને નવું શું કહ્યું અને ઉઘટો પીંજણ પાટલો કર્યો?” આસકરણે તેને ઉત્તર આપી દીધો.

“અરે ભલા ભાઈ! ઉતાવળે કાં થા? ને મારો પીંજણ પાટલો તો એક વાર ડંકા ગળવશે. વરાડ ખેચાર પાસેથી નહિ પણ ભૂજની આખી રૈયત પાસેથી લેવો.”

“એ શું નવી વાત લાગ્યો?”

“વાત એ છે કે ભૂજમાં કમમાં કમ ચાલીસ હજાર માણસની વસતી છે. તેમાંથી દુબળાપાતળા દશ હજાર કાઠી નાંખો. ભૂજનું મહાજન થાય ભેગું ને કરે ઠરાવ કે જણ દીઠ સો સો કેરી લેવી.” કાશીગરે પોતાની યોજના રજુ કરી.

“તારી વાત માનીયે તોપણ કાંઈ બધાયના ઘરમાં કેરી રોકડી હોય ખરી?” એક માણસે મુશ્કેલી ખતાવી.

“તે આ કેરીઓ હમણાં તો લાખને હિસાબે ભરાતી હતી, તે ત્યાંથી ખાનગી રીતે ઉઘીની આપવી. પણ વસુલ તો આખી રૈયત પાસેથી ઉઘરાણું કરીને કરો. એક તો આવનારી આફત વહી જશે, ને રાંને કે તેના પાસવાનોને નાણાંની ગંધ નહિ આવે અને ખીજું ભૂજની રૈયતને પણ ખબર પડે કે આવા રાજમાં આવા વરાડ ચૂકવવા પડે છે. ખીજા કેટલાય ચૂકવવા પડશે એ તો નારાયણ જાણે, પણ આ તો પતાવો.”

સહુને કાશીગરની વાત ગમી. કાશીગરે વળવેલા લાભો અત્યારના સંજોગોમાં આવશ્યક હતા, એમ તેઓએ સ્વીકાર્યું. જમાદારે મૃત્યુને સ્વીકારવાની ખતાવેલી શરવીર તત્પરતાના આવેશથી વિચારહીન બની જવાથી એમનું સંકટ નટની શક્તિ એવી તેઓને પ્રતીતિ થઈ. આ ડાહ્યા ગોસાંઈની તેઓએ હૃદયમાં કદર કરી. એમના મગજ ઉપરનાં આવરણો ખસી ગયાં. તેઓ વિચારે ચડ્યા, અને વિચાર એ જ વિપ્લવનું પ્રધાન ખીજ છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ભાયાતી ચઢાઈ.

“કેમ વાધા પારેખ! પછી કેમ પતાવ્યું?” ભૂજના રાં એ પોતાના દિવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આવા! આપણને કાલરાત્રે જમાદારે ત્રીસ લાખ કોરી પહોંચાડી દીધી, એટલે પછી મહાજનના શેડોને મુક્ત કર્યા.”

“મુક્ત કરવાની એવડી શી ઉતાવળ હતી? એક રાતમાં કાંઈ મરી ન જાત.”

“પણ આવા! વળે એવું કાંઈ ન હતું. હુંડીઓ કે ચીકીઓ કાંઈ લખાણી નહિ.”

“એમ! ત્યારે તો કોરી આપણા ગામના કોઈ શેડે આપી ખરું? કોણે આપી કામદાર?” રાંએ સૂચક પ્રશ્ન કર્યો અને એના ચહેરા ઉપર અવલુનીય હાસ્યની છાયા પથરાઈ.

“આવા! એમાં જ કોઈકનું કારસ્થાન લાગે છે. કોઈ બે-ચાર શેડ પાસેથી કોરીઓ ન કઢાવી. આખા ગામમાં ઉધરાણું કર્યું.”

“એટલે?” રાંએ પ્રશ્ન કર્યો. એનું સ્વસ્થ હાસ્ય ઉડી ગયું.

“આવા! કાલ ભૂજનું મહાજન થયું ભેગું અને ગામમાં જલ્લદીક સો સો કોરી ઠરાવી. પછી જમાદાર ને બે-ચાર નીકળી પડ્યા. ભેગો પેલો આસકરણુ પણ હતો, જેને ઘેર નાત ભેગી થઈ હતી તે. સાથે બે ત્રણ ગાડી રાખી ને ચકલે ચકલે શેરીએ શેરીએ ઉધરાણું ઉધરાવ્યું. કાંઈક સરવાળે હજારેક ખૂટતી હતી તે જમાદારે આપી.”

“ભત્તા!” ભયંકર કટાક્ષભર્યા અવાજે રાં બોલ્યો : “મારી રૈયત તો પૈસાદાર દેખું. એક ઘરમાં ચાર પાંચ માણસ કલ્પીએ તોય બધાનાં ઘરમાંથી તાપડતોય પાંચસો હજાર કોરી રોકડી નીકળી. ઘણું જ સરસ!”

“એટલે જ કહું છું ને, આવા! કાંઈક કારસ્થાન છે. કોઈકે રાજ વિરૂદ્ધ બંબેરણી કરી હશે એટલે આવો માર્ગ લીધો, ને ઉકટો રૈયતને ત્રાસ દીધો.” જાહેર પ્રજા તરફ દિલસોજી બતાવવાનો ભાવ કરી વાધો પારેખ બોલ્યો.

“હા! મનેય એમ લાગે છે, પણ કોણે આ ગોળો ગમડાવ્યો એની તપાસ ન કરી? ખીજું તો ઠીક પણ મહાજન કોણે એકત્ર કરીને ઠરાવ કરાવ્યો?”

“મહાજન તો શેઠે ભેયું કર્યું. જગા મહેતાના ભાઈ હુરજીવન મહેતાએ.”

“એમ! જગો અચાનક મરી ગયો એનું વેર લેતા હુરજીવન મહેતા કારસ્થાન કરે છે કેમ? ઠીક છે, જોષ્ટ્યું. પણ વાધા પારેખ! ફોજ તૈયાર કરી કે? આપણે પતરી ઉપર ચડી જઈ ત્યાંના ઠાકોરને ઠેકાણે લાવવાનો છે.”

“પણ ખાવા! એ રાજ્યનો મોટો ભાગાત છે, હોં! કાંઈક વિચારીને થાય તો ઠીક!”

“માટે જ તેને ઠેકાણે લાવવાની પહેલી જરૂર છે. ખાર ગામના મહાજનને તો ઠેકાણે લાવી આપણી સત્તા તેના ઉપર ખેસાડી. હવે એ વાણીયા કોઈ દિવસ ચૂં કે ચાં ન કરે, અને ભાયાતોને પણ ઠેકાણે લાવવા પડશે. એમાંથી સહુથી મોટાને જ દખાવીશું તો ખીજા ચમકી જઈને નમી જશે. માટે પતરી ઉપર તો ચડાઈ કરવાની જરૂર છે.” કચ્છના રા'એ પોતાની સત્તાને સર્વવ્યાપી કરવાની નીતિ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું.

“તો ખાવા! જમાદારને બોલાવું?”

“હા! એને મોકલો મારી પાસે.”

થોડી વાર થઈ એટલે જમાદાર ડોસલ વેણ માનમરી સલામ કરી એ ખંડમાં અંદર આવ્યો. અધીર પરિભ્રમણ કરતો રા' તેને સત્કારતો બોલ્યો:

“કેમ જમાદાર, આવ્યા?”

“જી હા! ખાવાનું ફરમાન થયું એટલે.”

“સારું. જુઓ જમાદાર! આજ ને આજ ફોજ તૈયાર કરો. આપણે ચડાઈ કરવાની છે.”

“જો હુકમ, ખાવા! પણ ચડાઈ કોના ઉપર? મોરખી ઉપર?” કચ્છ રાજ્યના પેઢીધર ફુસ્મન ઉપર પોતાને હાથે થનાર ચડાઈની આજ્ઞાથી સરદારનો ચહેરો ચમકી ઉઠ્યો.

“જમાદાર! તમને મોરખી જ મનમાં રમ્યા કરે છે.” રા' એ

હસીને જવાબ દીધો: “પણ મોરખી સાથે તો મેં અમારા આપદાદાનું વેર પતાવી દીધું.”

“મોરખી સાથે પતાવી દીધું? પણ ખાવા કેવી રીતે? કાંયાજીનું લોહી એમ ને એમ માને? એ તો જ્યારે મચ્છુને કાંઠે જઈ કચ્છનો રા’ બીભી માધાપુરની લડાઈના હિસાબ માગે ત્યારે જ પતે!”

“અરે! હવે મચ્છુકાંઠે ઉભવાના તરંગો છોડી દો. મેં તો મોરખીને આધોષ મહાલ લખી દીધો.”

તત્વારનો ફટકો માથે પડ્યો હોય એમ જમાદારનું મગજ ફાલુભર જહેર મારી ગયું. એના ચહેરા ઉપરનું નર ઉડી ગયું. હૈયું રૂંધાતું હોય એવી ગભરામણુ તેને થઈ.

“ખાવા! આધોષ મહાલ લખી આપ્યો? અત્રાહ! અત્રાહ!”

“પણ એમાં તમને આવડી વ્યાધ શી થાય છે? મારો મુલક હતો ને આપી દીધો. આ તો ઠીક છે કે મફત નથી દીધો. દશલાખ કેરી લઈને દીધો છે.”

“દશ લાખ કેરી! રાજભક્ત લડવૈયાઓના લોહીથી લાલ રંગાએલા આધોષની કિંમત રા’ આજ કેરી દોંગલાથી આંકવા એકા! ખાવા! કેટકેટલી મહેનતે અમે જ એ લોખંડી મેખ મારી હતી. આધોષ, ખાલંભા ને લખપત એ તો કચ્છનાં નાક. ખાવા, લાખોનાં લોહી રેડાયાં છે એ માટે તો. ખાવા! માઈ માનો! તમારી રૈયતને ને મુલકને વેચ્યો નહિ. આપી દો દશ લાખ કેરી ને મહાલ કબજે કરો.”

“હવે એ રણવગડાની કિંમત એટલીય કાણુ દે? એ તો વળી મોરખીને એ મહાલ ગળે વળગ્યો છે એટલે વળી આપણને દશ લાખ કેરી આપે છે. એના કરતાં તો ખાલંભાનું ઠીક ઉપજ્યું કહેવાય.” તિરસ્કારસૂચક શબ્દોથી બેદરકાર દેખાતા રા’એ જવાબ દીધો.

“પોતે સ્વપ્નમાં છે કે જાગે છે તેનું જ્ઞાન પણ જમાદારને ન રહ્યું: ખાલંભા, લખપત!”

“આમ કેમ જમાદાર તમે મૂઠ ને જડ બનો છો? તમે રાજ-કાજમાં સમજો નહિ ને નકામી શું પંચાત કરતા હશો? જરૂર પડે તો મહાસો ગીરવી મૂકવા પડે ને વેચવાય પડે. રાજનાં ખરચ કેમ પૂરાં થાય?”

દિગ્મુઠ અનેલો જમાદાર જડ જેમો થઈને ઊભો રહ્યો. કચ્છની કીર્તિધ્વજ સમા કાઠિઆવાડના કિનારા ઉપરનાં તેનાં ચાણાંની આમ તિસ્કારથી હરરાજ થતી-થએલી જોઇ તેનું હૃદય ત્રસ્ત થયું. જમીનનો પ્રશ્ન એક બાળુએ મૂકાય તોપણ ત્યાંની રૈયનનું શું? રાજાને રૈયતના વેચાણ કરવાનો કોઇ અધિકાર હશે? એના મનમાં જાગેલી મીમાંસાનું એ સમાધાન કરે તે પહેલાં રા' બોલ્યો:

“જમાદાર! મૂળ વાત ભૂલ્યા. આજ ને આજ ફાજ તૈયાર કરો. જોઇએ તે વાધા પારેખને કહો. કાલ ચડી જવું છે.”

“કોના ઉપર?” જમાદારે નિરાશ અવાજે જરા પણ આતુરતા અતાવ્યા વગર કહ્યું. રાજના સરજીના દુશ્મન સાથે લડાઈ કરવાની ન હતી. પછી શું?

“પતરી ભાંગવું છે!”

આઘોષ ને ખાલંભાના સમાચાર પછી જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુથી આશ્ચર્ય પામી શકાય નહિ એવી મનોદશા થોડી વાર પહેલાં અનુભવતા જમાદારને નવીન આશ્ચર્યનો અનુભવ હતો. રા' ના વિચાર, વાણી અને વર્તન જાતે જ આશ્ચર્યની પરંપરા છે એમ તેને લાગ્યું.

“ખાવા! આપણા ભાયાત ઉપર!! એને ઠપકો અપાય, કહેવાય, સમજવાય, પણ એનું ગામ ભંગાય?”

રા' ને જમાદારના આશ્ચર્યની પરંપરા ન ગમી. જમાદારની વાત હુંકી કરવા તેણે ધાર્યું. ઘણી જ ખાનગી વાત કહેવા ઇચ્છતો હોય એમ રા' એ ચોપાસ નજર કરી. ઉઘાડા ઓરડાનાં બારણાંની બહાર પરસાળમાં પણ તે નજર કરી આવ્યો, અને પછી આ વિચિત્ર વર્તનથી જડ અનેલા જમાદારને પોતાની નજીક બોલાવ્યો. સમીપ આવેલા જમાદાર ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ રાખી, જીવનમરણની ખાનગી વાત કહેતો હોય તેમ, કોઇ ગંભીર પરિસ્થિતિનું આંતર રહસ્ય ઉકેલતો હોય તેમ, તે બોલ્યો:

“જમાદાર! આ ભાયાતોને મારે એક તતે બાંધવા છે. મારે એમને ઠેકાણે લાવવા છે. એ સહુ ગોઠવણ કરવા માટે આ પગલું મને ગમતું નથી પણ જરૂરી છે. ત્યારબાદ બધા ભાયાતોની ફાજ એકત્ર કરી તેને આપણી ફાજની સાથે મેળવી મારે નવાનગર ભાંગવું છે, કોળ કબજે

કરવું છે અને ઓખાને જીતવું છે. હાલાર આખું ઘેર કરવું છે. આ મારી વાંછના છે, સ્વપ્ન છે અને એ પાર પાડવા હું જીવું છું અને પાર પાડીને મરવાનો છું. માટે જ હું વિચાર કરીને આ પગલું ભરું છું.” રા'ના ચહેરા ઉપર નિશ્ચય ચમકતો હોય એમ જમાદારને લાગ્યું.

જમાદારને પોતાનાં પ્રજાચક્ષુ ઉઘડી ગયેલાં લાગ્યાં. કુચ્છ કાઠિયાવાડનાં જાડેજ રાજ્યો ઉપર એકચક્રે રાજ્ય કરવાનાં તેનાં સોનેરી સ્વપ્નો આકાશમાંથી જમીન ઉપર સાકાર સ્વરૂપે ઉતરતાં દેખાયાં. હાલારનું મોતીભર્યું સામ્રાજ્ય, ઓખામંડળની દરિયાઈ બાદશાહી અને વીરશિરોમણિ ક્ષત્રિય જાડેજએનું ચક્રવર્તીપણું તેને સાકાર થતું લાગ્યું. એ લબ્ધ યોજનાના વમળમાં ગોથાં ખાતા હર્ષોદ્ધ અનેલા જમાદારના મનમાં પ્રભુ પણ ન થયો કે આ બધાના સાર્થક્યમાં પતરીને ભાંગવું શામાટે પડે ? વિચારહીન અનેલો, માત્ર લડાયક શૌર્યના નશાથી પ્રમત્ત અનેલો જમાદાર જ્યારે આનંદથી થનગનતે હૈયે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો ત્યારે તો તેના મનમાં પણ પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી કે સ્વપ્નસિદ્ધિ અર્થે પતરીનો ભોગ ઇચ્છનીય તો શું પણ અનિવાર્ય છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાજ્યલક્ષ્મીના પગ.

જમાદાર ડાસલ વેળુ ગયો અને રા' થોડી વાર એકલો ફરવા લાગ્યો. “મારી સત્તા! કુચ્છ ઉપર અખંડ, અલંગ અને સર્વવ્યાપી થવી જ જોઈએ. હું જોઈ લઇશ એ તોફાની ભાયાતોને.” તે બડબડ્યો.

એની માનસિક મીમાંસામાં ભંગ પડ્યો. દિવાન વાઘો પારેખ અખંડમાં આવ્યો.

પ્રાસ્તાવિક વાતચીતો થઈ, રાજકાજના હુકમો છૂટ્યા અને પારેખે તેની યાદી કરી. કાર્ય બહાસ થયા બાદ વાઘો પારેખ બોલ્યો : “ખાત્રા! સિન્ધથી એક વકીલ આવ્યો છે. આપની મુલાકાત માગે છે.”

“સિન્ધનો વકીલ! શા માટે આવ્યો છે ? હીક હીક, એ તો પગીથી અખર પડશે. એને બોલાવો.”

થોડી વાર પછી દરબારગદમાં એક ગાડી આવી. સિન્ધનો સુસ્ત્રીમ વડીલ તેમાંથી ઉતર્યો. મહેલમાં આવી સ્ત્રી સલામ લઈ બિચો રહ્યો.

“હજુર! હું સિન્ધના મીર બાહેરઅલીનો વડીલ છું. મારું નામ આદીલ નથી. આ મારો રૂકો.”

રા'એ રૂકો વાંધા પારખતે આપ્યો. પારખે વાંચીને તે ધોરણસર હોવાની અને તથ્યતાની ખાત્રી આપી.

આમ વિધિ થઈ રહ્યા બાદ રા'એ પ્રશ્ન કર્યો : “કેમ, આપનો અત્રે આવવાનો હેતુ શે છે?”

“હજુર! આપ જાણો છો કે સિન્ધમાં કલોરા અને તાલપરા વચ્ચે લાંબું વૈમનસ્ય ચાલે છે. કાબુલનો અધ્ધાન પાદશાહ તાલપરાની સહાયે આવ્યો છે. કલોરાના મીર સાહેબને સિન્ધ છોડવાની ક્ષણભર દુઃખદાયક ફરજ પડે છે. અમારી સહાયે જોધપુરથી ફોજ આવશે. રાધણપુરના રણ માર્ગે તે આવે તેની રાહ જોઈએ છીએ. જોધપુરના રોકોડ રાજની સહાયથી અમે અમારો દેશ પાછો મેળવવાની નેમ રાખીએ છીએ. તો પહેલાં આપની પાસે વિનંતિ છે કે અમારા મીર સાહેબ બાહેરઅલી બહાદુરને આ ફોજ આવી ચડે ત્યાંસુધી લખપતમાં રહેવાની આપ રજા આપો; અને આપનાથી યથાશક્ય સહાય અમને આપો એ બીજી વિનંતિ.”

સિન્ધના વડીલે આડંબર સિવાય અથવાતો દૂતને લાક્ષણિક શબ્દો સિવાય વસ્તુસ્થિતિને સ્પષ્ટ કરી દીધી. એની વાત સાંભળી ક્ષણભર વિચાર કરી રા' બોલ્યો : “અમારા પિતાને અને પ્રપિતાને કાબુલના પાદશાહ સાથે ખાસ મિત્રાચારી હતી. અમારો એક વડીલ નામે તુલસીદાસ પણ એ પાદશાહના દરબારમાં રહેતો; એટલે અમે એ પાદશાહ સાથે વગરવિચારે વેર બાંધી શકીએ નહિ. સિન્ધને કાંઈ પણ દેખીતી સહાય આપવાનો ઉત્તર મેળવવા મીર સાહેબને રાહ જોવી પડે એ તો સ્વાભાવિક છે.”

નિરાશ થએલા દેખાતો વડીલ બોલ્યો : “અને બીજી બાબતમાં આપ હજુરનું શું ફરમાન છે?”

“બીજી બાબતમાં આપના તરફ મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. કલોરા અને જડેજનાં વેર અમારે ભૂલી જવાં જોઈએ. મીરસાહેબને અમારા સલામ કહેા. એમને લખપત ફાવે તો લખપત અને નરા ફાવે

તો નરા. કુચ્છ રાજ્ય પોતાના મોભાસર એની પરોણાગત કરશે. સિન્ધ જેવા દેશનો મીર કુચ્છના રા' રાયવણને ઘેર ક્યાંથી ? ”

રા' લણ્ણવર રહીને આગળ બોલ્યો : “વકીલ ! તમે હવે સીધાવો અને મીર સાહેબને જણાવો. અથવાતો સાંભળો, હું મારો રસાલો મોકલું છું આપની સાથે. મારો કારભારી તમારી સાથે આવશે. મીરસાહેબ પહેલાં એમનાં દર્શન અમને આપે. એમની મુલાકાત થયે એ ધ્રુવશે એવાં સ્થાન અને સાધનોનો બદોબસ્ત અમો જરૂર કરી આપીશું.”

વકીલે રા'ની આ ઉદાર પરોણાગતનો આભાર માન્યો. ગુલામશાહ ક્લોરાની ઝારાની લડાઇમાં કુચ્છીઓનો પ્રાણહારક પરાજય તથા ભયંકર સંહાર અને જડેજ રજપૂતની કુલકન્યા સાથે શાદી કરવાનો ગુલામશાહનો વિજયના ઉન્માદમાં પ્રગટેલો દુરાચર, અને એને અંગે રા' ગોડજીને સ્વીકારવું પડેલું એ ભયંકર કુલાપમાન, આ સહુ એ વકીલની વિચાર-મર્યાદાની બહાર ન હતું. એનું દ્વતકાર્ય એને અસંભવિત લાગ્યું હતું. મીર બાહેરબલીને પણ તેણે આ અસંભવિતતા પ્રથમથી જણાવી દધને જ આ વકીલાત સ્વીકારી હતી. અણુવિચારેલી, અણુધારેલી સફળતાથી તે રાજ થયો, અને એ ભાવ તેની આંખમાં પ્રકટી નીકળ્યો.

“આપના સત્કારમાં તો કશી ન્યૂનતા નથી ને ? ” રા'એ સાહજિક શિષ્ટાચાર કર્યો.

“જી ના ! ” વકીલે સંતોષ બતાવ્યો.

કુર્નીશ બખ્તી, વકીલ રાજગાડીમાં સ્વસ્થાન પ્રતિ ગયો.

વાઘા પારેખ તરફ ફરીને રા' બોલ્યો : “પારેખ ! તમે જાઓ અને આપણી શોભામાં ખામી ન આવે એવી રીતે મીરસાહેબને લઇ આવો. મીરસાહેબ લખપતની નજીકમાં હશે. ક્યાં છે તે વકીલ જણાવશે. જોજો મીરસાહેબના સ્વાગતમાં કશો વાંધો ન આવે હો ! ભૂજમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે બધો ઠાઠમાઠ બતાવજો. આપણી રિયાસતનો બાદશાહી વૈભવ એની આંખને આંજી નાંખે અને મગજને બહેંકે કરે એવું કરજો. ખરચ સામું જોશો નહિ.”

“પણ ત્યારે પતરીનું કામ મુલતરી રાખ્યું ? ”

“નહિ. પતરી ઉપર તો હું જ ચડી જઇશ. બાબાતોને ફરમાન લખી નાંખ્યાં ? ”

“ જી હા. ”

“ ઠીક, ત્યારે એ બધા આજ એકત્ર થઇ જશે. એ મૂખ્યા આવ્યા વગર રહેવાના જ નહિ. એમનાથી અને એમની જ ફાજલથી એ વારાફરતી દબાશે. એ થશે પાયમાલ ને વળી માંહેમાંહે લડશે એ જુદા. લાવાતોને ઉપયોગ લાવાતો સામે કરવાની રાજનીતિથી જ રાજસત્તા જામશે અને એ દબાશે. પણ હવે એ તો ઠીક. અમે તો ફાજલ લઇ પતરી ચડી જઇશું. એટલે મીરસાહેબ જૂનમાં આવશે ત્યારે મારી ગેરહાજરી હશે એટલે તમે એને અહીંથી પતરી લાવજો. ”

“ જી ! સાહે. ”

“ પતરીને અમે એકાદ દિવસમાં જીતી લઇશું. કંપની સરકારના હોંશીયાર અને નામચીન ગોલંદાજો આપણી ફાજલમાં છે. કિલ્લો તો તૂટી જશે. પછી ઠાકોરના શા ભાર છે ? ”

“ હા ! એમાં તો કાંઇ વાંધો નથી. ”

“ ત્યાં એક લગ્ન સમીયાનો ખાંધી સિન્ધના મીરને કચ્છની જહોજલાલી અને રાંના દરબારી ઠાકરી આજ નાંખીશું. પતરી પડ્યું હશે એટલે રાજની લશ્કરી સત્તાથી પણ એ વાકેફ થશે. ખાવાપીવા, શરાબ, અશીણ, નાય, મુજરા આદિની રેલમજેલથી એને વિચારમૂઢ બનાવી દેશું. ”

“ પણ ખાવા ! એમ કરવાથી કાંઇ લાભ છે ? ” વાત પારખે પ્રશ્ન કર્યો.

“ નહિ રે, લાભ તો શું ? તેમ એની પાસે લમણાં છે ય શું ? રાજ છોડીને નાસતો ફરે છે, પણ એનો એવો આદર કરવામાં મારી શોભા છે. મારી જહોજલાલી જોઇ તેને મારા તરફ પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થશે. ”

“ હાસતો એ વાત સાચી. આપણી શોભા ને મોભો તો જાળવવો જોઇએ. ઠીક ખાવા, રજા લઈ છું. આ હજી પતરીની ચડાઇની ગોઠવણ કરવી છે. વળી આ મીરનું લઈ વળ્યું છે. વળી અત્યારે સીદીઓની પત્તનને બોલાવી છે એની જોડે ચાકરીની શરતો કરવાની છે. ”

“ કેમ સીદીઓનું શું છે ? ”

“ ખાવા ! આ પીર સાહેબ મહમંદશા માટે નવા વેરાની વાત આપે કરી હતી ને ? મને તો શરતચૂક થયેલી પણ પીરસાહેબે આજ

પચાસેક હજાર ફોરી મંગાવી એટલે પાછું ચાલ આવ્યું. એટલે વળી વિચાર્યું કે જોડવણ કરી નાંખું. મરીચ ને મામામીયાને કહ્યું છે, તે મણે આજ સાંજ સુધીમાં એક ટુકડી ઊભી કરવાનું કહ્યું. પછી એ ટુકડી મારફત વેરો ઉધગવાય. એને એ કામ સોંપી દધએ. આપણે ક્યાં રોજની રોજ એ કડાકુટમાં પડીયે ? ” વાઘા પારેખે લંબાણ ખુલાસો કર્યો.

“ હા, પીરસાહેબનું કામ છે ! ” રાંની આંખમાં ઝનૂનની લાગાઓ વળી. “ પીરસાહેબ નારાજ થાય એવું ન કરો. તમે એ વાત પર વહેલું ધ્યાન ન આપ્યું એ ઠીક ન કર્યું. આજ ને આજ એ તરત જ નક્કી કરી નાંખો. ”

“ બાવા ! રજા લઈશ. ”

“ હા, જાઓ ! ”

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પતરીની ચઢાઈ.

આસપાસના નીચા અને નિર્જન વનવગડામાં પતરીનો ડુંગરી કિલ્લો એકલો ઊભો હતો. એની પથરની દિવાલો ઉપર આસપાસથી ખુલ્લો પવન પછડાતો ગાજતો હતો. એ કિલ્લાની વિશાળ રાંગો ઉપર ઊભા રહીને ચોમેર બાજ જોવી નજર નાંખી રજપૂતો, જડેજઓ, વાગડના સોઢાઓ, પારકરના કોશીયાઓ, રણના બહારવટીયાઓ અને બલીઆરીના મિંચાણાઓના “ હમણું દેખાશે ” એવા લૂંટાર કટકની ચોકી કરતા, અંદુકોને ભરી, તલ્વારની ધારે તપાસી ચોકી કરતા હતા. જ્યારે જ્યારે આવાં કારમાં કટક આસપાસના દેશને બાળતાં, રૈયતને લૂંટતાં, ઢોરોને ઉપાડી જતાં, ત્રાસ વર્તાવતાં ઉતરી આવતાં ત્યારે ત્યારે રૈયતનો એક પૂરો અને નિર્ભય આશરો આ મજબૂત કિલ્લો અને તેના મજબૂત ચોકીદારો હતા.

એવા એ કિલ્લા અને એવા એ જડેજઓને આજ ભયંકર નાગપાશમાં જકડી લેવામાં આવ્યા હતા. એ કિલ્લાની દિવાલોની આસપાસ, અંદુકોની ગોળીની અતિમર્યાદાથી જરા દૂર બૂજના રાંની વિશાળ ફોજ ફરી વળી હતી.

ભૂજની ફોજ મોઢવાઈ મધ અને રાંની આગાથી કંપતી સરકારના લડાયક મોઢંદાજોએ મોટી મોટી તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. કિલ્લામાંથી એનો જવાબ મળ્યો અને લડાઈ શરૂ થઈ. ચડાઈ પૂરી થઈ અને લડાઈનો આરંભ થયો.

એકાએક કિલ્લાનો તોર્તીંગ દરવાજો ઉઘડ્યો—અંધ થઈ ગયો. કચ્છી ઘોડાતા જડેજા અસવારોના કેસરીયા વાધા ચમકી ઉઠ્યા.

એ અશ્વદળની મોખરે પતરીનો વૃદ્ધ ઠાકોર ખારાજી સમશેર ચમકાવતો આવતો હતો. રા'ના પઠાણો એની સામા થયા અને જગતપર તાપ અને તેજને મુક્ત હાથે રેલતા ભગવાન સૂર્યદેવની સાક્ષીએ મોતના ખેલ મંડાયા.

તસ્વારોની તાળી પડી. કંકુવરણાં પાણી ઉછળવા લાગ્યાં. ચોદાઓની કિકિઆરી અને મરતાઓની મરણચીસથી વાતાવરણ ધ્રુજી ઉઠ્યું. લડાઈ બરાબર જમી.

પરંતુ એ લડાઈ ન હતી ! એક પક્ષે મોતને આમંત્રણ હતું. બીજે પક્ષે કતલ હતી. રા'નાં કેટલાંક માણસોને સુવાડી જડેજા ખારાજીએ પોતાની લોહીભરી પથારી ભોંય ઉપર પાથરી અને એક પછી એક તેના સાથીએ તેનો ઉજ્જો સાથ કર્યો. એક પણ કેસરીયારંખી મરણીયો જીવતો ન રહ્યો—જીવતો ન ગયો.

પતરીનો ઠાકોર પડ્યો અને આ પ્રાથમિક વિજયથી પ્રમત્ત અનેલા રા'એ પતરીને હાથવેંતમાં સમજી તેની ઉપર ધસારો કરવાની આજ્ઞા આપી.

હુમલો કરનારાઓ નિર્ભયતાથી આગળ વધતા. પતરીનો ઠાકોર—ગામનો ધણી પડ્યો પછી ગામ કબજે કરતાં શી વાર ? અને મળનાર લૂંટની ભાવી આશા એમની શિકારી આંખમાં ચમકી ઉઠી હતી.

પરંતુ હજી તેઓ જડેજા ખમીરને પીછાનતા ન હતા. વૃદ્ધ ખારાજીનો ભાઈ જીઆજી મોખરે થયો હતો, અને એ મશહૂર કિલ્લાના બહાદૂર બચાવમાં પતરી ગામને તાત્કાલિક વશ કરવાની આશા લોપાઈ ગઈ. રા'ની હારેલી, ત્રાસેલી, નષ્ટબ્રષ્ટ હુમલો કરનારી ફોજ જેમ તેમ પાછી ફરી.

રા'એ કિલ્લાનો ઘેરો સખત કરી તોપનો મારો ફરીથી ચલાવ્યો.

એ હતભાગી ગામમાં આમ અને મોત વરસવા લાગ્યું. ચોમેર ઉઠેલી આગની ભયંકર જ્વાલા ગાજતી ગગન સુધી પહોંચવા લાગી. ત્રણ દિવસ તોપનો મારો ચાલ્યો. ત્રણ દિવસ એ વિનાશક આગનું તાંડવ ચાલ્યું, પરંતુ રક્ષકો ન ડર્યા, ન ડગ્યા, ન નમ્યા.

ત્રીજા દિવસની રાત જામી હતી. અંધારું વહી જતું હોય એમ સનસનાટ થતો હતો. એ અંધારી રાતે એક તંબૂમાં કેટલાક માણસો વાતચીત કરતા હતા.

“લા! કાળી રાતે અમને શું કામ બોલાવ્યા? કેમ કાંઈ રાતેખાતે પતરી ભાંગવું છે શું?” એક યુવાન જાડેજાએ હસીને મધ્યમાં બેઠેલા બીજા પુરૂષને પૂછ્યું.

“હમીર! શું છે? શું કામ બોલાવ્યા?” એ જ પુરૂષને સંબોધી બીજાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

હમીરે ઉંચું જોયું. આસપાસ નજર નાંખી. રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય ભાયાતો તેની નજરે ચડ્યા. ખોંખારો ખાધને હમીર બોલ્યો:

“મારે પતરી ભાંગવું નથી. મારું ચાલે તો ભાંગવા દેવું નથી.”

“શું?! અરે પતરીનો ઠાકોર તો બહુ ફાટ્યો હતો. મારું ચાલે તો પતરીના ભુક્કા કાઢું.” એક ભાયાત બોલ્યો.

મુંઘરીનો ઠાકોર વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “હા! મારી જાગીરમાંથી ચારેક બેકુતો નાસી ગયા તેને એણે વસાવ્યા. અમારું ગામ ભાંગવાનો ધંધો કે બીજું કાંઈ?”

“અરે, મારે લગનનું ટાણું હતું ને હાથ હતો ભીડમાં; એની પાસે છતે પૈસે મને ન આપ્યો. એવા તો એ જ લાગના.” હાલાપુરનો જાડેજા ઠાકોર પણ વેર દર્શાવતો બોલી ઉઠ્યો.

આમ બીજા એ ચાર ભાયાતોએ પણ પતરી સાથે વેરનાં કારણો વર્ણવી બતાવ્યાં. હમીર આ સહુ સાંભળી રહ્યો. હવે કોઇને કોઈ કહેવાનું નથી સમજી તેણે પોતાનું વક્તવ્ય શરૂ કર્યું.

“ભાઈઓ મારા! પણ આશ્રો પાછો વિચાર કર્યો છે?”

“એમાં વળી શું? તમે આમ કેમ બોલો છો? તમારે ને ખારાજને તો ખારમો ચંદ્રમા હતો. જીવતાં તો બહુ લડ્યા હતા!” એક ભાયાતે સ્વચક્ર પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ભાઈ! મારે ને ખારાજતે તો જીનું વેર. તોય આ પતરી ભંગાય એ મને રચતું નથી.”

“પણ હવે ભાંગવું બાકી છે ક્યાં? કિલ્લો તો તોપના મારાથી ભાંગી ગયો અને હવે તો કાલ સવારે થશે સામટો હલ્લો.”

“હર હર! તો તો જૂઠી થાય!” હુમીર બોલી ઉઠ્યો. તેના ચહેરા ઉપર ઘણા વ્યાપી રહી.

“પણ છે શું? વાત તો કર.”

“ભાઈઓ! પતરી એટલે ગમે તેમ તોય આપણો શિરપેચ. એ ભાંગે તો શું થાય એ જાણો છો?” હુમીરે સહુ તરફ નજર કરી પ્રશ્ન કર્યો.

“થાવું છે શું? પતરી ભાંગે, બીજું શું? ને એનું અભિમાન પડે. ઉચું માથું રાખીને ફરે છે એ નીચું થશે.” એક જણ બોલ્યો. એના શબ્દે શબ્દમાં પતરી અને એના મૃત્યુવશ થયેલા ઠાકોર માટે ત્રિષ્કાર ઝરતો હતો.

“એનું માથું નીચું થાશે કે આપણું?” હુમીરના આ પ્રશ્ને આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ ફેલાવ્યું.

“એનું સાડીસાત વાર! આપણને શું?”

“ભા! બૂલો છો. આજ એનો વારો ને કાલ તમારો.” હુમીરે વાત શરૂ કરી.

“તો એને મરતાં આવડે છે અને અમને નહિ આવડે? સામી છાતીયે મરવાનો ઇજ્જરો કાંઈ એકલા પતરીનો નથી હોં!” મુંઢરીનો ઠાકોર અભિમાનથી બોલી ઉઠ્યો.

“પણ પછી ત્રીજનો વારો, ચોથાનો વારો, પાંચમાનો વારો. એમ વારાફરતી સૌને પતરીના પદ્મામાં જોખાવું પડશે. પતરી જેવો ગદ પડે પછી કાંઈ ભરોસે ન રહેશે હોં.”

“તો સૌને મરતાં આવડશે. એવાં ઉજળાં મોતે તો સ્વર્ગે જાણું.” એક ભાયાત ગર્જી ઉઠ્યો.

“મરશું તો ખરા! પણ જગીરનું શું? રા’ તો વીણી વીણીને મારશે. આજ જેમ પતરી સામે દુશ્મનાવટ રાખનારા આપણે બધાને તેણે

એકઠા કરી આપણી પાસે જ આ આપણાંમાંના એકનું ગામ ભંભાવ્યું, તેમ કાલ તમારા દુરમન ભાયાતો પાસે તમારું ગામ ભંગાવશે. એમ એકને બીજા સામે કરશે. ગામ ભંગથું આપણે આપણી દુરમનાવટ સાર, જગીર જાશે રાજમાં. નબળા પડ્યું આપણે બધા.” હુમીરે ભવિતવ્યતા રજુ કરી.

ભાયાતોમાં શાંતિનો સનાદો જામ ગયો. વાત કાંઈ ખોટી ન હતી. રા' હાખાએ આદરેલી, રા' ગોડણએ સંરક્ષેલી પ્રથા રા' રાયધણ સંપૂર્ણતઃ પ્રચારવા ઈચ્છતો હોય તો તે અસંભવિત ન હતું. આરંભમાં જ્યાં ભાયાતોનાં જ સ્થાન હતાં ત્યાં અત્યારે પહાણો યોજાયા હતા.

“ પતરીનું તો પૂરું થવા દો, પછી આગે આગે ગોરખ જાગે.” એક ભાયાતે ઉત્પન્ન થયેલી અસ્વસ્થતા ટાળવાનો પ્રયાસ કર્યો. સૌનાં ડોંગાં હૈયાં એ સૂચનાનો સ્વીકાર કરવા આતુર દેખાયાં.

“ ના ! ભા ! એમાં જ ભૂલ થાય છે. એકને પડવા દેશું પછી બાજુ હાથ નહિ રહે ને જગીરો જાશે. માટે માફ માનો અને પતરીને ઉગારો. એકેયને મરવા દેવો ઠીક નથી.”

“ પતરી ને તમારાં વેર કેમ ભૂલ્યા ? ” એક ભાયાતે ટકોર કરી.

“ હું ભૂલ્યો નથી પણ જમાનો ભૂલાવે છે. વખત જોઈને વેર બાંધવાં અને વખત જોઈને ભૂલી જવાં એ ડહાપણની વાત છે. પ્રજા ઉપરના છૂટાછવાયા જીવનમાંથી બાર ગામના મહાજનને કેદ કરવા સુધી વાત આવી તે આપણે નજરે જોઈ. હવે જો આપણે પણ આંગળી પેસવા દેશું તો પોંચો કરડશે. હવે કાંઈ દેવચંદ શેઠનાં કારભારાં નથી કે વિચારીને પગલું ભરાય. આ તો છે રા' રાયધણ ને એનો સલાહકાર છે વાઘો પારેખ. કંસ ને જરાસંધ કે રાવણ ને ઈન્દ્રજીતની જેડી છે. એમાંથી વધારે સત્તા-લોભી અને સ્વછંદી કોણ છે એ આપણે જોયું, પણ આપણાં છોકરાંના છોકરાંયે નહિ જાણે. મારું વેર તો હું આ માટે અળગું કરું છું અને પતરીને ઉગારવાનું કહું છું.”

“ તમારી વાત લાગે છે સાચી ! તો આ ભેગા થયા છો તે બધા હ્યો શપથ ! યાદવકુળમૂળ ભોરલીધર કૃષ્ણચંદ્રની આણુ જે કોઈ અંતરમાં એકબીજા પ્રત્યે ખટરાગ રાગી રા' ને એક બીજા વિરુદ્ધ સહાય કરે તેને ! ને આપણે થાઓ સહુસહુનાં ઘર ભેગા.” સુંધરીના ઠાકોરે કહ્યું.

“આંહીથી જશું એટલે રા’ની આંખે તો ચડવાના.” એક બાપાતે કહ્યું.

“અચાનક કોઈ ઉપર રા’ હુમલો કરે તો શું ?” બીજાએ બીજા મુશ્કેલી ખતાવી.

“માટે મારી વાત સાંભળો, બડકશો મા. બડકવા જેવી લાગે તોય વિચારજો ! આપણે અત્યારે ને અત્યારે જીવાજી ભેગા બળી જઈએ.” હુમીરે સૂચના કરી.

આ વિચિત્ર લાગતી સૂચનાથી સહુનાં મન ક્ષોભવશ થયાં. સહુ એક બીજા સામું જોઈ રહ્યાં.

“મારી વાત વિચારો. આપણે પતરી સાથે થઈ જઈએ.” હુમીરે પુનઃ કહ્યું.

“પણ, પણ એ તો રાજદ્રોહ ! બંડ કહેવાય. એ તો ભુંડું.”

“હા બંડ !” છાતી કાઢી નસકોરાં ફૂલાવી હુમીરે બોલી ઉઠ્યો : “એ બંડ છે અને તમારે બંડ જ કરવું પડશે. કચ્છનો રા’ તમારી સહુની સત્તા હીનવી લેવા માંગે છે અને બ્રાહ્મણ વાણીયા જેવા બીજામઠા કરવા માંગે છે, ત્યારે તે સત્તા અને આપણા લોહીથી મેળવેલી જાગીરો તે સાચવવા બંડ કરવું પડશે. આપણે રા’ ને મારવા કે પદબ્રષ્ટ કરવા માગતા નથી. આપણે તો એના સત્તાલોભનો વિરોધ કરવો છે. એનું છે એ લેવું હોય, એણે આપણા ઉપર ભરોસો મૂક્યો હોય, કે રાજતંત્ર કોઈ પરદેશીને સોંપતા હોઈએ તો રાજદ્રોહ. પણ આપણે એનું કાંઈ લેવું નથી, એની છે એટલી સત્તામાં કાપ મૂકવાનો નથી; કોઈ પરદેશીને દેશનો કટકાય દેવો નથી, માત્ર આપણું જ છે, જે આપણે કે આપણા બાપદાદાએ ભોગ આપી મેળવ્યું છે તેનું રક્ષણ કરવું એ રાજદ્રોહ નહિ. જાન ભૂલેલા રાજાની સાન ઠેકાણે લાવવી એ તો રાજ્યની સેવા છે. માટે જ આપણે સામા થવાનું છે. આપણે માત્ર આપણા હક્કો રક્ષવા છે. ભાયાતોનું હિત જાળવવું છે. રાજા રક્ષણ ન કરે પણ લૂંટે અથવા વિનાશકારણ હેરાન કરે ત્યારે પછી એના તરફ ભક્તિ શું અને એના સામે દ્રોહ કેમ નહિ ! કૂતરાં બિલાડાંએ પોતાની બોડ માટે ધુરંદે છે અને રાજા કહે એટલે આપણાં ગામનાં ગામેને હકુમત આપણે એને સોંપી જ દેવી અને તેની ના પાડીએ તો રાજદ્રોહ ગણાય તે બયથી ? એવા રાજ્યભક્તિના ઝેરે તો આ

દેશને પામ્યાસ ક્યો અને સ્વચ્છંદી રાજાઓના અનાચારો વધી ગયા. તમારે તમારું છે તે દબ દબને તુંબડી લેવી હોય તો ઠીક, નહિતર હું કહું છું તેમ ક્યોજ છૂટકો છે.”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ભાયાતી બંડ.

પતરી ઉપરની ચડાઈનો ચોથો દિવસ એ નિર્જન મેદાનમાં ઉગ્યો. ગુલાબી ગ્રંથ ભર્યાં મોતીયા રંગથી આકાશમાં ઉષા રંગોળી પૂરી રહી હતી. વિશાળ ચોકમાં એકલી બેઠી નવોદા હસતી હોય એવા શુક્રતારાનાં મીઠાં હસતાં તેજ ચમકતાં હતા.

રા' પોતાના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યો. નીલા આસમાન નીચે પથરાયેલી ભવ્ય અને દીલના દર્દને પણ ભૂલાવી દે, શમાવી દે એવી હૃદયોત્તેજક સૌમ્ય શાંતિના પ્રાકૃતિક પ્રદર્શનની તેને પરવાયે ન હતી. તેની સત્તાકાંક્ષી શિકારી નજર તેની સત્તાની, સર્વ-દેશીયતાના માર્ગમાં બોખંડી મેખ સમા ઉભેલા પતરીના પથરના કિલ્લા ઉપર હતી. તેની બોહીતરસી આંખો તેની પોતે કરેલ દુર્દેશથી તૂટ થઈ તેનું પ્રમાણ કાઢવા મથતી હતી. આગલે દિવસે પોતે ધારી હતી, કલ્પી હતી, એટલી દુર્દેશ આ કિલ્લા ઉપર વ્યાપ્ત થયેલી તેને આ પ્રભાતે લાગી નહિ. તેણે પોતાનાં ફરમાનો ઝીલવા તત્પર દેખાતા એક પઠાણને બોલાવ્યો અને પોતાના તોપખાનાના ઉપરીને બોલાવવા આજ્ઞા કરી. પઠાણ ગયો અને રા' પતરીના કિલ્લાને જોતો બિભો રહ્યો. પોતે નોતરેલી પોતાની ભાવી દુર્દેશાની સાક્ષાત્ પ્રતિમા સમે એ બાંગેસો કિલ્લો અરણ્યરૂઢન કરતો તેની નજરમાં સમાતો બિભો રહ્યો.

થોડી વારમાં એનો પઠાણ પાછો આવ્યો. એ અફધાની સરહદના પહાડોમાં ભટકનારનો ચહેરો શીકો પડી ગયો હતો. ધૂજતા હાથે જોવી તેવી સલામ કરવાની પ્રણાલિ તેણે પાળી અને પછી કંપતે અવાજે તે બોલ્યો:

“હજુર! ગોલંદાજ તો કોઈ-” એટલું તે કાંઈક પ્રમાણે બોલી શક્યો. પછી ચૂપ રહી ગયો.

“કેમ દરિયાવખાન! શું છે ગોલંદાજને?” રા’એ પ્રશ્ન કર્યો. પઠાણને માત્ર પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી દબાયેલો તેણે કહ્યો. પઠાણના કંપનું બીજું કારણ કોઈ હોઈ શકે એવો ખ્યાલ પણ તેને ન આવ્યો.

“હા! હજુર! કોઈ ગોલંદાજ છે નહિ.”

“શું કહે છે? ગોલંદાજ બધા ક્યાં ગયા?”

“હજુર! વાત તો એમ સંભળાય છે કે...હા! આ મસુદખાન પધાર્યો. એ જ આપને પૂરી વાત કહેશે.” એક સલામ વધારે ભરી પઠાણ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પઠાણના વિચિત્ર વર્તનથી આશ્ચર્યવશ થયેલો રજપૂતરાજ પોતાના પઠાણ પાસવાનને આવતો જોઈ સહેજ આગળ વધ્યો અને તેને પ્રશ્ન કર્યો: “મસુદ! શું છે?”

“હજુર! ભારે અનર્થ થયો!” મસુદે જણાવ્યું.

“પણ છે શું?” રા’એ અધીરાઈભરી આતુરતા બતાવી.

“ખાવા! આપણી ફોજના ભાયાતો રાતોરાત બધા નાસી ગયા.”

“શું?” રા’એ આશ્ચર્યથી મૂઠ જતી પૂછ્યું: “ક્યાં ભાગી ગયા?”

“મને મજેલ ખાતમી પ્રમાણે બધા ભાયાતો પતરી સાથે મળી ગયા છે.”

“એમ? ફીક છે. આપણે ક્યાં ભાયાતો સાથે કામ હતું? ભલેને બસો ચારસો માણસ ગયાં. કાનખજુરાનો એક પગ ભાગે તોય શું ને ન ભાગે તોય શું? ઉલટા પતરીભેગા એય બકાઈ જશે. આપણને કાંઈ એમની જરૂર ન હતી. એમનાં સાધનોની જરૂર હતી. એમની ફોજ હોય તો બસ.” રા’એ ભાયાતોની અનાવશ્યકતા સ્પષ્ટ કરી.

“ખાવા! એજ વિઠન આવ્યું ને! બધા ભાયાતો પોતપોતાનું સૈન્ય પણ લઈ ગયા છે.”

“એમ! રાજસત્તા સામે બંડ કરવાની એમણે દુષ્ટતા, ધૂષ્ટતા અને દ્રોહ કર્યો છે? બોલાવો મોટા ગોલંદાજને અને તોપ કરો ચાલતી. હવે જરા પણ દયા બતાવવાની નથી.” રા’એ ક્રોધથી લાલચોળ થઈ આજ્ઞા કરી.

“ભાવા !” રા’ના કોધે મસુદને પણ ડાર્યો. એના અવાજ કંધ્યોઃ
“ભાવા ! ગોલંદાજ પણ નથી.”

“તમે શું બોલો છો એનું જ્ઞાન નથી ?” કોધી મનુષ્યને કેટલીક વાર
સહજ દેખાતી શાંતિથી રા’ બોલ્યોઃ “ખુદ કંપની સરકારની સુરતી
પલટનના શીરંગી ગોલંદાજને આપણી ફેજમાં છે ને ?”

“ભાવા ! એ બધાને પણ ભાયાતો ઉપાડી ગયા. કોઇએ વિચાર
કરીને જ આ કારસ્થાન કર્યું છે. ગોલંદાજને વગર તોપો ન ચાલે અને
તોપ વગર પતરીનો કિલ્લો ભાંગે નહિ.” મસુદે વાત સાથે અભિપ્રાય
જાહેર કર્યો.

“એમ ! ઠીક છે, જોઈશું.” ભયંકરતા વર્ષાવતી આંખો પહોળી
કરી રા’ બોલ્યો.

રા’નું અસ્વસ્થ પરિભ્રમણ વધારે વેગવાન અને અધીરું બની ગયું.
પતરીના કિલ્લા ઉપર એની આંખો ચોંટી રહી અને રા’ને વળગેલી
ઉપાધિથી કિલ્લો તિરસ્કારથી હસતો હોય એમ દેખાયો.

ભાયાતો અને તેમની ફેજને એટલે જૂજની અવશેષ સેના જેટલો જ
વિશાળ સમૂહ; અને તેમાંય ભાયાતો પાસે ન હોય, ન હોય શકે,
અને તેમનાથી આર્થિક દષ્ટિએ પણ ન નિભાવી શકાય એવી ઉકૃષ્ટ
તોપો, ખુદ કંપની સરકારના ઉછીના માગી આણેલા ગોલંદાજનેના થયેલ
હરણથી નિરર્થક થઇ ગઇ હતી. રા’નું વર્ચસ્વ આ શ્રેષ્ઠતાના નિશ્ચિત સાધન
વગર હવે રા’એ માપી લેવું રહ્યું. રાજની ડારતી ભયંકારી સત્તા,
સત્તાને સ્થિર રાખવાના વિનાશક સાધન વગર સર્વામાન્ય મટી જઇ
હરિક્ષાર્ધ અને વિરોધને પાત્ર બની. હવે આ સત્તા ફરીથી સર્વવ્યાપી,
સર્વગ્રાહી અને સર્વબક્ષી કરવાનો ઉપાય શો ?

ઉપયુક્ત મનોમીમાંસામાં ઋસ્ત થયેલા રાજવીનો ચહેરો ગંભીર બન્યો.
અડગ નિશ્ચય એની આંખોમાં ચમકી ઉઠ્યો. “મારા પૂર્વજોએ મેળવેલી
સત્તા હું અભંગ રાખીશ. સત્તા મારી છે અને મારી જ રાખીશ. એમાં
ભાગીદાર હોય નહિ અને મારે જોઇતો નથી.”

નિશ્ચય કરી રા’ પોતાના તંજામાં ગયો. જમાદાર ડાસલ વેણુને

બોલાવવાની આજ્ઞા કરી. 'પતરી લેતાં છતરી ખોઈ' બેઠેલો જાડેજો રાજ પોતાના સેનાપતિની રાહ જોઈ બેઠો.

જમાદાર આવ્યો. એનો વૃદ્ધ ચહેરો ચંબીર ખની ગયો હતો. એ આવ્યો અને રા'ને સલામ કરી બિભો રહ્યો.

"જમાદાર ! જેયુંને આ લાયાતોએ ધાંધલ કર્યું તે ?"

"હજીર ! મેં સાંભળ્યું. આપને યાદ હોય તો મેં આપને પહેલેથી જ પતરી લાંગવાની ના પાડતારી સલાહ આપી છે. આપને એ ન રૂચી. હવે આપ જ તેનાં પરિણામ જુઓ છો."

"જમાદાર ! ગઈ ગુજરી તો થઈ ગઈ, પણ હવે શું કરવું ?"

"બાવા ! માઈં માનશે ?"

"શું ? કહો ! તમારા કહેવા ઉપર હું વિચારીશ."

"પતરી લાંગવું રહેવા દો. લાયાતોને મનાવી લો."

"એમ !" રા'ની આંખમાં કોધનો જ્વાલામુખી સળગ્યો : "એ રાજકોહી બદમાશોને હું મનાવું ? હું રાજા ઉઠીને બંને ત્રણ ગામડીના હાકરડાને સમજાવું ?" ગર્વાન્ધ રાજાનો અભિમાનભર્યો અવાજ ગર્જા ઉઠ્યો.

"બાવા !" શરીરને ટટાર કરી છાતી કાઢી જમાદાર બોલ્યો : "એ બંને ત્રણ ગામડીના હાકરડાઓએ તો મોઆઝામ બેગ, કેસરખાન અને શેર જુલ્હાખાનને કચ્છમાંથી નસાડ્યા છે. એ રાજકોહી અને બદમાશ ગણાતા હાકરડાઓએ કચ્છની ગાદી માટે ઝારાના રણયત્રમા અત્યર્થ આહુતિઓ આપી છે. એમણે ગુલામશાહ કલોરા અને સીરકાજખાન કલોરાની વિજયી ચડાઇઓને નિરર્થક બનાવી છે. એ તો રાજના પાવરધા યોદ્ધા અને રાજને માટે માથાં ડૂલ કરનારા ક્ષત્રિયો; વળી તમારા ભાઈઓ ! બાવા, માઈં માનો; ચાકર છું પણ રાજની ચાકરીમાં મોસો થયો છું. કંઈક લીલી સૂકી જોઈ છે, કંઈક કંઈક કડવાં મીઠાં વહાણાં વાયાં છે, પણ ભાઈઓ સાથે લડનારને મુખી થતો મેં જોયો નથી."

"પણ હું ક્યાં લડવા જઈ છું ? અંડ તો એમણે કર્યું." રા' પાલ્યો.

"બાવા ! તમારે ક્યાં ઓછું છે ? વધારે લોભ શું કામ રાખો છો ? આખો કચ્છ તમારે ઘેર છે. તેમાં પતરી ગામથી શું વધારો થવાનો છે ? બાવા ! માઈં ગરીબનું માનશે ? લાયાતોનું મન મનાવી લૂજ પાછા ફરી જઈએ. લાયાતો તમારી રૈયત, એની ઉપર આપણાં કટક ન શેલે."

“પછી ? ભૂજ જમને લોકને શું મ્હોં બતાવવું ? નાનું છોકરું આંગળી ચીંચશે કે રા’ એના ભાયાતોથી હાર્યો.” રા’એ સ્વમાનખંડનની મુશ્કેલી બતાવી.

“બાવા ! એ વાત ખરી છે. રૈયત ઉપર કાંઈ તમારા પાસવાનોએ તમારા નામે ભુલ્મ ગુજારવામાં બાકી રાખી નથી, એટલે રૈયતના મનમાં રહે તો ખરું જ.”

“મારી રૈયત ઉપર ભુલ્મ ? કોણ ભુલ્મ કરે છે ?” સંપૂર્ણ નિર્દોષતા બતાવતા ચહેરાથી રા’ બોલ્યો.

“બાવા ! ભુલ્મ તો હદ બહાર થાય છે. આ બાર ગામનાં મહાજનનો દંડ કર્યો એ પણ બોધું કહેવાય ! રૈયતની મા દીકરી, બાવા ! તમારી મા દીકરી થાય. જગા મહેતા મરી ગયા ને દેવચંદ શેઠના ખૂન માટે પણ કાંઈ કાંઈ બોલાય છે. રાજસ્તા ઉપર બ્રાહ્મણનું લોહી રેડાયું. કોઈ રજપૂતના, કોઈ હિન્દુના ચરે કોઈ સાચા ઇસ્લામીના રાજમાં પણ સાંભળ્યું છે એવું ? પણ એમાં આપના કરતાં આપના પાસવાનોનો દોષ છે. માટે ભૂજ જમને રજ આપી દો એ બધાને. સારાં માણસોને સંઘરશો તો રા’ દેશબાવાની જેમ તમનેય લોક પૂજશે અને ભાયાતો દેવ ગણી સેવા કરશે.”

“જમાદાર ! એ બધી વાત તમે મને ભૂજમાં કહેજો. હું એના ઉપર વિચાર કરીશ. પણ અત્યારે માંડ માન રહેવું જોઈએ. ગાદીની મશ્કરી થાય એવું ગમે છે તમને ? અત્યારે તો પતરી લાંગવું રહ્યું.”

“બાવા ! કુચ્છની ગાદીની મશ્કરી થાય એવી વાત આ ભવે મારા મુખમાંથી નીકળે નહિ. એ પહેલાં તો મારે મારો પ્રાણ કાઢી નાંખવો પડે. પણ ગાદીનો ધણી બ્યારે પોતાની મહેરબાનીનાં માણસો બોટાં સંઘરે અને અવળી મતિએ ચાલે ત્યાં બીજું થાય પણ શું ? તોય રૈયતમાં ગાદીની મશ્કરી કોઈએ કરી નથી ને કોઈ કરેય નહિ. ગાદી તો દેવનું આસન કહેવાય. પણ એ ગાદીએ બેસનારો કોઈક દેવ હોય ને કોઈક રાક્ષસ પણ હોય.”

“જમાદાર ! બુદ્ધિ ફરી છે કે શું ?” કોત્રથી લોહીવર્ણી બનેલી આંખો ફાડી રા’ ત્રાડતો બોલ્યો : “તમે કોની પાસે બિમા રહી શું બોલો છો તે જાણો છો ?”

“આવા! હું વૃદ્ધ થયો છું, કેસો થયો છું રાજની ચાકરીમાં. મારા બોલ આજ સાંભળી લ્યો. રાક્ષસોમાં બુદ્ધિ નથી હોતી એમ નથી. એમનામાં શૌર્ય કે કદરવાની નથી હોતી એમ પણ નથી. એમનામાં શાણપણ નથી હોતું એમ પણ નથી. દાખલો જ લ્યોને! તમારા રામાયણનો રાવણ! હમણાં એક બ્રાહ્મણ કથા કરતો હતો તે કહેતો હતો કે રાવણે વેદના અર્થોય કર્યા છે. રામને નહોતું આવડતું એ એને આવડ્યું. ત્રિલોકમાં જેનું રાજ્ય ને દેવ જેવા દેવ જેનાથી લાગે એ કાંઈ શૌર્ય કે આવડત વગર હશે? પણ આવા! એવો એ નવ ખંડનો ધણી પણ અંતે ચડ્યો, ને વિભીષણની સારી સલાહ ન માનીને અવળે રસ્તે ઉતર્યો તો કેવી ગતિએ પહોંચ્યો? હું લખ્યો—પદ્યો તો નથી, આવા! પણ આટલું તો સમજ્યો છું. માણસ સારો હોય પણ સોજતી ખરાબ હોય તો શું કામનું? ધણી સારો હોય પણ બાયડી કલાંક હોય તો નાતનો વહેવાર ન ચાલે. ધણી ખરાબ હોય ને બાઇડી સારી હોય તો કાંઈક પણ ગાડું ચાલે. તેમ રા’ સારો હોય પણ રા’નો દિવાન ખોટો હોય કે મંડળી ખોટી હોય તો પછી મસ્કરી જ થાય ને! ફજેતી થાય તો ઉલટા રાજ જ થાય ને! એક વાત છે આવા!” જમાદાર ધીમે ધીમે હિંમત ધરતો રા’ને સન્માર્ગની સ્પષ્ટ સલાહ દેતો બોલ્યો.

“ચાલો! ઉપદેશમાંથી તમે હવે વાત ઉપર આવ્યા. એ નવામની વાત શી છે ભા? આવે વખતે ભાટની માફક વાત માંડવા બેઠા.” ક્રોધ-ભર્યો તિરસ્કાર રા’ના અવાજમાં ગાજી ઉઠતો હતો.

એ ક્રોધ અને એ તિરસ્કારની પરવા કર્યા વગર જમાદાર બોલ્યો : “આવા! એક પરદેશી ચાકરી શોધતો શોધતો એક રજવાડામાં ગયો. કોઈને પૂછ્યું : ‘ભાઈ આ ગામનું તંત્ર કેવું?’ પેલાએ જવાબ દીધો કે ‘રાજ સારો પણ નોકરો ખરાબ.’ પરદેશી બગલમાં થેલો ઉઠાવી રાજ છોડી બીજા રાજમાં ગયો. કોઈને પૂછ્યું : ‘ભાઈ આ ગામનું તંત્ર કેવું?’ પેલાએ જવાબ દીધો : ‘રાજ ખરાબ પણ નોકરો સારા.’ પરદેશીએ એ રાજમાં ચાકરી બાંધી. કારણ એમ કે, આવા! માણસને રાજ સાથે રાજ કામ પડતું નથી પણ તેના નોકરો સાથે રાજ કામ પડે છે. માટે તે ખરાબ હોય તો ચાકરીનો ભરોસો નહિ. એ સારા હોય તો કાંઈ વાંધો નહિ. માટે આવા, સમજો તો સાફ.”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

દાવનો એક પાસો.

“હું તમારું બધું કહેવું સાંભળું છું અને સમજું છું, અને હું એના ઉપર વિચાર કરીશ. અત્યારે તો મને લાગે છે કે આ લાયાતોના તોફાન અને ઉદ્ધતાઈને દબાવી દેવા પતરીને લાંગવું જ જરૂરનું છે. મારો એ નિશ્ચય છે અને એ નિશ્ચય સાચો છે. અત્યારના સંયોગમાં હું તે દેરવી શકીશ નહિ. માટે મારો હુકમ છે કે ફોજને તૈયાર કરો. તોપોને ગોલંદા-જોની ગેરહાજરીમાં ચલાવી જુઓ. નહિતર એમને એમ ક્ષણ પણ નકામી ગુમાવ્યા સિવાય પતરી ઉપર હુમલો કરી ગામને કબજે કરો.”

“આ હુકમ હું કોને કહું ?”

“કેમ ! તમારી ફોજને સંભળાવો. તમે એ પ્રમાણે અમલ કરો. ફોજના સેનાપતિ થઈ કેવો પ્રશ્ન કરો છો ? !”

“મારાથી આ સરદારી હવે જરવાય એમ નથી !” દંડતાથી જમાદાર નિશ્ચયદર્શક અવાજે બોલ્યો : “જ્યારે રાજની ફોજ રાજની રૈયત ઉપર વપરાય ત્યારે ભયંકર અનર્થ જ થાય. રૈયત તો રાજનું આજક, એની ઉપર શમશેર ન હોય ! આપનો હુકમ પાળે એવો સરદાર આપ શોધી લઈ તેને હુકમ આપો. હું ફોજ ભૂજ પહોંચે ત્યાંસુધી સિપાઈ તરીકે રહીશ. મરીશ તો છૂટીશ. ભૂજ પહોંચ્યા પછી હું ઘેર બેસીશ.”

“જમાદાર, મારું લૂણ ખાઈને-રાજનું નિમક ખાઈને આણીને વખતે આ પગલું ભરો છો તેની શરમ નથી આવતી ?” જમાદારના પદત્યાગથી દિઝમૂઠ બનેલો રા' આશ્ચર્યમિશ્રિત ક્રોધથી બોલી ઉઠ્યો.

“હું નિમકહલાલ છું ગાદીને. લૂણ ખાધું છે રાજનું અને રાજનું ભલું થતું હોય તો રાજને કડવાં વેણ કહેવાં પડે ત્યારે કહેવાં એમ માનું છું. આપને કહેવા જેવું કહ્યું. કંઈક વાર કહ્યું હતું. આજે કાંઈક વધારે કહ્યું. મારી રાંકની વાત તમને ન રચી તો ખેર ! આપનું ધાર્યું કરો. પણ જેમાં હું રાજનું અનિષ્ટ જોઉં છું તેમાં ભાગ લઉં તો નિમકહરામ કહેવાઉં.”

રાજની બહુ નોકરી કરી. હવે ડોસો થયો અને અમારી 'સાડી બુદ્ધિ નાહી' આપને ન ગમે. હવે આ દોડધામ પણ સહન નથી થતી ને મન નબળું પડી ગયું છે તેથી આવા વિચારો સૂઝે છે. રાજને ક્યાં નોકરની જોટ છે?"

“જમાદાર! તમારી ઉપર ભરોસો રાખ્યો ને પછી આ ઠીક નથી થતું. હું તો બીજો સરદાર શોધી લઉંશ, પણ તમારી લાંબી નોકરી લાગશે.”

“બાવા! આવાં કાળાં કામો કરે તો મારો અલ્લા રહે. મને છૂટો કરો, બાવા! હવે આ નોકરી મેંથી નહિ પાર પડે.” જમાદારે રાજ-સેવાના ત્યાગનો આગ્રહ બતાવ્યો.

“જમાદાર! અવસ્થા થઈ તેથી ત્રણ ત્રણ રાતના કિંગગરાથી મગજ કંટાળી ગયું હશે. હું તમારા જેવા સેવકને છૂટા નહિ કરું. હમણાં બધો કારભાર મસુદને સોંપી દો. તમારા તંબૂમાં પાક પરવરદિગાર અલાહની બંદગી કરો. ફોજ પાછી ભૂજ બાય એટલે પછી વિચાર કરીને કહેજો. તે વખતે આપણે વિચારીશું. બાકી, લાંબી રાજસેવા એમ છોડાય નહિ અને અમે તમારા જેવા અનુભવીનો ત્યાગ ન કરીએ. બચ્ચો, મસુદને મોકલો.” રા' એ જમાદાર તરફ લાગણી બતાવતા સ્વરે કહ્યું.

જમાદારે સલામ કરી. મસુદ અંદર આવ્યો.

“મસુદ! પેલા ડોસલ ડોસાની બુદ્ધિ ફરી ગઈ છે. એ તો નોકરી છોડવા તૈયાર થયો છે.”

“હા, બાવાનું આવું અપમાન! યા બુદ્ધા!” રા' નું અપમાન માત્ર પોતાના આપઘાતનું યોગ્ય કારણ છે અને તેવા ઘાત માટે પૃથ્વી પાસે માર્ગ મંગતો હોય કે આસમાનને નીચે પડવા વિનવતો હોય એવી રીતે નીચે ઉંચે નજર ફેરવતો મસુદ બોલ્યો.

“હા! પણ મેં એને હમણાં કાઢ્યો છે—કહ્યું છે કે વિચારીને કહેજો. ભૂજમાં વળી મળશે તો જોઈશું. એવા અનુભવી કુશળ યોદ્ધાને એમ ને એમ પડતો મૂકીએ તો ચાર માણસ ઠપકો દે.”

“દેવચંદ શેઠ—” મસુદે અર્થગંભીર શબ્દો ઉચાર્યા અને તરત જ શાંત પડી ગયો.

“મસુદ! એ વાત રહેવા દે. દેવચંદ શેઠનો તો કશોય ભાવિ ઉપયોગ રહ્યો નહોતો. પણ જમાદારની હજી જરૂર છે. એની હજી ગરજ છે, એણે જ મારે એનું સાંભળી રહેવું પડ્યું.”

“પણ ત્યારે પતરી—”

“હા! પતરી મારે કંઠે છે. એને ભાંગવું છે.” આગ્રહી રા’ ની રાજહઠ એના ચહેરા ઉપર છવાઈ રહી. “હમણાં ફાજની સરદારી તારે લેવી. સરદારી લઈને આ જ ક્ષણે પતરી ઉપરી હુમલો કરો અને ગામને કબજો કરો.”

આખી છાવણીમાં સમાચાર ફરી વળ્યા કે જમાદાર ડોસલ વેણુ ફાજનો સરદાર નથી. કામચલાઉ સરદાર તરીકે મસુદની નિમણૂંક પણ સાથે સાથે પ્રગટ થઈ. કોઈ કહે જમાદારને રા’ એ કેદ કર્યા. કોઈ કહે રા’ એ એને રજા આપી. કોઈ કહે જમાદારે નોકરી છોડી.

વાયુને વેગે વધતી વાત આગળ ચાલી અને અનેક કલ્પિત વિગતો ઉમેરાતી ગઈ. એ વિગતોથી ફાજમાં રહેલા સહુને આભાસ થયો કે જમાદારમાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં ખરાં! શરીરે નહિ થાકતો ડોસો બુદ્ધિએ થાક્યો ખરો!

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મુદ્દનો આરંભ.

આ દરમ્યાન પતરીના જર્જરિત બનેલા દરખાસગઢમાં રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય ભાયાતો બેઠા હતા. એઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા અને એ વાતો ઉપરથી કાંઈક મંત્રણા થતી હોય એમ ભાસતું હતું.

એમના વાર્તાલાપમાં ભંગ પાડતો અને સહુનાં મનને પરવશ બનાવી પોતાની તરફ આકર્ષિતો કસુંબો આવ્યો. લાલ હિંગળોક જેવો, લોહીવર્ણો, સૂર્યના પ્રકાશમાં નાચીને સપ્ત રંગોનું મનોહર વક્રીબવન કરી પ્રવાહી બનેલો, લાલ માણેક જેવો શોભતો કસુંબો દેખાયો. કસુંબાના મોટા પાત્રની સમીપે બેએક હજમ અને એક કુંભારની સાથે પતરી ગામનો સંરક્ષક જીવાજી ભડેજો બેઠો હતો. પતરીના ઠાકોર ખારાજનો એ નાનો ભાઈ કસુંબાના પાત્રને એક હજમ પાસે ઉચકાવી વચમાં આવ્યો. ખીજો હજમ હુકો

લાવ્યો. ખમલાની પાંખ જેવા વાગડના રૂનાં પુંમડાંથી છવાઈ વાસદરતી સહુની પાસે ખેસી કસુંબો લેવરાવવા લાવ્યો અને ધડીલાર એ ખંડમાં ‘લ્યો ભા! હવે ખસ!’ ‘ના ભા! લ્યો ઘો ત્રમઝટે મારા જાપ’ ‘રંચ છે’ ‘હવે ખમી ખાઓ’ ‘હવે ન હાલે’ ‘હવે હાલશે’ એવા ચિત્રવિચિત્ર અવાજોનો કોલાહલ ગાજતો ઉઠ્યો.

કસુંબા લેવાયા અને હુક્કો ફર્યો. પછી ભટ્ટી હુમીર બોલ્યો: “લ્યો ભા! આપણે મસલત પ્રમાણે કસુંબા પીધા અને અંદર અંદરનાં વેર ભૂલી જવાના અને ભાઇઓ પેટે રહેવાના શપથ લીધા. હવે આજે જેમ સહુની જાગીરોની સ્થિતિ છે તેવી કાયમની રાખવા અને રખાવવા આપણે ખંધાયા. રા’ હમણાં ચડી આવશે માટે ફેજનો ખંદોજસ્ત કરવો જોઈએ.”

“હવે એમાં શું ખંદોજસ્ત કરવો હતો? આપણે ક્યાં ચૂડીઓ પહેરી છે?” એક યુવાન ભાષાત બોલી ઉઠ્યો.

“જો ટકવું હોય તો ખંદોજસ્ત પહેલો. આપણે ફેજનો સરદાર નીમવો પડશે. આપણે ફેજનો કામદાર નીમવો પડશે. વિધિનો કે એવી વાતનો વિચાર કરવા પંચ નીમવું પડશે. નહિ તો પછી ગોઠવણ વગર આપણું લાંબું નહિ ચાલે.” ભટ્ટી હુમીર બોલ્યો.

‘લારે લ્યો! ફેજના સરદાર તો પહેલા તમે, ને તમે કહો એને કામદાર નીમીએ. પાંચ માણસ તમે કહો તે પંચ, એટલે પત્યું. તમે કરો છો તે કાંઈ તમારા એકલા માટે થોડું કરો છો? સહુનો સ્વાર્થ છે. તે તમારું કશું કેમ ન કરે?” મુંથરીનો ઠાકોર બોલ્યો. સહુએ એના પ્રસ્તાવનો “સાચી વાત” કહી સ્વીકાર કર્યો.

હુમીર ફરીથી ગંભીરતાથી બોલ્યો: “અત્યારે તમને મારામાં વિશ્વાસ છે, એટલે તમે એમ બોલો છો. પણ એમ કામ કરવું હીક નથી. મારું માનો તો ફેજનો સરદાર આપણામાંથી કોઈને પણ ન નીમવો. એમાં ઘણા લાભ છે. એક તો આપણામાંથી કોઈના મનમાં ઈર્ષ્યા નહિ જાગે. વળી સરદારને રા’ લાલચ આપે તોય નુકસાન ન થાય. આપણામાંથી કોઈ સરદાર હોય ને લાલચમાં લપટાય તો ખંધાયનું સત્યાનાશ વાળે માટે કામદાર કે સરદાર બેય બીજાને જ રાખવા. વળી રા’ની સામેની ફેજનો

સરદાર એટલે એને પણ લગાઇ જીતવામાં સાર સમજશે. માટે એ બેઠને મેં કહ્યું એમ નીમવા એ મને તો ઠીક લાગે છે.”

“એ વાત સોળ વાલ ને એક રતિ! વાત તો સાવ સાચી, સોનામહોર જેવી; પણ બા! એ ના કહે કે હા કહે પણ પંચમાં પહેલો તો મૂકો હુમીરને. એની અક્કલ સાફ કામ કરે છે.”

આ વાતને પણ “સાચી વાત, સાવ સાચી વાત”ના શબ્દોથી અભિનંદવામાં આવી.

ભટ્ટી હુમીરની સૂચનાનો સ્વીકાર થતાં બાયાતી ફેાજના સરદાર તરીકે તુર્ક વાદીના નામના એક વયોવૃદ્ધ જમાદારને નીમવામાં આવ્યો. પંચના કામદાર તરીકે જીવાજી ઠાકોરની પ્રાથમિક સૂચના અને હુમીરની અનુમતિથી હુંસરાજ નામના એક બાયાતના કામદારને નીમવામાં આવ્યો. પંચમાં હુમીર, જીવાજી, અને મુંથરી, હાલાપર તથા કેરાના ઠાકોરો, તુર્ક વાદીના અને હુંસરાજ શેઠને નક્કી કરવામાં આવ્યા.

તુર્ક વાદીના અને હુમીર પતરીમાં પડાવ નાંખી પડેલી ફેાજની વ્યવસ્થા કરવા ચાલ્યા. બાયાતોનો ડાયરો જ્યારે વીખરાયેો ત્યારે પતરીનો કિલ્લો પોતાના બચાવની લડાયક તૈયારી અને યોજનાથી મુસગિજ્જત થઇ ગયો હતો.

તેમની તૈયારીઓ અકારણ કે ઉતાવળી પણ ન હતી. બાયાતો ગઢની રાંગ ઉપર બિભા બિભા રાંની ફેાજની હિલચાલ જોતા હતા, ત્યાં રાંની ફેાજ પતરી પર હાથોહાથ હલ્લો કરવા ચાલી આવતી તેમણે જોઇ. બાયાતોથી થોડે દૂર ગઢની રાંગ ઉપર તેમની ફેાજનો નવો સરદાર તુર્ક વાદીના એકલો બિભો હતો. તેની પાસે શસ્ત્રાસ્ત્ર ન હતું, અને તેનાથી થોડે દૂર પાંચ સાત રજપૂતો બિભા હતા. આટલા જ રાંગ ઉપર હતા. ફેાજ બધી ગઢના યોગાનમાં અને અન્ય સ્થાને બિભી હતી.

“આ આમ કેમ બિભો છે? જરા બોલાવોને એને! રાંનું કટક તો આ આવ્યું અને એ બોલતો ચાલતોય નથી!” એક બાયાતે તુર્ક વાદીનાની શાંતિ જોઇ કહ્યું. એક માણસ તેને બોલાવવા ગયો.

એકાએક જીવાજી દોડતો રાંગ ઉપર આવ્યો અને આનંદથી ફાટતા અવાજે બોલ્યો: “બા! સાંભળ્યું?”

“શું ?” ખેચાર જણાવે પૂછ્યું.

“જમાદાર ડોસલ વેણે રા’ની ફોજની સરદારી ખૂટી દીધી. પતરી ઉપર હુમલો કરવાની ના પાડી.”

“અને નહિ.” એક બોલ્યો.

“અને નહિ શું ? મેં પાકે પાયે સાંભળ્યું છે.”

માણસથી બોલાવાયેલો તુક વાદીના આવી પહોંચ્યો. તેને સંબોધીને એક વૃદ્ધ બાયાત બોલી ઉઠ્યો:

“જમાદાર ! રા’નું કટક આવ્યું ને તમે તો આંહી બિભા છો !! કાંઈક ફોજને સામઘી કરો સામઘી.”

“ન્યારથી આપે મને ફોજ સોંપી છે ત્યારથી તેની જવાબદારી મારે શિર છે. રા’ નું કટક આવેલું છે તે હું જોઈ શકું છું. હું માનું છું કે લડાઈનો કારભાર મને સોંપવામાં આવ્યો છે.” શાંતિથી તુક વાદીના બોલ્યો.

“હા ! પણ—” કાંઈક શરમિન્દો બનેલો બાયાત બોલ્યો.

“એમાં ‘પણ’ નથી. મારામાં વિશ્વાસ ન હોય તો કોઈ બીજાને સોંપો. બાકી જ્યાંસુધી હું આ ફોજનો સરદાર છું ત્યાંસુધી મારી ફોજ મારા કબજામાં રહેવી જ જોઈશે અને મારી યોજના મુજબ જ લડાઈ હું કહીશ ત્યારે ફોજ લડશે, હું કહીશ ત્યારે પાછી દડશે, હું કહીશ ત્યારે પાછી ફરશે કે આગળ વધશે. આ ફોજ મારી છે. હું તેનો સરદાર છું.”

“જમાદાર એ તો... હું... સ્ટેજ...” તત-પપ કરીને ભોંટો પડી ગયેલો બાયાત બોલ્યો: “એ-તો-મેં-કહ્યું: જમાદારને જરીક ચેતાવું.”

“જેઓને એવી ચેતવણીની જરૂર પડે તે માંહેલો હું નથી. ન્યારથી હું સરદાર થયો ત્યારથી મારે જ ચેતતા રહેવાની ફરજ છે.”

“જમાદાર સાંભળ્યું ? ડોસલ વેણે—” એક બીજો બાયાત આ તપી મથેલા લાગતા મુસલમાનને ઠંડો કરવાના ધરાદાથી બોલ્યો.

“હાજી ! જમાદાર ડોસલ વેણે રા’ ના હુકમને અમાન્ય કર્યો એ હું જાણું છું. મને હમણાં જ ખાતમી મળી છે.”

બાયાતો આ શાંત દેખાતા પણ સ્વમાની લડવૈયાને જોઈ રહ્યા. એનું

અતડાપણું અને અભિમાની લાગતો સ્વભાવ એમને ન રૂચ્યો. સલામ કરી તુર્ક વાદીના પોતાને સ્થાને જઈને પાછો ઊભો રહ્યો. ભાયાતો એની પીઠ તરફ જોઈ જ રહ્યા. “કોક મિજનજનો ખાં લાગે છે! કટક તો આ આવ્યું હાથ વેંતમાં, ને એ તો બસ ઊભો છે ઝાડ જેવો!”

“અલ્યા, પણ આ આવી પહોંચ્યા કાકા.” બીજા એક ભાયાતે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું: “આ કેમ કોઈ હાલતું ચાલતું નથી?”

ભયમિશ્રિત આશ્ચર્યથી રાંગ પર ઊભેલાંઓએ રા’ ના કટકને મોઢું થતું, કિકિયારી કરતું, ગાજતું આવતું જોયું. નજીક ને નજીક આવતાં અને સૂર્યના પ્રકાશમાં વિગળી જેવા પ્રાણહારક પ્રકાશનું વમન કરતાં તેનાં હથિયારો મૂઠ બનેલી આંખોએ જોયાં. હવે?

તુર્ક વાદીનાએ એક રજપૂતને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને શાંતિથી કંઈક કહ્યું. એ રજપૂત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

હવે માથે આવી પડશે સમજી ભાયાતોએ પોતાનાં હથિયારો સંભાળવા માંડ્યાં. તેઓએ વચ્ચેને ઠીક કરી સમશેરો મ્યાન બહાર કાઢી અને ફોજની સાથે થઈ જવા પાછા ફર્યા.

એટલામાં ગઢની ગાબડાં પડેલી દિવાલોમાંથી બંદૂકો ગાજી ઉઠી. ભાયાતોને દબાયેલા માની લપ્પથી નાચતું આવતું કટક એકદમ અટક્યું. કેટલાક સિપાઈઓ અને યોદ્ધાઓ પડ્યા. ફરીવાર બંદૂકો ગજી ઉઠી. ફરી રા’ ના બીજા યોદ્ધાઓ પડ્યા. ફરીવાર સ્થિર નેમથી નોંધાએલી ભયંકર બરકંદારોમાંથી રા’ ની ફોજમાં મોત ઉતર્યું, અને રા’ ની ફોજ પાછી ફરી. રા’ નો પહેલો હુમલો નિષ્ફળ ગયો હતો ત્યારે આકાશમાં લોહીવર્ણી સંધ્યાનાં તેજ આછાં થતાં હતાં.

ભાયાતો આ વિજયથી લર્ષમાં આવી ગયા. પોતાના પક્ષમાં જરાય ખુવારી સિવાય આ હેતુ સાધી શકાયો એથી એમને આનંદ થયો અને આનંદની એ ઘેલછામાં તેઓ મોડા મોડા સૂઈ ગયા.

મધરાતના અધોર પહોર જામ્યા હતા, ત્યાં તેમને કાષ્ટએ ઉંઘમાંથી ઉઠાડ્યા. પોતાના કર્તવ્યની ઈતિશ્રી થયેલી માની નિરાંતે સૂઈ રહેલાઓ પ્રયાસે જાગ્યા, બેઠા થયા. ઝાંખા બળતા કપાસીયાના દિવાના તેજમાં સહુએ તુર્ક વાદીના અને હુમીર ભટીને ઊભેલા જોયા.

સહુ જગ્યા એટલે તુર્ક વાદીનાએ કહ્યું: “હા! તમારી જ રાહ જોવાય છે. ચાલો થાઓ તૈયાર!”

“ક્યાં? શું કરવા?”

“હજી આપણે રા' નો પરાજય કરવો છે. એનો હુમલો વાળવો એકલો બસ નથી. એને અહીંથી કાઢવો જોઈએ.”

“હા! ચાલો. જે આશાપુરા! પણ અમને પહેલેથી કહી રાખ્યું હોત તો ઉધત નહિ.”

“પહેલેથી ન કહેવાય.” તુર્ક વાદીનાએ કહ્યું.

રાતના સમસમતા અંધારામાં મીઠું હસતા તારાના તેજમાં તુર્ક વાદીનાની સરદારી નીચે ભાયાતી ફોજ પતરીના ગઢની બહાર નીકળી, અને બહાર મેદાનમાં આવી. દૂર દૂર ટમટમતા દીવાઓથી રા'ની જાવણી દેખાતી હતી. તુર્ક વાદીનાની ફોજે બહાર પડાવ નાંખ્યો.

“પણ ત્યારે અત્યારે તૂટી પડીએ તો શું?” એકે કહ્યું.

“ના, અંધારામાં લડાઇ લડી જાને ખૂણે રા'ને હસવીયે તો જગત કહેશે કે રા'ને રાતમાં દબાવ્યો. નહિ! ઘોળે દહાડે સૂર્યના તેજમાં આપણું કામ કરીએ.” ટેકીલો જાડેજો હુમીર બોલ્યો. ખરી વાત એક જ હતી કે જે તુર્ક વાદીનાએ હુમીરને જણાવી હતી કે અંધારામાં ન કરે નારાયણ ને રા' મરાયો તો શું? આ હેતુ ભાયાતોને કહેવામાં સાર ન હતો. રાતના હલામાં કચ્છનો રા' પડે તો રા'નું ખૂન કયું કહેવાય અને દિવસની લડાઈમાં પડ્યો હોય તો વિધિનું પ્રાપ્ત્ય મનાય. વળી રા'ના લશ્કરની નજર તળે ગઢની બહાર સલામત ને વ્યવસ્થાપૂર્વક ન નીકળી શકાય.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

અંજારને પાધર.

પ્રભાત થયું કે સ્તબ્ધ અનેકા રા'એ ભાયાતી ફોજને મેદાનમાં જોમેટી જોઈ. સર્વગ્રાહી નજરે તેણે એ ફોજનું પરિણામ કાઢ્યું. પોતાની ફોજથી ભાયાતી ફોજની સંખ્યા ઉતરતી લાગી અને તેણે લડાઈના હુકમ આપ્યા.

જંગ જામ્યો અને રણુનો નિશો સૌને મરણીયા ખનવા પ્રેરવા લાગ્યો. ખૂબ લડાઈ થઈ. સામસામાં માણસો મરાયાં, કપાયાં, જખમી થયાં, અનેકોએ પરાક્રમ કર્યો. રા' અને ભાયાતોએ પણ શૌર્યમાં પાછી પાની કરી નહિ. હેયાના રોષ હથિયાર વાટે ઉતારતા ક્રુદ્ધ માનવીઓ એ જગ્યા ઉપર એક બીજાને કાપવામાં શૌર્ય લેખવા લાગ્યા.

એ પ્રહર આમ યુદ્ધ ચાલ્યું હશે, ત્યાં જમાદાર ડોસલ વેણુના અસહયોગ અને તુર્ક વાદીનાની લોખંડી પણ સ્થિતિસ્થાપક વ્યવસ્થાથી હતવીર્ય અનેલી રા'ની ફોજ પાછી પડવા લાગી.

ધીમે ધીમે રા'ની ફોજ પાછી પડતાં, પગલાં ઉપર પગલાં ભરતો તુર્ક વાદીના આગળ વધ્યો. હજારો ધોંગાણાંમાં પાવરધી અનેલી ફોજ નાસે એ તરત સંભવિત ન હતું પરંતુ પાછી ફરતી ફોજના પાછલા મોખરા ઉપર તુર્ક વાદીના સખત દબાણ કરીને આગળ વધતો હતો.

રા'ની છાવણી ગઈ અને રાત પણ પડી. પણ મક્કમ ફોજ હવે તો અધીરાઈ ખતાવતી પાછાં પગલાં ભરતી હતી, અને ભાયાતી ફોજ તેને દબાવતી રહી. આવી રીતે દુશ્મનના હુમલા છતાં વ્યવસ્થિત પીછે-હઠ કરવામાં ભૂજની ફોજ પાવરધી થઈ હતી. ઘણીએ વાર માત્ર આવી જ રીતથી તે દુશ્મનોનો પરાજય કરી શકી છે એમ ઇતિહાસ કહે છે. આ રીતથી જ રા' દેશળના અડગ સૈન્યે નવાખ કેસરખાનની ફોજને કાયર કરી નાંખી હતી; એક લાખ કચ્છીઓનાં માથાં વેરાતાં જ્યાં પડ્યાં હતાં, તેવી લગભગ સમકાલીન પાણીપતના છેલ્લા યુદ્ધ સમી વિનાશક અને ભયંકર 'ઝારા' ની હાર પછી, નિર્ધન અને નિરાધાર કચ્છનું સંરક્ષણ જમાદાર ડોસલ વેણુ એક અપૂર્વ પ્રસંગમાં એવી જ અપૂર્વ કુશળતાથી કર્યું હતું. વિજયોન્મત ગુલામશાહના સ્વર્ગવર્ષેરક ઝારાના ભયાનક વિજયને તેણે નિષ્ફળ બનાવી દીધો હતો, અને એ ભયંકર બ્રહ્મરાક્ષસ જે શ્મશાન સમા કચ્છમાં તાંડવ ખેલવાની આકાંક્ષાએ આવ્યો હતો, તેને પરાધીન અને હતસાધન બનાવી મૂકી લખપત સુધી પાછો મૂકી આવ્યો હતો. સીરફાજખાન પણ આ પદ્ધતિનો ભયંકર ત્રાસ અનુભવી કચ્છને છેલ્લી સલામ કરી લખપતનું સિન્ધી થાણું ઉઠાવી ગયો હતો.

રા' ની ફોજ પાછી પહી અને તુર્ક વાદીનાએ એની બરાબર પીછો પકડ્યો. એમ ને એમ પાછળ હઠતી અને આગળ વધતી ફોજને કચ્છનો દેશ નિર્જન અને વસ્ત બનાવતી, રૈયતને કંપાવી ગામડાં બાંગતી ચાલતી હતી.

સ્વમાનખડક પીછેહઠતી સ્તબ્ધ અને સૌ અને નિષ્ફળ કોધવશ થયેલો રા' એક દિવસ પોતાની છાવણીમાં આમતેમ પરિભ્રમણ કરતો હતો. રા'ની ફોજમાં અનાજ ખૂટવા આવ્યું હતું, અને હતું તેટલુંય તેમને તુર્ક વાદીના નિરાંતે ખાવા દેતો ન હતો. લય ઉપજાવે, ગભરાવી નાંખે, એવી નિયમિત સ્થિતિથી એ અવિરત દબાણ કરતો હતો. ઘણી વાર રા'ની ફોજની પીરસેલી થાળીઓ ઉપર ભાયાતી ફોજ બોજન કરતી.

રા'એ મસુદને બોલાવ્યો. મસુદ આવ્યો.

“મસુદ ! સાંભળ. આ તો બાજુ બધી ઉંધી ગઇ. તેને પાર ઉતારવાનો એક માર્ગ મેં શોધી કાઢ્યો છે.”

“ભાયાતોની ફોજને હરાવવાનું ?”

“હા ! તારી પઠાણ ટોળી તૈયાર કર. બીજાં પણ વશદાર માણસો ખામ કરીને પરદેશીઓને ભેગા કરી હજારેકની સેના એકદમ તૈયાર કર. હું અત્યારે રાતોરાત જઇ અંજાર કાંચે પરીશ. આપણી બાકીની ફોજ ભાયાતી ફોજને દબાવતી આવે, અને અંજારમાં લઇ લેશું. સિન્ધનો મીર આ બાબુ આવશે, તેને અંજાર તરફ વળવાનું કહેવા તું જ અથવા કોઇને મોકલ.”

“જી ! પરંતુ આથી આપણને લાભ શો ? એક તો અંજાર ગામમાં કાંઈ સાધન નહિ હોય. બીજું ભાયાતો અંજારને ઘેરો ઘાલશે તો બૂખે મરવાનો મામલો થશે.” મસુદે શંકા બતાવી.

“મૂર્ખ !” કોઇ અગત્ય ભાવોથી પ્રેરાયેલું ભયાનક હાસ્ય કરતો રા' બોલ્યો : “એ બાબતનો મેં વિચાર નહિ કર્યો હોય ? સિન્ધના મીરની મદદે જોધપુરના ફોજ કચ્છમાં દાખલ થઇ છે. એ ફોજને આપણી સહાયે આવવાનો મેં સદેશો મોકલ્યો છે. મીર આપણી સાથે હોય તો જરૂર જોધપુરનો રોડોડ આમ નમશે અને પછી ભાયાતો—” રા' સૂચકતા પ્રદર્શિત કરતો મૂક રહ્યો. એની આંખમાંથી ભયંકરતા અને કૂરતાની આગ ચમકવા લાગી.

“હા!” હસતો હસતો મસુદ બોલ્યો: “એ બહુ મારું હું હમણું જ માણસો તૈયાર કરું છું. મીરને તેડવા પણ એક કાસદ મોકલું છું. મારે તો ફોજની સાથે જ રહેવું પડશે.”

“હા! હવે જા જલ્દી કર.”

રમશનના અધિકારભર્યા ગર્ભમાં કોઈ વૈતાળ સમાઈ જાય એમ મસુદ રાત્રિના અધિકારમાં સમાઈ ગયો. માણસો બધાં તૈયાર કર્યા, અને ભૂજથી પતરી તરફ આગતા સિન્ધના મીર બાહરઅલી અને વાઘા પારેખને અંજાર તરફ આવવાની સૂચના કરવા માટે વીસ ઘોડાના એક નાયકને પસંદ કર્યો. એ નાયકનો થોડો પરિચય આપણને આગળ થયો છે. એનું નામ કંતેહમહમદ.

કંતેહમહમદને ભૂજ તરફ રવાના કરી કચ્છનો રા' હજારની ફોજ લઈ અંજારને પાંચર ઉતાવળી, થકવતી કૂચ કરી આવ્યો, ત્યારે સૂર્ય-નારાયણ જગત ઉપર મીઠે ચહેરે પોતાના તેજનો સફેદ પાત્રવ પાથરતા હતા.

દૂર દૂરથી અંજારનો કાળો કિલ્લો એ નિર્જન પ્રદેશમાં ઊભેલો રા' અને તેની સેનાએ જોયો. તેના થાકતા ઘોડાઓએ વેગ કર્યો અને અંજારની દિવાલો નજીક ને નજીક સરકતી લાગી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

દુર્ભાગી રા'.

અંજાર શહેર રાતની ઉંઘમાંથી ધીમે ધીમે જાગતું હતું. ધીમે ધીમે છેલ્લા પહોરનાં ગાઢાં અંધારાં ઓગળતાં હતાં, અને શૌચાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અમજીવીઓએ આકાશને શોકનો કાળો સાજા તારતું જોયું. સવારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય એમ એક પછી એક તારાઓ વિદાય થતા દેખાયા.

રાત તો વહી ગઈ હતી પરંતુ ઉપા હજી આવી નહોતી, એ સમયમાં એક માનવી અંજારના ગંજમાર્ગ ઉપર શ્વાસભર્યો દોડતો-ઉતાવળે ચાલતો વહી જતો હતો. રાત દિવસ બહારવટીયાઓ અને લૂંટારાઓની ચોકી

કરવા કરતા પહેરેગીરામાંથી એકને તેણે પૂછ્યું. એના પ્રશ્નમાં અધીરાઇ, ઉતાવળ અને આતુરતા દેખાતાં હતાં : “ભા! થાણુદારની ડેલી ક્યાં આવી?”

પહેરેગીર પ્રશ્નકર્તા સામું જોઇ રહ્યો. લાંબે માળેથી ઉતાવળે એ આવતો લાગ્યો. ઘોડો કે ઊંટ કાંઈ એની પાસે દેખાયું નહિ તેથી ચાલીને આવ્યો હોય એમ એને લાસ્યું. અવ્યવસ્થા અને મારફાડના એ યુગમાં તેને આ માનવી કાંઈ પણ અગત્યના સમાચાર લાવતો લાગ્યો. તરત તે બોલ્યો : “ચાલ, ભા! હું બતાવું.”

ધીમે ધીમે હસીને ઉઘડતાં અજવાળાંમાં તેઓ એક સુંદર મકાન આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં અંજારના થાણુદારને—આપણે જોના આગળ પરિચય કર્યો છે તે મેઘજી શેઠને—આટલા ઉપર પાટલો નાંખી દાતણ કરતો બેઠેલો જોયો.

“મેઘજી કાકા!” એ માણસે ઉતાવળથી કહ્યું : “રા’ આવે છે. એના પઢાણો સાથે છે.”

રા’ અને એના પઢાણોને મેઘજી શેઠ જૂલે તેમ ન હતું. એ પ્રાણુદારક પરિચયથી ચોંકી ઉઠેલો શેઠ બોલ્યો :

“કોણ રા’! તું જૂલતો તો નથી ને! એ તો પતરી ભાંગવામાં રોકાણો છે ને?”

“અરે, કોણ જાણે કેમ પણ એ કામ અધૂરું રહ્યું લાગે છે. મને ખબર નથી. આ તો મેં મારી સગી આંખે આશરે હજારેક આદમી સાથે આ બાબુ એને આવતાં જોયો છે. તેથી મારા મનમાં થયું કે હું શેઠને કહેતો જઉં.”

“સારું, ખેસ! હવે ખામને જાગે.”

મેઘજી શેઠનું દાતણ અધૂરું રહ્યું. પતરી ભાંગવાનું કામ અપૂર્ણ રાખી કે તેમાં લયાનક સાદસ્ય મેળવી ગમે તેમ રા’ હજારેક આદમી સાથે રાતો-રાત અંજાર શા હેતુથી આવતો હશે? અંજાર ભાંગવા કે પોતાને પકડવા? અંજારની થાણુદારી એણે પચાવી પાટી અંજાર ઉપર સત્તા જમાવી હતી તે રા’ને ખબર પડતાં તે અંજાર ભાંગવા અને પોતાને કેદ કરવા આવતો હોવો જોઈએ.

અ. મનેમીમાંસામાં ચડેલો મેઘજી શેઠ નિશ્ચયપૂર્વક ઉઠ્યો. પોતાની

શીરખંદીવા જમાદારને તેણે બોલાવ્યો. તે આવતાં તેણે તેને શહેરના દરવાજા બંધ કરવાની અને દરવાજાનું ગમે તેની સામે રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપી. પાંચડી અને અંગરખું પહેરી તે બહાર નીકળ્યો અને સામેના એક મકાનમાં પેડો.

“આવો આવો શેઠ! કાંઈ સવારમાં આજ તો?” ધરધણી બોલી ઉઠ્યો.

“ટોકરશી શેઠ! રા'ના પઠાણો આવે છે. કેમ કરીશું?” એવજી શેઠ બોલ્યો.

“હું!” આશ્ચર્યથી મૂઠ થયેલો ટોકરશી બોલ્યો: “કાંઈ કારણ?”

“કારણ તો શું? પણ ખાર ગામના મદાજનનો દંડ ઓછો પડ્યો હશે કે પતરીને લાંગી સંતોષ વળ્યો નહિ હોય.”

“અરે માઆપ! ખરડો તો ફાટી ગયો ત્રીસ લાખ ભરીને, ને ઉલટા વેપાર રોજગાર મરી ગયા. આ તે કાંઈ જીવમ?”

“હું તો મદાજનનો નોકર! કહેના હો તો અટકાવું.”

“એ તો એક વાર અટકે, બે વાર અટકે, પણ કાંઈ છેવટસુધી નભે ખર્ચ? સત્તા આગળ શાણપણ કેટલુંક ચાહે?” ટોકરશી શેઠે નિરાશા બતાવી અને ભાગ્યની ફૂરતા તરફ અફસોસ બતાવવા મસ્તક સહેજ કંપાવ્યું.

“આપણામાં આવડત હોય તો માથું ઉચકીએ તે છેવટસુધી નભે. એને નમ્યે જ છૂટકો.”

“આપણું શહેર નભે છે વેપાર ઉપર. રા'ના કબજામાં દેશનાં બધાંય બંદરો એટલે આપણો તો વેપાર પાયમાલ થાય. બાકી, આ જીવમ કાંઈ મોડો લાગે છે શેઠ?” વેપારની મુશ્કેલી આગળ કરતો ટોકરશી શેઠ બોલ્યો.

“વેપારની મુશ્કેલી મારે ટાળવી, પછી? તમારો વેપાર બંધ થાય એનો જામીન હું. પછી?” એવજીએ કહ્યું.

“આપણો વેપાર કાયમ રહે એવું કેમ બને?”

“અરે, કાયમ તો શું પણ ઉલટો વધે. આપણે કાંઈ રા'ના જેટલી જુલ્મી જકાત તો નથી લેવી ને?”

“એટલે? હું ન સમજ્યો.”

“જુઓ શેઠ, આપણે તુલ્યા પાસે બંદર ખાંધીએ તો પછી રાંતું માંડવીએ લાગે, મુંદ્રાએ લાગે. એની મેલે રાં નથી જશે.”

ટોકરશીનાં પ્રત્યાયક્ષુઓ ઉઘડી ગયાં. આ ગોઠવણ થાય તો ભૂજથી સ્વતંત્ર રહી અંજાર રાંના ભુલ્લી પંજમાંથી મુક્ત થાય, મહાજન નિર્ભય અને, કુલાંગનાઓની પ્રતિષ્ઠા અબાધિત રહે.

“એ વહિવટ તમે માથે લેતા હો તો હું મહાજન ભેગું કરું ને આપણે હમણાંજ નક્કી કરીએ.”

“ભલે તમે કહો તેમ!” પ્રદુલ્લિત, નિર્ભય અને સંતુષ્ટ થયેલો મેઘજી ઉઘળતે હેયે બોલી ઉઠ્યો: “પણ હમણાં ને હમણાં નક્કી કરો. હમણાં એના પઠાણ નથી દેખાયા એટલી વાર છે, હો.”

“અરે આ ઉઠ્યો.” અંજાર મહાજનનો મુખી ટોકરશી શેઠ બોલ્યો અને ઉઠ્યો. “એ તો નક્કીજ સમજી લ્યોને શેઠ! કોઈક માથે લેનારો હોય ને ઠીક કામ કરનારો હોય તો કોઈને આ હાલનો વહિવટ થોડો ગમે છે?”

“હું આવું?” મેઘજીએ પૂછ્યું.

“ચાલોને આવવું હોય તો, બાકી મહાજનને તો હું એકલો પહોંચી વળીશ. બધાંય સારાં માણસ છે. આપણે કહીએ એમ કરે છે.”

“સારાં માણસો”ની વ્યાખ્યા સાંભળી મેઘજી શેઠે આછું રિમત કર્યું: “ના, ત્યારે મારે તો હજી ગોઠવણ કરવી છે.”

“હા! જાઓ! પણ મેઘજી શેઠ, આમાં કાંઈ ખરચ નહિ થાય?”

“ખરચ નહિ થાય એમ તો કેમ કહેવાય? પણ હમણાં તો હું છું ને? મહાલની ઉપજ આખી મને સોંપી તો પછી હવે તમને કાંઈ કહેવાય?”

“ઠીક ઠીક!” ટોકરશી પ્રસન્ન વદને બોલ્યો: “તોય બીડ પડ્યે બે પાંચ લાખ ડોરી જોઈતી હોય તો ખુશીથી કહેજો.”

“સારું.”

“મેઘજી શેઠ દરવાજા તરફ ચાલ્યો. ટોકરશી શેઠ મહાજનને એકત્ર કરવામાં રોકાયો. દરવાજા ઉપર અંજારની ચાણુદારી શીરખંદી હાજર થઈ ગઈ હતી, શહેરના દરવાજા બંધ થઈ ગયા હતા અને રાંના ગરમ

સત્કાર માટે મેઘજી શેઠ કિલ્લાની રાંગ ઉપર ઊભો થઈ રહ્યો. એની સમીપે હથિઆરબંધ ફોજ એના શબ્દો ઝીલવાને આતુર, તત્પર એવી ઊભી થઈ રહી હતી.

દૂર દૂર ઘોડાના ગાજતા ડાબલાની ધ્રુમરી મેઘજીને હવામાં નાચતી લાગી. નજીક અને નજીક એ ઘેરો અવાજ આવ્યો, અને થોડી વાર પછી પૂરને હેઠ્ઠા રે ચડી ઉન્માદી નદી મોઝાં ઉછાળતી કાંઠા ઉપર પછડાઈ ગાજતી આવતી હોય એમ રા'ની ઘોડેસવાર ફોજ નજરમાં સમાઈ.

નજીક અને નજીક, વધારે નજીક રા' અને તેની ફોજ આવતી ગઈ. ક્ષિતિજમાં ટપકાં જેવા દેખાતા ઘોડાના અંગેઅંગ હવે જોઈ શકાય છે. માઇલ-અરધો માઇલ-પા માઇલ-અસોવાર-૧૦૦ કદમ-હજુહજુટ કરતા ઘોડાઓ ધરતી ધ્રુમવતા થનગનતા સાગરના તરંગ સમ ઉછળતા ઉડતા આવતા દેખાય છે.

અંજારના કિલ્લાની રાંગ સળગી ઉડી. ઘોડાઓના ગાજતા ડાબલા ને હવાને ધ્રુમવતા હજુહજુટોને પોતાની અંદર સંકેલી લેતા અવાજોની ધાણી ફોડતા ધડાકાઓ થયા. રા' ના ઘોડાક પઠાણો પડયા. ચમકીને દિડ્મૂઠ બનેલા રા' એ ગઢની રાંગ ઉપર નજર કરતાં સશસ્ત્રાસ્ત્ર ફોજ જોઈ. જડ જેવો તે ઊભો થઈ રહ્યો.

ફરી વાર ખરકંદારો ગાજી ઉડી અને રા' ની ફોજમાં આગની ધારે મોત ઉતર્યું !

હાથ ઉંચો કરી સત્તાવાહી ડગ ભરતો રા' એકલો આગળ વધ્યો, અને બોલ્યો: “હું ક'ચ્છનો રા' રાયધણ આઘા કંઈ છું કે તમારી ફોજ વીખેરી નાંખો, દરવાજા ખોલી નાંખો.”

“ખમા મારા રા'ને!” તિરસ્કારસૂચક શબ્દોથી હાસ્ય કરતા મેઘજીએ કહ્યું: “પણ રા' બાવા! અહીં રા'નું રાજ ચાલતું નથી.”

“શું કહો છો? કોણ મેઘજી શેઠ?”

“કહ્યું તે તો તમે સાંભળ્યું કે અહીં રા'ની સત્તા ચાલતી નથી, અને કહેનાર હું પોતે જ મેઘજી શેઠ.”

“મેઘજી શેઠ! તમે જુના અને વફાદાર રાજબક્ત કુટુંબના માણસ? તમે આમ બોલો છો? તમારે તો હિંદો રાજનો પક્ષ કરવો જોઈએ. તમે કોણ? દેવકરણના સગા અને દેવચંદ શેઠના ભાઈ!”

“હા! બાવા! દેવકરણ અને દેવચંદ શેઠની રાજબક્તિનો શો બદલો મળ્યો એ પણ મેં જાણ્યું છે અને જોયું છે.”

“અમારી એવી ભૂલોથી તમારે તમારી વફાદારીનો ત્યાગ કરવો ન ધટે. ઉઠો શેઠ, દરવાજા ખોલી નાંખો.”

“દરવાજો ખોલું પણ એક શરતે.”

“શરત શી છે વળી?”

“તમે એકલા આવો. તમારી ફોજને પાછી મોકલો.” મેઘજીએ સૂચના કરી.

“એટલે તમારે મને દબાવવો છે, એમ?”

“અમારી વફાદારી અને ભક્તિમાં તમને જ વિશ્વાસ નથી તો પછી એ પૂછડું પકડી શું કામ હેરાન થવું?” મેઘજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

રા’ કાણુભર આ ઉત્તરથી શરમિન્દો બની ગયો. તેના કોધે તેની આંખમાં આતશ સળગાવ્યો અને ચહેરાને લાલ રંગી દીધો. ક્રોધથી કાટતા અવાજે એ બોલ્યો:

“આને માટે પસ્તાવું પડશે! શેઠ!”

“રા’ બાવા! મારે પસ્તાવાનો વખત આવશે ત્યારે પસ્તાઈશ. હમણાં તો તમે પસ્તાવો કરો.”

અંજારના દરવાજો ભાંગીને કબજો કરવા રા’એ એક નિષ્ફળ પ્રયાસમાં વધારે માણસોને બોંયપર પાથરી દીધાં! ક્રોધથી જડ બનેલા હતાશ રા’એ માનસંગ થઈ અંજારના કિલ્લા ઉપર ખૂન વર્ષાવતી દૃષ્ટિ કરી પાછાં પગલાં ભર્યા. એક મજબૂત કિલ્લાની દિવાલ પછવાડે લડી ભાયાતી ફોજને હરાવવાના તેના મનોરમ સ્વપ્નાં એ બરકંદારોની જવાલાએ સળગાવી દીધાં. મરેલા લડવૈયાઓના લોહીને ખુંદનો હતાશ બનેલો રા’ પોતાની હારતી, પાછાં ડગ ભરતી ફોજને મળવાને પાછો ચાલી નીકળ્યો.

પોતાની સરી જતી સત્તાને વધારે દબ, વધારે સર્વશ્રાદ્ધી કરવાના ભયંકર ઉપાયો યોજવાના મનોરથો ધડતો રા’ ચાલ્યો જતો હતો. અંજાર

દેખાતું બંધ થઈ ગયું હતું. મધ્યાહ્નનાં મૃગજળ હવામાં નાચતાં હતાં. એવામાં એણે ભયંકર રણહાક સાંભળી. કારમી કિકિયારીના કાળા પડવા હવામાં ગાળ ઉઠ્યા.

સત્તાથી ભ્રષ્ટ થયેલો રા' સ્વપ્નભ્રષ્ટ પાણુ થયો. એણે આછી આછી ભયભરી દૃષ્ટિ ફેરવી અને એનું હૈયું ખેંચી ગયું.

ચારે બાજુથી એની નાનકડી ફોજને ચક્રના ગર્ભમાં સંકેલી લેતું ઘોડેસવારોનું એક મોટું લશ્કર ચક્રાકારે ચોપાસથી ધસતું આવતું તેણે જોયું.

એ દળના ચક્રમાંથી ધડાધડ બરકંદારો ગાજવા લાગી અને આગના ગાજતા, દોડતા, સાંકડા અને સાંકડા બનતા પ્રાણુદારક સુદર્શન ચક્રની વચ્ચે આશ્ચર્યથી મૂઢ બનેલો, શૌર્યથી ભરત બનેલો, શરીરથી જડ બનેલો કુચ્છનો રા' વિચારહીન દશામાં ઊભો રહ્યો !

પ્રકરણ ૨૧ મું.

દુર્ભાગ્યની સીદીનાં પગથીયાં.

દરેક બાજુએથી કાપતા, ગાજતા અને સળગતા બીજા સુદર્શન ચક્રનો ચેતનવંત અવતાર હોય એવું એ ઘોડેસવાર દળ રા' અને તેના સાથીઓને ભીડાવતું ઘેરી વળ્યું. એ ઘોડાંઓને મોખરે ઘોડા ઉપર બેઠેલો એક પ્રચંડ દેહધારી વિકરાળ પુરૂષ તેના નાયક સમો દેખાતો સહુને હુકમરૂપ સૂચનાઓ કરતો હતો.

નજીક અને વધારે નજીક સવારોનાં દોડતાં ઘોડાં તેમને ઘેરે છે. સાંકડો અને સાંકડો એ ચક્રનો જીવતો દોડતો પાશ થાય છે. જડવન બનેલા રા' ના શરીરમાં જીવન મરણના સમયનો સહજ ક્ષાત્ર આવેશ પ્રગટ્યો. તેનું હૈયું જાડેળ ખમીર તેની નસમાં વહેતા લોહીને ઉછાળતું આંખમાંથી પ્રકાશી ઉઠ્યું. તેણે પોતાની સમશેર મ્યાન બદાર કાઢી પાષાણવન થયેલા સાથીઓમાં પ્રાણસંચાર કર્યો અને “જીએ રા'” ની નલ્લ ગજવતી ગર્જના સાથે સેંકડો સમશેરો ઉપર સૂર્યનાં કિરણો સળગી ઉઠ્યાં.

“અહ્યા આ તો રા' ! બણી ખમ્મા મા આશાપુરને !”

“કચ્છનો રા’!” કેટલાકના સ્તબ્ધ બનેલા હોઠમાંથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યો.

“અરે રા’ પોતે ! મેં જોયો છે ને ઘણીવાર-રા’ આ વચમાં ઉભો એ પોતે ! અહ્યાઓ, ઝાલો એને જીવતો. જોજો હો તેને વાગે નહિ. એ તો રાજલોહી કહેવાય, પણ પકડો ને લઈ ચાલો રણમાં. દામ બહુ સારા ઉપજશે.”

“કોણ છે તું ? અને મારો માર્ગ રોકવાની હિંમત કેમ કરે છે ?” કચ્છનો રા’ એક પગલું આગળ વધ્યો અને ક્રોધથી કંપતા અવાજે તેણે આ હયદળના નાયકને પ્રશ્ન કર્યો.

“હું ! હું !” અટ હાસ્ય કરતો એ નાયક બોલ્યો : “મારું નામ તહાર લુનઘ ! પારકરનો છું !”

રા’ ક્ષણભર ધૂજી ઉઠ્યો. ભયની ફિક્કી ચમકારી તેના વદન ઉપર ક્ષણભર છવાઈ ગઈ. “કોણ તહાર ? કોશી બહારવટીયો ? હું કોણ છું તે જાણે છે ?”

“હા ! હું તહાર પોતે !” કેસરી સિંહની વિખરાયેલી યાજ તેની લાલ અંગારા સમી ઝળકતી આંખ ઉપર વેરાતી પડી હોય એવા વાળના ઝુલકથી આચ્છાદિત થયેલા એ વજ્રદેહી સવારે અભિમાનથી છાતી ફૂલાવી કહ્યું : “કાણુતના પાદશાહથી સુંઝાઈના ટોપીવાળા જેના નામથી કંપે છે, જેના આગળ ગાયકવાડની વિદિ આવે છે, જીનાગઢનો બાપી નવાખ જેની દોસ્તી માટે યાચના કરે છે, સિન્ધના અમીરો જેને નમે છે, એ તહાર ! રાજમહારાજઓ જે બહારવટીયાની મહેરબાની માંગે છે તે તહાર ! ગર્ભિણીના ગર્ભ છૂટી જાય. રજપૂતની રજપૂતાર્થ રંડાઈ જાય, ને મહાજનનાં લોહી સુકાય એવો તહાર હું પોતે આજ તારી સામે જોભો છું. તું કચ્છના ખોળા જેટલા મુલકનો ધણી. હું ત્રિશાળ સીમા વગરના રણનો રાજા ! નમી જ રા’ ! તામે થઈ જા ! રાજનું લોહી રેડાય તે ધરતી ધૂજી ઉઠે. તારા દામ ચુકવાશે એટલે તું છુટો.”

“મને પકડવો છે ? મારા શું દામ ઠરાવશે ?”

“પકડીએ તને તો શું, પણ ટોપીવાળો લાટ આવે તો તેનેય ન મૂકીએ. અમે તો બહારવટીયા. પકડી બાનનાં દામ લઈ છોડીએ એ જ અમારો ધંધો. ધન્યભાગ્ય અમારાં કે તું જ આજ હાથ ચડી ગયો. રા’ ! તને પકડીશું. તારો કારભારી ત્રીસ લાખ કેરી ચૂકવશે ત્યારે છોડીશું.”

ત્રીસ લાખ કોરીની રકમનું નામ સાંભળી રા' ફિક્કો પડી ગયો. મહાજનનો દંડ તેને હૈયે ચઢી તેના શ્વાસને રૂંધવા લાગ્યો. શું તેનાં પાપ નડતાં હતાં? ક્ષણભર એ વિચાર રહ્યો. બીજી ક્ષણે તેણે મનને મક્કમ કર્યું. “છટ છટ! એ તો બોળા ને મૂખાં હિન્દુઓની આંધળી ને બહેરી વાતો! હું તો મુસલમાન, હવેથી કહેવાનો કે સમજવાનો નહિ પણ પાક મુસલમાન. જીવતાજીવતા પીર મહમદશાહ બેઠા છે. ધલમથી મારી હાલત બાણી લેશે. અલ્લાહ!”

તેના હૈયામાં ક્રોધ સમાયો નહિ. તેણે કમરમાંથી પીસ્તોલ કાઢી હવાને સળગાવતી, ગળવતી ગોળી તહારના ઘોડાને છરકતી ગઇ. ઉજળતા અશ્વને જેમ તેમ કાળુમાં રાખતો “રણુનો તાજ વગરનો રાજવી” તહાર બોલ્યો: “રહેવા દે રા' રહેવા દે. તારા ઉપર ધા કંઈ તો ધરતી મને સંધરે નહિ. પણ તારા માણસોની કતલ થઇ જશે. નકામો સંહાર શાનો નોતરે છે?”

રા' તિરસ્કારથી હસ્યો. એ ઉદ્ધત તિરસ્કારથી તહારની આંખો ફાટી ગઇ. “અત્યા માંડો સમસમાવવા. જેને કોઇ જીવતો ન બચ. રા' ઉપર ધા ન હોય. એને જીવતો જાણે એને દશ હજાર કોરી ધનામતી.”

રા'ને એનાં માણસો વિંટળાઇ વચ્ચાં. બહારવટીયાની ફોજ સમશેર ચમકાવતી આગળ વધી.

ત્યાં તો અચાનક કોણ જાણે શું થયું! તહારનો ઘોડો ફૂલો, તહારનો હાથ ધૂળ્યો, કે કોઇ દૈવે પીસ્તોલમાં પ્રાણ પૂર્યો; કેમ થયું કોણ જાણે, શું થયું કોણ જાણે, શામાટે થયું એ તો વિધિનું વિચિત્ર વર્તન જાણે, પરંતુ તહારની પીસ્તોલમાંથી આકસ્મિક અવાજ સળગી ઉઠ્યો. સનસન કરતી વહી જતી ગોળી રા' ના સાથળ ઉપર નોંધાઇ. જખમમાંથી લોહીનો ઘોધ વહેવા માંડ્યો. એક ચિત્કાર કરી રા' જખમી થઈ નીચે પડ્યો અને સામસામી ફાળે આ ભયંકર દેવદ્રોહથી મૂઠ સમી બની થંભી ગઇ.

તહાર ધૂળવા લાગ્યો. એની આંખમાં ભય વ્યાપી રહ્યો. શરીરે પરસેવો છૂટી ગયો. કંપતા હાથમાંથી ધૂમાડા કાઢતી પીસ્તોલ નીચે પડી ગઇ. ત્રાસ અને બીતિથી સફેદ બનેલા ચહેરાવતી બોંચ સામું માર્ગ ચાલતો હોય એમ જોઇ રહ્યો!

બહારવટીયાના કટકમાંથી એક લોખંડી કાપુત્રાળો આદમી આગળ આવ્યો. કોથથી પ્રજ્વલિત એની લાલ લાલ આંખોએ તહારને ડાર્યો. તહારને ધ્રુજતો હાથ તેણે સખ્તાધથી પકડ્યો અને તેણે ત્રાડતા અવાજે પૂછ્યું :
“ આ શું કર્યું ? ”

“ માનસિંહ જા ! ખરું કહું છું, ઈશ્વરના કસમ ખાઈને કહું છું કે મને ખબર નથી પડતી, કેમ થયું તે. ” તહાર વિનવતા અવાજે બોલ્યો.

“ તહાર ! મારી સગી આંખે મેં તને પીસ્તોલ છોડતાં જોયો. અરે, ઓ પૈસાના પૂજરી બહારવટીયા ! તારા કરતાં મને રા' ઉપર વધારે વેર હતું. મારા શેઠ મારા માલિક દેવચંદ શેઠનું ખૂન થવાનું છે તેની મને ખાતમી મળી હતી. હું તે દેવચંદ કામદારને ન જણાવી શકું એટલા માટે મને એણે મસુદ પાસે કેદ કરાવ્યો, ને મારી નજર આગળ દેવચંદ શેઠ પડ્યો. એનું લોહીથી નીતરતું માથું કાપી લીધું. ધડ રખડતું રાખ્યું. આ ટોળામાં પેલો મસુદીયો કે જમાલમીયાં જેણે દેવચંદ શેઠ ઉપર ધા કર્યો હતો તે લશ્મે એમ જાણીને તને આ ટોળાની ખાતમી આપેલી; કચ્છના ધણીને મારવાને નહિ. રાજા તો પૃથ્વી ઉપરનો દેવ કહેવાય ! આપણે તો તેની રૈયત કહેવાયએ. એનું લોહી ધરતી ઉપર આપણે હાથે પડે તો આપણું ધનોતપનોત-ખેદાનમેદાન થાય ! બાપ ! પણ તારે તો પૈસા સાથે કામ. તારી નસમાં રાજનું લૂણ થોડું છે ? પણ જા ! તને તો ધરતી સંધરશે નહિ. અમે અમારું ફોટી લેશું. તારા જેવા દેવહત્યારા-ગોહત્યારાને સાથ અમારે ન જોઈએ. ” પછી તે પોતાના સાથીઓ તરફ ફર્યો :
“ ખરૂંને જાણ્યો ? ”

“ હા ! ” બધા બહારવટીયા એકી અવાજે ગર્જી ઉઠ્યા. મેઘની ગર્જના સમા એ ઘેરા અવાજમાં ભયંકર ગુસ્સો ગાજતો હતો : “ હા ! દેશનો રાજા તો પ્રભુ કહેવાય. એનાં લોહી રેડનારો તો ગોહત્યારો કહેવાય. એનો સાથ અમારે ન ખપે. ”

બહારવટીયાનું કટક પોતાનાં ઘોડાંનું મ્હોં ફેરવી ગયું, રાજહત્યાથી ત્રસ્ત અને ક્રુધ્ધ બની ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યું, તહાર કે જેણે તેમના નામનો હાકોટો દેશ દેશાવર બગાડ્યો હતો, કાપુત્રના અધધાન કિણાઓ અને મુંબઈની ટાપીવાળી કોઠીઓ ધ્રુજવાં હતાં, તેને ભૂલી ગયું.

“પણ માનભા ! મેં જાણી જોઈને ન હોતું કયું.” તહાર એક પગલું આગળ વધતો બોલ્યો.

“ભા ! જાણી જોઈને કે અજાણતાં પણ રાજનું લોહી તો રેડાયું. હવે રામ રામ.”

“માનભા ! ભાઈઓ ! એક ભૂલથી મને તમે ભૂલી જશો ? મારી ભૂલ માફ નહિ કરો ?” તહાર આજીજી કરતો બોલ્યો.

“અમને એ વાત ન કહે. ઇશ્વરની પાસે માગ, તે તારો આજનો કાળો કેર માફ કરે.” માનભાએ ઉત્તર દીધો.

આ તિરસ્કારયુક્ત ઉપેક્ષાથી તહાર ભાન ભૂલ્યો.

“લે આ બીજો કાળો કેર !” ની જૂમ નાંખતો વિફરેલો વાઘ ફૂટે એમ એ ફૂલો. જોઈ તોજેલી તલ્વાર માનસિંહના માથા ઉપર પડી, પાંધડી ચીરી, ખોપરી ફાડી, છાતી સુધી ધા ઉતરી ગયો ! લોહીના કાગળા કરતો, પોતાના લોહીના ધોધથી ભીંજાયેલો માનસિંહ નીચે પડ્યો, અને એનો પ્રાણ ઉડી ગયો.

પોતાની તલ્વાર કબજે કરે, પોતાના શરીરને વશ કરે તે પહેલાં સેંકડો સમશેરો અને અંદૂકો સનસનાટ કરી ઉડી. તહારનું જાણી જોવું અનેલું પડછંદી શરીર વેતરાઈ ગયું. રણનો લૂંટારૂ રાજા પડ્યો. એના દુકડે દુકડા અનેલા શરીરમાં આત્માના એક આણુ માત્રને રહેવાની પણ જગ્યા રહી નહિ.

રા' ના હજારો સાથીઓ ચિત્રવત્ આ સહુ જોઈ રહ્યા. બહારવટીયાનું આણું થતું કટક ક્ષિતિજના મૃગજળમાં ડૂબતું હતું.

શું થયું, શું થઈ ગયું અને શું થશે એ વિચારમાં નિરાધાર સેનિકો પડ્યા. એક પહાણે આગળ આવી રા' ના મૃતવત્ દેહ ઉપર હાથ દીધો, રાજવી રક્તથી ભીંજતા એ હાથને હૃદયનો ધબકારો સ્પર્શ્યો, આછો, આછો પણ નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં. એણે જામને પોતાની પાંધડીમાંથી ફાડેલા ચીરા વતી બાંધ્યો. બાંધીને તે બોલ્યો : “નિરાદરો ગભરાતા નહિ. રા' જીવે છે.”

થોડી વાર પછી રા'ની ઘેનભરી આંખો સહેજ વીકસી અને રા' એ પીવાને પાણી માગ્યું. પાણી હાજર થતાં તેણે પીધું. બેઠા થતા પ્રયાસ

કર્યો, પરંતુ થતી પીડાથી દુઃખનો ચિત્કાર કરી ભોંય પર પડ્યો. નિર્જન પ્રદેશમાં સાહસિક બહારવટીયાઓથી જખમી થયેલા રાંને વીંટળાઈ તેના હતાશ સાથીઓનું કુંડાળું ભોંય પર એકું.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

હવે શું ?

બહારવટીયા દૃષ્ટિપથમાં સમાઈ ગયા હતા અને એ નિર્જન મેદાનમાં શ્મશાનની શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી. દૂર-થોડે દૂર માનભા અને તહારનાં શબો પોતપોતાના લોહીનાં ખાખોચીયામાં પડ્યાં હતાં.

દૂરથી જે માર્ગે પોતે આવ્યા હતા તે અંજારના માર્ગ ઉપર ધૂળ અને રેતીનાં આકાશ પહોંચતાં આવરણ ઉંચે ને ઉંચે ચડતાં દેખાયાં. થોડી વાર પછી એ વિખરાતા સફેદ નેપથ્યમાંથી ઘોડાઓ દેખાયા. “આ વળી કોણ ને આ નવી ઉપાધિ શું હશે ?” એનો તર્ક સહુને થવા લાગ્યો. રખે બળવાખોર અંજારવાળા તો નહિ હોય એવી ભ્રાન્તિ પણ તેમને થઈ. પરંતુ હતાશ થયેલા એ સૈનિકોમાં હવે નિરાશા ફરી વળી હતી. “હશે, જે હોય તે !” એવી ભાવના સહુને સ્વયંપ્રેરિત થઈ.

એમની નિરાશ આંખોએ એ અરપજ આકારોને સાકાર થતા જોયા. લાંબી નજરવાળો એક સૈનિક બોલી ઉઠ્યો : “અરે, આ તો વાઘો પારેખ !” કોઈ ભક્તજનના ઉગ્ર તપ પછીના ઇશ્વરદર્શનથી એને જેટલો આનંદ થાય એવો આનંદ આ હતાશ સૈનિકોને અચાનક મળેલી સહાયથી થઈ ગયો. એક ક્ષણમાં “પારેખ !” “કામદાર !” આદિ વિધવિધ શબ્દોનો ગણગણાટ સંભળાવા લાગ્યો.

વાઘો પારેખ નજીક આવ્યો. એના સાથીઓ તેની પછવાડે આવ્યા. પારેખ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો. એક પઠાણને પૂછ્યું : “શું છે ? રાં આવા ક્યાં ?”

ભોંયપર પડેલા રાં તરફ આંગળીનો નિર્દેશ કરતો પઠાણ બોલ્યો : “રાં આવતે જખમ થયો છે.”

“કોણે જખમ કર્યો ?” વાઘો પારેખ ઉજળા પૂણી જેવો બની બોલ્યો : “કેવો જખમ છે ? ક્યાં છે ?”

“જખમ તો સાચળમાં છે ને જરાય ગંભીર નથી. માત્ર પીડા થાય છે.”

“પણ હા કયેઈ કોણે ?” વાધા પારેખે પ્રશ્ન કર્યો.

“બહારવટીયાઓએ ! અમે અંજરથી પાછા ફરતા હતા ત્યાં તહારનું ધાકું આવ્યું ને ઘેરી લીધા. તહારે ગોળા છોડી ને બાવાને લાગી. તહારને એક બહારવટીયાએ જ પૂરા કરી દીધો.”

વાધો પારેખ ઉતાવળથી રા' પાસે ગયો. રા' એ એક ફિક્કા હાસ્યથી તેને સત્કાર્યો : “પારેખ ! આવી પહોંચ્યા !”

“હા બાવા ! ફરમાન મુજબ મીરસાહેબ પણ સાથે છે, પણ બાવા ! અંજરમાં શું થયું ? અમને તો કોઈએ પેસવા દીધા નહિ ને કહ્યું કે રા' તો ગયા, એટલે તમારી પાછળ આવ્યા.”

“ઠીક કર્યું અને અંજર ને ભાયાત એ બન્નેને હું બતાવી દઈશ કે હું હજી જીવતો છું ને રા' છું. પારેખ ! એક પત્ર લખી નાંખો જોધપુરની રોકોડી ફેજના સેનાપતિ ઉપર. આપણને મદદ કરશે તો મ્હોંમાંગ્યાં મૂલ આપીશું અને કચ્છી ફેજ લઈ મીરસાહેબની મદદે પણ એની સાથે જઈશું. એ ફેજ અહીં આવે અને એની મદદથી ભાયાતો અને અંજરની ખબર લઈશું. ખરું ને મીરસાહેબ ! આપને એ રૂચે છે ?” શારીરિક વ્યાધિ કરતાં માનસિક પીડાથી વધારે દુઃખ પામતો રા' મીર બાહરઅલી તરફ જોઈને બોલ્યો.

“હા ! એમાં મને વાંધો શું ? મને તો બેવડી મદદ મળે છે ને તમારું કામ થાય છે.” સિન્ધના નાસતા રાજા મીર બાહરઅલીએ જવાબ આપ્યો.

કમરમાંથી લેખણ, ખડીઓ, કાગળ વિગેરેનું લટકતું ભુંગળું કાઢી વાધા પારેખે જોધપુરની સેનાના સેનાનાયકને પત્ર લખી નાંખ્યો. રા' ની સહી રા' ને મહાન પ્રયાસે બેઠા કરી કરાવી. વેદનાથી ત્રસ્ત થયેલો રા' નીચે પડ્યો. વાધા પારેખે પોતાની દષ્ટિ ફેરવી અને પોતાની પાછળ ફેરેહ મહમદને બોલેલો બોલ્યો. રા' નો સંદેશો લઈ આવનાર યુવાનને તેણે ઓળખ્યો અને ઓળખીને પોતાની પાસે બોલાવી આજ્ઞા કરી : “જા, છોકરા ! આ કાગળ જોધપુરના સૈન્યના મોટા અમલદારને આપીને જવાબ લઈ આવેલે આ વાટખરચી.”

ફતેહ મહમદ જરા આગળ વધ્યો. વાઘા પારેખના લંબાયેલા હાથમાં રહેલા કાગળ અને પેસાની ડાયળી તરફ નજર કરી નિશ્ચયપૂર્વક મસ્તક હલાવી તેણે કહ્યું : “પારેખ ! મારાથી નહિ અને. ખીખને મોકલો.”

“કેમ ? રા’ ની આજ્ઞાને અનાદર કરે છે ! રા’ નો ચાકર થઇને ?” આવેશભર્યા અવાજે વાઘા પારેખે કહ્યું.

“પહેલાં તો હું રા’ નો ચાકર જ નથી. રા’ ની નોકરી તો મેં ક્યારનીય છોડી છે. હું તો જમાદાર ડોમન વેળુનો ચાકર છું. એમણે મને એમના કામે બહારગામ મોકલ્યો હતો. મનમાં તો કદાચ એમ પણ હશે કે રા’ કદાચ વેર લે તો મને હરકત ન કરી શકે. પછી આ પતરીનું કામ થઈ થયું તે અરસામાં હું આવ્યો અને એની સાથે ફાજમાં આવ્યો છું, એટલે હું રા’ નો નોકર નથી એ તમારે સમજી લેવાનું છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે નોકર હોત તોય હું આવી ચીક્રી લઇને કદી ન જાત.”

“કારણ ?” ઉત્તર ગયેલા જોવા પારેખ બોલ્યો.

“કારણ ? કારણ એ જ કે પરદેશીની ચડાઈ મારે હાથે લાવવાનું હું પસંદ કરતો નથી. જે દુસ્મનોએ કચ્છી પ્રગ્ન ઉપર કાળો કેર વર્તાવ્યો છે તેમના પક્ષમાં રહી પ્રજાને પીડવાને, પરદેશીઓને નિમંત્રણ દેવાનું મારાથી જની શકશે નહિ.”

“છોકરા !” ક્રોધથી કંપતો પારેખ બોલ્યો : “નાના મ્હોંએ મોટી વાત બહુ કરે છે. તને હજી રાજકાજની ખબર શી પડે ?”

“જે તમારું રાજકાજ ચલાવવાને પ્રગ્નને પીડવી પડતી હોય, તેને નીલાવવા પરદેશીઓની મદદની જરૂર પડતી હોય, તો મારે એવા રાજકાજને નીલાવવા કે ચલાવવામાં સીધો કે આડકતરો હાથ દેવા ઇચ્છાયે નથી.”

પઠાણો તરફ ફરી વાઘો પારેખ ક્રોધથી કંપતા અવાજે બોલ્યો : “અલ્યાઓ ! પકડો આ છોકરાને. તાએ ન થાય તો ચલાવો ગોળી.”

ફતેહ મહમદ પોતાના ઘોડા ઉપર ફૂલો, ફૂદીને ઘોડા ઉપર જ બિભો થયો. એક પગે વાઘા પારેખના કપાળમાં સખત લાત મારી ઘોડા ઉપર સવાર થઇને એ રા’ ની બાજુમાંથી, અરોબર રા’ ને પોતાની અને પઠાણોની વચ્ચે રાખતો નાઠો.

વાધા પારેખ ઉપર થયેલા હુમલાથી થએલા ઉશ્કેરાટ અને ગભરાટથી પઠાણો થોડી વાર જઈ જોવા બની ગયા. બંદૂક છોડે ને રા' ને વાગે તો ? અને થોડાક સ્થાનફેર કરી જગ્યા બદલાવી બંદૂકો નોંધે છે ત્યાં તો ફતેહ મહમદ દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર નીકળી ગયો.

વાધા પારેખે પોતાના પઠાણોને એની પછવાડે પડી એને જીવતો યા મૂએલો પકડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. પઠાણની એક ટુકડી તેની પછવાડે પડી.

દિવસનાં તેજ આછાં થવા લાગ્યાં. થાકેલા પઠાણો એક પછી એક પાછા આવવા લાગ્યા. પરંતુ શુદ્ધ કચ્છી આલાદની પાણીદાર થોડી ઉપર સવાર થયેલા ફતેહ મહમદને તેઓએ ક્યાંય જોયો નહિ.

જેમ જેમ હતાશ પઠાણો ખાલી હાથે પાછા આવતા ગયા તેમ તેમ રા' અને પારેખનો ગુસ્સો વધવા લાગ્યો. પરંતુ ક્રોધના એ અર્થહીન પ્રદર્શનથી ફતેહ મહમદ હાથ આવે એમ ન હતો ! એ તો ગયો અને રા' ની યોજના બળતો ગયો, હવે શું કરવું ?

પ્રકરણ ૨૩ મું.

જમાદાર અને ફતેહ મહમદ.

પઠાણોને ભૂલથી, તેમના આગળ વધતા માર્ગમાં ન આવવાના હેતુથી લાંબા લાંબા ચકાવા લેતો ફતેહ મહમદ પોતાના ઉતાવળા થોડા ઉપર આગળ અને આગળ વધતો જતો હતો. ન્યારે અંધારી રાતના દીવા ટમટમ થતા તેણે જોયા ત્યારે તેણે વિશ્વાંતિ લઇ દીવા શેના છે તે તપાસવાનો વિચાર કર્યો.

થોડી વાર આરામ લઇ તે આગળ વધ્યો. દીવાનો પ્રકાશ તેને સ્પષ્ટતર થતો લાગ્યો. કોઇ મોટી ફોજની છાવણી તેણે જોઈ અને તેને તરતજ વિચાર આવ્યો કે આ રા'ની ફોજની છાવણી છે.

દીવાઓથી સહેજ ઉજળા બનતા અંધારામાં તે આગળ વધ્યો. થોડી વાર એક તંજૂની પાસે તે આવી પહોંચ્યો. તેના મુખ ઉપર સન્માન અને સ્નેહની ભાવના પ્રગટી ઉઠી. તે અંદર ગયો. ભોંય ઉપર ધાબળી ખીજાવી જમાદાર ડોસલ વેણુ સૂતો હતો. ફતેહ મહમદે તેના શરીરને માયા-ભર્યો સ્પર્શ કર્યો. જમાદાર ઝબકીને બેઠો થઇ ગયો.

“કાણુ? ફેતેહ મહમદ! અત્યારે!”

“ડોસલ કાકા! મારે તમને એક વાત કહેવી છે.”

“શું છે?”

“પણુ રાંની ખાનગી વાત છે.”

“રાંની ખાનગી વાત હોય તો કોઇને પણ તારાથી કેમ કહેવાય?”

જમાદારને દપકાલેયો અવાજ આવ્યો.

“પણુ આ વાત ઉપર તો દેશનું ભાગ્ય અવલંબી રહે છે. બહુ સ્થગિત છે.”

“તે તારા જાણવામાં કેમ આવી? અને એ જાણીને મને શું કામ?”

“વાઘો પારેખ ને રાં જે વાત કરતા હતા ત્યારે હું પાસે બિમો હતો.”

“શું તું અંજરથી આવ્યો?” જમાદારે પ્રશ્ન કર્યો.

“અરે કાકા! અંજર શું ને વાત શી? અંજરના મહાજને રાંને તો ગામમાં પેસવાય ન દીધો.”

“હેં! પછી?”

“પછી રાં આવતો હતો આ બાજુ. ત્યાં મળ્યા બહારવટીયા. એકે ગોળા નોંધીને રાંને જખમ કર્યો.”

“રાં ઉપર ગોળા! બંદૂક!! અરર! રાજના ધણી ઉપર ગોળા?” જમાદાર કમકમતો બોલી ઉઠ્યો.

“ગોળા છોડનાર તો મરી ગયો, પછી અમે આવી પહોંચ્યા ને પેલી વાત કરી.”

“તો સાંભળ છોકરા!” જમાદારે કહ્યું: “મેં તો રાજનું લૂણ ખાધું છે. મારાથી રાં સાચું ન થવાય. પણુ તેં રાજની નોકરી કરી નથી. મારે એ વાત સાંભળવી નથી. સાંભળું તોય કાંઈ કરી શકું એમ નથી. તું જુએ છે કે રાંને મેં આ ભાયાતી ચડાઈમાં સાથ દીધો નથી. હું તને છૂટો કરું છું. તારે ફાવે તેમ કર. જે આ દેશને તું બચાવી શકતો હો તો ખુશીથી બચાવ. તને લાગે કે તારાથી કાંઈક થઈ શકશે તો તારે એ કરવું એ અવશ્ય તારો ધર્મ છે. તું જા અને કર ફેતેહ!”

“પણુ કાકા તમે—”

“તું જે વાત જાણે છે તે હું જાણતો હોત તો હું શું કરત તે તો

હુંય નથી જાણતો. માટે જ તારી ખાનગી વાત મારે જાણવી નથી. જાણતો હોત તોય રા' ની સામા હથિયાર મારાથી ન ઉચકાય. તેમ એને સાથ તો દઇ શકાય નહિ. હું તો અત્યારે જ ભૂજ જઇશ ને ઘર ઝાલીને ખેસીશ. જે દિવસે રાજને મારી સેવાની જરૂર હશે તે દિવસે આગળ આવીશ. માટે જ કહું છું કે તું જા અને તારાથી થાય એટલું કર. માફ દિલ બહુ બળે છે પણ શું કરું? રાજનું લૂણ ખાધેલું આડું આવે છે. મારે તારી તો અદેખાઈ કરવી પડે છે કે તારી નસમાં રાજનું નીમક વહેતું નથી." નિરાશ અવાજે જમાદાર બોલ્યો.

“પણ કાકા તમને છોડીને—” ફતેહ મહમદ આગળ બોલવા જતો હતો તેને અટકાવીને જમાદાર બોલ્યો: “મને છોડીને દેશનું ભલું થાય છે એમ તારી ખાત્રી થતી હોય તો મને છોડી જવો એ તારો ધર્મ છે. આ તો હું જ તને કહું છું કે તું જા.”

બન્ને જણા ઉઠ્યા. ફતેહ મહમદનો ઘોડો બહાર ઊભો હતો તેના ઉપર એ સવાર થઇ ગયો. અંધારામાં સ્પષ્ટ સંભળાતા અને પછી એના આછા થતા ડાખલાઓ જમાદાર એક ધ્યાને સાંભળી રહ્યો.

એ અવાજ અંધારાના સનસનાટમાં સમાઇ ગયો. એણે એક નજર ઉંચે કરી. આસ્માનમાં ચળકતા તારાઓનાં સળગતાં ઝુંડ સામું તે અનિમેષ જોઇ રહ્યો. છાતી રૂંધાતી હોય, હૃદય ભાંગતું હોય એવો નિઃશ્વાસ તેના મુખમાંથી નીકળ્યો.

ધીમે ધીમે તેણે પોતાનો ઘોડો છોડ્યો. ભારે હૈયે તે તેના ઉપર સવાર થયો, અને રા' ની છાવણી છોડીને ભૂજ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

લાખપતનો કિલ્લેદાર.

ફતેહ મહમદ પોતાની ધુધરીયાળી ઘોડી ઉપર ખેસી અંધારાને વીંધતો ફર ફર દેખાતા ઝાંખા દીવા તરફ ધીમે ધીમે ચાલતો હતો. હવામાં આછી ધૂળરી પ્રેરતા અને રેલાવતા, જમાદાર ડોસલ વેણના ભૂજને પંથે પડેલા ઘોડાના ડાખલા તેણે વધારે અને વધારે અસ્પષ્ટ થતા અનુભવ્યા. જમાદારે

જે દુઃખલયાં સ્વસ્થી તેને વિદાય આપી હતી, જે હતાશ અમાજથી આકર્ષિત એકત્ર થઇ ગયેલા સરદાર અને સિપાહીના સંબંધના તારો છિન્નછિન્ન થયા હતા તે અવાજમાં વ્યાપ્ત રહેલી નિરાશા હતી તેના મગજને ગુંગળાવતી હતી.

અંધારામાં તે આગળ વધ્યો. એના આગળ વધતા પંથમાં દૂર દૂરના દીવા નજીક આવતા દેખાયા. જમીન ઉપર તરવરતા તેજને કોઇ મોટા પડછાયાથી રોકાતું તેણે જોયું. આછો ગણગણાટ તેના કાનમાં પ્રવેશ્યો. થોડી વારમાં તે ભાયાતી ફેંજની બંડખોર છાવણીને આરે આવીને ઊભો.

કચ્છની સર્જનજૂના કાળથી ધોરણસર મનાયેલી આજસુધી પ્રજાએ સ્વીકારેલી રાજસત્તા સામે પોતાનું બળવાખોર માથું ઊંચું કરનાર આ લશ્કરી છાવણીની હદમાં જતાં, તે માહેના એક અંગભૂત બનતાં ફતેહ મહમદને સહેજ કંપ આવ્યો. આ બધા રાજની સામે થયા છે પણ કાવશે ખરા? એ મનોમીમાંસા પણ તેને થઇ; પરંતુ સાહસિક લડવૈયાના મરણીયા ખમીરથી પ્રેરાયેલો, લડાઇના લોહીની ગંધથી ઉત્તેજિત બનેલો કચ્છી નોતીયાર નવજવાન મનને બળવાન બનાવી સાવધ થયો. “સહુની ગત તે વહુની ગત” ની કહેવત તેને હંધે ચડી આવી અને હિંમતથી તેણે છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો.

એકાએક તેને દશ માણસોએ પકડી લીધો.

“કોણ છે તું? અહીં શું કરે છે?” એક માણસે પ્રશ્ન કર્યો.

“હું તો જે છું તે છું. મને તમારા સરદાર પાસે લઇ જાઓ.”

“એ તો તારે મને કમને જવું જ પડશે ને!” પોતાના સાથી તરફ ફરીને તે બોલ્યો: “અલ્યા, લઇ જાઓ આને જમાદાર પાસે.”

બધું મંડળ જમાદાર તુર્ક વાદીના ભાયાતી ફેંજના મુખ્ય સરદાર પાસે પહોંચ્યું. જમાદારે નવયુવાન ફતેહ મહમદને પૂછ્યું: “અલ્યા કોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો?”

“જમાદાર!” ફતેહ મહમદ બોલ્યો: “હું એક સિપાઇ છું. દેશ-દાઝે તમારી પાસે આવ્યો છું. મારે તમને ખાનગી વાત કરવી છે.”

જમાદારની આંખની ધશારતે માણસો ખસી ગયા. આકાશમાં જેમ ચંદ્ર અને એકલ તારો અંધારી રાતે ચમકે એમ જમાદાર અને ફતેહ મહમદ એકલા રહ્યા.

“ રા’ જખમી થયા છે. ” ફતેહ મહમદે કહ્યું.

“ ક્યાં ? અંજરમાં ? ” તુર્ક વાદીનાએ સ્વસ્થતાથી પૂછ્યું.

ફતેહ મહમદ ચોક્યો. રા’ ના અંજરના પ્રવાસ અને પ્રયાસની વાત પણ આ સરદાર જાણે એ એને આશ્ચર્ય થયું. એના મુખની રેખાઓએ તે વ્યક્ત કર્યું.

“ જવાન ! ” પ્રગટીને અદસ્ય થતા અતિ આછા સ્મિતથી તુર્ક વાદીના બોલ્યો : “ આ જ ખાનગી વાત ! ગઈ કાલ રાતે રા’ હંજર માણસ લઈ અંજર ચડી ગયા હતા. સિન્ધનો કોઈ મીર આવ્યો છે તેને લઈને વાઘો પારેખ પણ ત્યાં આવવાનો હતો. ખરૂંને ? બોલ, હવે આથી વિશેષ તારે કહેવાનું છે ? ”

તુર્ક વાદીનાના ઝડપી ખાતમીખાતાથી મુગ્ધ અને મૂઠ બનેલા ફતેહ-મહમદે કહ્યું : “ પણ પછી શું થયું એ જાણો છો ? ”

“ જાણવા જેવું હશે તેટલું હું સવાર પહેલાં જાણી લઈશ. પણ તારે કહેવું હોય તે કહી દે. ”

ફતેહ મહમદે રા’ની દુર્દશા વર્ણવી. જોધપુરની રાઠોડ ફોજની સહાય માંગવાનો ધરાદો અને રાઠોડ ફોજ કચ્છમાં પ્રવેશી ચૂકી હશે તે સંભવિતતા કહી બતાવી.

આ લયંકર પરિસ્થિતિથી ફતેહ મહમદનો આત્મા ધ્રુજ ઉઠ્યો હતો. રાજ્યના ભાવી નિર્માણસમા આ સમાચારથી તુર્ક વાદીનાના ચહેરા ઉપર પણ આશ્ચર્ય પ્રગટ થવાની રાહ જોતો ફતેહ મહમદ નિષ્ફળ ગયો. સરદારની આંખ પણ ઊંચી ન થઈ. મુખ ઉપરની એક પણ રેખા વિકૃત ન થઈ. આ સ્વસ્થતાની મૂર્તિસમા સરદાર સામું જડવત ફતેહ મહમદ એના ચહેરાને ટીકતો માત્ર ઊભો રહ્યો.

“ છોકરા ! તારે ચાકરી કરવી છે ? ” થોડી વાર રહી તુર્ક વાદીના બોલ્યો : “ જે વિચાર હોય તો અત્યારે ને અત્યારે લખપત ઉપડી જા. ખાંચસો માણસ આપું. લખપત લઈને જે કોઈ આવે તેની સામે ટકાવવું પડશે. ”

“ સાહે, સરદાર ! ”

“ ત્યારે બેસ ! હું બંદોબસ્ત કરી આપું. ”

પ્રકરણ ૨૫ મું.

આગળ વધો !

“ અરે, પણ આટલું બધું હોય ? કાષ્ટએ તોપ તો મારી નથી ને ? ”
મુંથરીનો ઠાકોર આંખો ચોળતો બોલ્યો : “ હુમીર ! પણ તમને કહ્યું કાણે ? ”

“ મને તો જમાદાર તુર્કે સંદેશો મોકલ્યો, એટલે મેં તમને સહુ
લાયાતોને ઉધમાંથી જગાડી વાત કરી. ” હુમીરે કહ્યું.

“ વાત વસમી છે. એક બાળુ રાં અને બીજી બાળુ આ રાઠોડનું
કટક આવશે, તો પછી આપણા તો બાર જ વાગી ગયા. ”

તુર્કે વાદીનાએ બટી હુમીરને ફેતલ મદમદે આપેલા સમાચાર
જણાવ્યા હતા. હુમીરે ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિની ભયંકરતાથી સહુ
લાયાતોને વોકેફ કરવાની તાત્કાલિક આવશ્યકતા જોઈ અને બધાને ઉધ-
માંથી ઉઠાડી ડાયરો એકઠો કર્યો હતો.

“ પણ તુર્કે ક્યાં ? બોલાવોને એને ! ” હાલાપુરના ઠાકોરે કહ્યું :
“ વેરોજી, જરા ઉઠશો ! ”

વેરોજી જાડેને ઊભો થયો. થોડી વારમાં તે તરત પાછો આવ્યો.
આશ્ચર્યભર્યા અવાજે તે બોલ્યો :

“ જમાદાર તો સૂઈ ગયો. ”

“ સૂઈ ગયો ? આવે ટાણે ! હોય નહિ. ચાલો આપણે ત્યાં જઈએ.
કાંઈક તોડ તો કાઢવો પડશે. ”

લાયાતો આનુરનાથી ઊભા થયા. થોડી વારમાં લાયાતી ફેજના
સરદારના નિવાસ આગળ આવી પહોંચ્યા. અંદર અધાઈ હતું. બહાર એક
દરવાન ઊભો હતો, તેણે કહ્યું : “ જમાદાર સૂતા છે. ”

“ તો જગાડને ઝડ ! ” હાલાપુરના ઠાકોરે અધીરા અવાજે કહ્યું.

થોડી વારમાં તુર્કે વાદીના બહાર આવ્યો. આવીને તેણે પૂછ્યું :
“ કેમ ઠાકોરો ! ”

“ જમાદાર ! ભારી નિષ્પ્રીકરા, હો ! આવે ટાણે પણ ઉધ કેમ આવે
છે ? ” કટાક્ષમય અવાજે હાલાપુરનો ઠાકોર બોલ્યો.

“ ઠોકરો ! ” તુર્ક વાદીનાએ સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું : “ જાવણીમાં રાતે ફરવાની મનાઈ છે એ જાણો છો ને ? અને તમે બધા આટલા ગભરાઓ છો કેમ ? ઉતાવળા થઇને મને પગલો છો શામાટે ? આ ફોજની સરદારી મને આપી છે. રાઠોડની ફોજ કચ્છમાં આવી છે, એની મને ખબર છે. હવે તમારે વધારે કહેવું છે ? ”

“ પણ એકલી ખબરે શું દી ઉજળો થાય ? એનો કોઈ તોડ પણ કાઢવો પડશે ને ! ”

“ હું ન્યાંસુધી ફોજનો વડો છું ત્યાંસુધી આવા તોડ મારે કાઢવાના છે. એ હું સમજું છું. હું મારી ફરજ અજાવું છું અને અજાવીશ. મારામાં વિશ્વાસ હોય તો સહુ સહુને ઠેકાણે જાઓ; ન હોય તો ખીજાને નીમી લો. ”

“ વિશ્વાસ તો છે. ” હુમીર બોલ્યો : “ પણ કાંઈક તમારી ધારણા તો જાણીયે. ”

“ મારી ધારણા એક જ છે. રાઠોડને હરાવવો. ”

“ પણ કેવી રીતે ? ”

“ એને હરાવવો કે લજાઇના મેદાનમાં મરવું એ કામ માફ છે. મારી યોજના હું કોઇને કહેતો નથી; કહેવાની જરૂર જોતો પણ નથી. હું સલાહ નથી માંગતો પણ હુકમ આપું છું. તમને સહુને હુકમ મળે તેનો અમલ કરજો અને આકીનું મારે માથે છોડી દેજો. સલામ ! ”

તુર્ક વાદીના તંખૂતી અંદર ચાલ્યો ગયો. ભાયાતો એક ખીજાનાં મ્હોં સામું જોઇ રહ્યા. એટલામાં એક હાંફતી ઘોડીનો ઉતાવળો સવાર ત્યાં આવીને ઉતર્યો, અને દરવાનને સંબોધીને બોલ્યો : “ તુર્ક વાદીના આંહી છે ને ? ”

“ કોણ મેઘજી શેઠ ? તમે અત્યારે અહીં ક્યાંથી ? ” હુમીર આશ્ચર્ય બતાવતો બોલ્યો.

“ મને તમારા સરદારે બોલાવ્યો હતો, તેથી આવ્યો છું. ”

તુર્ક વાદીનાની જાગૃતિ અને સાવધાનીના તાત્કાલિક મજેલા આ નાના દૃષ્ટાન્તથી ભાયાતોનાં મન કાંઈક હેઠાં બેઠાં. અંદર ગયેલો દરવાન બહાર આવ્યો અને મેઘજી શેઠને માનપૂર્વક અંદર લઇ ગયો. ભાયાતો અંદર અંદર વાતો કરતા પાછા ગયા.

સવાર પડી અને લાયાતી ફોજે કૂચ શરૂ કરી. લંબાયેલા અધ્યંતી વધારે મોટા ચક્રમાં ત્રણ બાજુથી દબાતી રા'ની ફોજ પાછી હઠવા લાગી.

આજનો મામલો જૂદો હતો. રા' હાજર નહોતો અને જખમી થયેલો-નિરાધાર બની ગયેલો જણાવાયો હતો. આ સમાચારથી કુપ્ત બની મસુદ પણ ફોજને છોડીને રા'ને મળવા ઉપડ્યો હતો. લડવામાં જેનો સ્વાર્થ હતો તેની ગેરહાજરીમાં ફોજમાં વ્યવસ્થા ન રહી. એમાં પહેલાં ઉતાવળ, પછી અધીરાઈ અને છેવટે નિરાશા પ્રકટી નીકળી. સવારના પહેલા પહોરનાં ચોઘડીયાં વાગ્યાં નહિ હોય ત્યાં દરબારી ફોજમાં ભંગાણુ પડ્યું. હથિઆર છોડી જેને જેમ કાવે તેમ તેણે નાસવા માંડ્યું.

તુર્ક વાદીનાની બાજુમાં હુમીર બિમો હતો. તેનું પુલકિત વદન આભારના લાવથી છવાયું. તે બોલ્યો: “રંગ છે જમાદાર! ભારી કરી!”

જમાદારે સ્વસ્થતાથી અભિનંદન સ્વીકાર્યું અને હુમીર બોલ્યો: “મેઘજી શેઠ ક્યાં છે? કેમ દેખાતા નથી?”

“એ તો રાતે ને રાતે જ અંજાર પાછો ગયા.”

“આવ્યા શું? ગયા શું?” હુમીરે પૂછ્યું.

“રાંડોડની ફોજની બાતમી મળતાં મેં એમને તેડાવ્યા હતા. રાંડોડ સાથે લડાઈ થાય તે પહેલાં અંજારનું વલણ મારે જાણવું હતું.”

“પછી?”

“બરાબર છે. મેઘજી આપણા પક્ષમાં છે. પણ મહાજન રા'ની સામે મેદાનમાં નહિ ઉતરે એમ એ કહે છે. અત્યારે તો રા'ની સામે ગમે તે વખતે ગમે તે સંયોગમાં અંજાર ટક્કર ઝીલશે જ એમ મહાજન ધારે છે અને કહે છે. જાણ્યું હોય તો કામમાં આવે.”

તુર્ક વાદીનાએ હુકમ આપ્યો-આગળ કૂચ કરવાનો. હુમીરની ધારણા રા'ની નાસતી ફોજમાં વધારે ભંગાણુ પાડવાની હતી; પરંતુ અનુભવે તે ડાહ્યો થયો. તેણે પોતાનો મત જણાવ્યો નહિ અને તુર્ક વાદીનાએ તો પૂછ્યો પણ નહિ.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

સહાયકારી કરારો.

ચાખારીના મેદાનમાં જોધપુરના રોડોડરાજની ફોજ છાવણી નાંખીને ઉતાવળી કૂચનો થાક ઉતારતી હતી. એક તંખૂતી અંદર જોધપુરના રોડોડ નરેશ વિજયસિંહ અને કુચનો રા' રાયધણ વાતો કરતા હતા. મીર બાહોરઅલી, વાધજ દિવાન, જમાદાર મસુદ, સીદી મરીય આદિ હતભાગી રા'ના સાગરીતો પણ ત્યાં જોડા હતા. બીજા કેટલાક માફ સરદારો પણ આ થતી વાતચીત સાંભળવાને રોડોડરાજના તેડાન્યા આવીને જોડા હતા.

“અમને તમારી સ્થિતિ જોઈ ઘણું લાગી આવે છે. ભાયાતો આવી રીતે બળવો કરે એ કેમ નિભાવી લેવાય? આજ તમારે ત્યાં એ બળવો સફળ થાય તો કાલ અમારે ત્યાં અને બીજા પંડોશના મુલકમાં પણ એ આગ ઉઠે. માટે અમે જ્યારે અહીં આવ્યા જ, તો અલગત આપને સહાય કરવાની અમારી ફરજ અને સ્વાર્થ છે.”

“જો આપ મને સહાય કરશો અને મારા દેશમાં ઉઠેલા આ બળવાને સમાવી દેશો તો હું પણ આપ કહેશો તે રીતે ઉપયોગી થઈશ. હું પણ મારી ફોજ લઈ આપની સાથે સિંધની ચડાઈમાં સાથ પૂરીશ.”

“ભલે! અત્યારે સિંધ અને કુચ બન્નેમાં ભાયાતોનાં માથાં અભિમાનથી આકાશે પહોંચ્યા છે અને—” રોડોડરાજ પોતાના સરદારો તરફ અર્થસૂચક દષ્ટિ કરી આગળ ચલાવ્યું: “અમારે ત્યાં પણ ભાયાતોનાં ચિત્ત તદ્દન ટેકાણે છે એમ તો કહેવાય નહિ. ચાલો, ત્યારે આપણે ત્રણ પંડોશી રાજ્યો અંદર અંદર કાલકરારો કરીએ.”

“શું?” મીર ફતેહઅલીને કુતૂહલ થયું.

“મારી એવી ઇચ્છા છે કે આપણે ત્રણે રાજ્યો પોતપોતાનાં રાજ્યો વતી એવો કરાર કરીએ કે બહારના દુશ્મનોની ચડાઈ કે અંદરના તોફાની લોકોના બળવા સામે એક બીજાને સંપૂર્ણ સક્રિય સહાય આપવી.”

“હા, એ બાબત ઠીક છે.” રા'એ પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપ્યું.

“પણ” વિજયસિંહ રોકોડની આંખમાં સ્વાર્થનાં આવરણ ઘેરાયાંઃ
“તે પહેલાં આપણે સીમાડાની તકરારો નક્કી કરી નાંખવી જોઈએ.”

“કઈ તકરારો? કેવી રીતે?”

“જુઓ, અમારા રાજ્યની હદ પહેલાં પચ્છમના ટાપુ સુધી પહોંચતી. સિંધની આજુમાં ઉમરકોટ સુધી અમારી હદ હતી. આ હદ ક્યારે હતી એ પ્રશ્ન નજીવો છે. કદાચ તમારી મારી સાંભરણમાં મારવાડની હદ એટલેસુધી ન પણ હોય. પણ એટલી હદ હોવી તો જોઈએ જ એમ તમારે પણ કબૂલવું પડે. અમારા રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઉમરકોટનો સીમાડા ઉપરનો કિલ્લો કેટલો ઉપયોગી થઈ પડે? સાથે સાથે રણ પણ અમારી હદમાં હોય તો દુશ્મનોને એ આજુથી હુમલો કરતાં પણ વિચાર પડે. એટલે જો તમે બંને અમારી આ સરહદ મંજૂર કરતા હો, તો અમારે બીજો કાંઈ સ્વાર્થ નથી. અમે કરારો કરવા તૈયાર છીએ.”

આ માંગણીથી કચ્છના રા' ને કાંઈ ફલદ્રુપ અને ઉપજ પાડે એવો મુદ્દક ખોવાતો હતો નહિ, એટલે એને આ પ્રસ્તાવ સ્વીકારવા સામે ખાસ વાંધો હતો પણ નહિ. તેમ ભાયાતોના સદ્ગુણ બનતા જતા બળવાએ એની શુદ્ધસાન પણ ભૂલાવી દીધી હતી. એની ફોજની દાર અને ફોજમાં પડેલા ભંગાણની આતમી એને મરીચે પહોંચાડી હતી. કોઈ ઉપાયે કચ્છની આંતરિક સત્તા કે જે તેણે ગુમાવી હતી તે તેણે પાછી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તે પરત્વે ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે એમાં એને વાંધો ન હતો. સિંધના મીરને ઉમરકોટના કિલ્લાની માંગણીએ અસ્વસ્થ તો બતાવ્યો પરંતુ સિંધ એના હાથમાંથી ગયું હતું. એનો તાલપુરો હરિદ કાણુજના આદ્રશાહની સહાય ઉપર નિર્ભર રહી સિંધને સર કરી તેને સિંધમાંથી નાસવાની કડવી ફરજ પાડી શક્યો હતો. ઉમરકોટ સિવાયનું સિંધ તેને અપ્રિય લાગ્યું નહિ. બંને રાજ્યોએ મારવાડી માંગણી સ્વીકારી.

મોડી રાતનાં અંધારાં ઉતર્યા ત્યારે આ પરસ્પર સહાય કરવાના કરારો તૈયાર થઈને સહુ સહુના સહીસિક્કા સાથે મંજૂર થઈ ગયા હતા.

ત્યારપછી કચ્છની ભાયાતી બંડખોર ફોજ વિષે વાત નિકળતાં રોકોડરાજે મરીચને પોતાની પાસે ખોલાવીને તેને પ્રશ્નપરંપરા કરી. એ પ્રશ્નપરંપરાથી મારશાજે જાણ્યું કે ભાયાતી ફોજ પનરી અને અંબર

વચ્ચેના માર્ગ પર હતી. એ રસ્તામાં રા' ને નિમકહલાલ રહેલી ફોજ નિશ્ચિત પરાજય પામી નાસી ગઈ હતી. ફોજે નાસવા માંડ્યા પછી મરીચ નાસીને રા' ની સાથે જોડાયો હતો અને મરીચની મુલાકાત પછી એક પણ ક્ષણ ખોયા સિવાય રા' ચોખ્ખી તરફ ચાલી નીકળ્યો હતો. પરંતુ મરીચે એમ સાંભળ્યું હતું કે ભાયાતી ફોજ ભૂજ તરફ નહિ વળતાં અંજરના કિલ્લામાં હાલ મુકામ કરીને વધારે સંગીન પાયા ઉપર તૈયારી કરીને પછી જ ભૂજનગર ઉપર ચડવાનો ધરિદો રાખે છે.

આટલી ખાતમી પૂરતી ગણાય કે ન ગણાય, પરંતુ અત્યારે તો તદનુસાર જ ગોઠવણ કરવાની રહી.

થોડાં વિચાર કરી રોડોડરાજે એમ નક્કી કર્યું કે ભાયાતી ફોજ અંજરમાં પડી હોય તે દરમ્યાન જ તેને અંજરમાં ઘેરી લેવી. તેને વધારે બળવાન થવાની તક આપવી નહિ, કારણકે વાઘા પારેખે જણાવ્યું કે એક ફતેહ મદમદ નામના કાસદની રા' પ્રત્યેની બેવફાઈથી રોડોડી ફોજ રા' ની સહાય માટે આવે છે એ વાતની ભાયાતી ફોજને કદાચ ખાતમી પણ મળી હોય. ખાતમી મળી છે કે નહિ એ ચોક્કસ ન હતું, પરંતુ ખાતમી મળી છે એ પ્રમાણે વર્તવામાં કાંઈ ગેરલાભ નહોતો. ભાયાતી ફોજનો પરાજય થયે આગેવાન બળવાખોરોને રોડોડરાજ કેદ કરીને જોધપુર લઈ જાય અને ત્યાં તેમનું ફાવે તેમ કરે. આક્રીના બળવાખોરો પ્રત્યે રા' ફાવે તેમ કરે એમાં કોઈને વચ્ચે પડવાનું ન હતું.

આગેવાન બળવાખોરોને મારવાડ લઈ જવામાં વિજયસિંહ રોડોડનો એક વિશિષ્ટ હેતુ હતો. વિજયસિંહના અત્યંત ત્રાસે તેના ભાયાતોએ એક વાર ખંડ કરેલું. તેમાં વિજયસિંહે બળવાખોર ભાયાતને માર્યો હતો તોપણ હજી અગ્નિ ધુંધવાતો હતો. એ ધુંધવાતા રોષના અગ્નિને કચ્છી બળવાખોરના લોહીથી જુઝાવી દેવાની રોડોડ મહારાજની નેમ હતી.

મધરાતના પહેાર સુધી આ બધી યોજના ચર્ચાઈ, ચળાઈને નક્કી થઈ અને ત્યારપછી પતરીનો ત્યાગ કર્યા પછી પહેલી જ વાર નિશ્ચિન્ત બનેલો રા' રાયધણ પોતાના તંજૂમાં આરામથી સુખી નિદ્રા લેવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

દુર્દશા !

મધરાત જમી હતી. રાત્રિની શાંતિ સજીવ લાગતી હતી. હવામાં વ્યાપી રહેલી લાગતી ગહનતા સહુનાં અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની આતુરતા ઉત્પન્ન કરતી હતી. દૂર દૂરથી કોઈ નિશાચર પક્ષિનો તીણો અવાજ સંભળાતો હતો. એવા ગંભીર લાગતા મધરાતના અંધારા પહોરમાં રા' રાયધણીની નિદ્રા ઉડી ગઈ. નિદ્રા સાથી ઉડી ગઈ તેનું કારણ તે સમજી શક્યો નહિ, પરંતુ કાંઈ વિશિષ્ટતા, કાંઈક અપૂર્વતા હવામાં પ્રસરી તેણે અનુભવી અને તેની છાતીમાં શ્વાસ ફેલાતો હોય એમ એને લાગ્યું. તે ઉઠ્યો અને પહેરેલે કપડે તંબૂ બહાર નીકળ્યો. રાડોડરાજની લસકરી જાવણી નિદ્રાની શાંતિમાં પડી હોય એમ લાગતું હતું. છેટે છેટે બગતા તાપણાં આછાં આછાં દેખાતાં હતાં અને દૂરથી જોનારને અપાર્થિવ લાગતા રાડોડ ચોકીદારે જાવણીની ચોકી કરતા હતા. સર્વત્ર શાંતિ હતી. જાવણી ઉપર જવાયેલી સર્વસાધારણ ઉંઘ જાણે હમણાં બોલી ઉઠશે એવી વિલક્ષણ વિશ્રાંતિ હવામાં યુગ્મ રહી હતી.

પચીસથી ત્રીસ જળર માણસોના અસ્તિત્વ છતાં સૂતી સ્મશાન જેવી જાવણીમાં માત્ર ચોકીદારે જગતા હતા. એમની વાતોના આજી મારવાડી પડધા કાનને અથડાતા હતા. કાંઈ પણ નવીનતા, કાંઈ પણ વિશિષ્ટતા રા' રાયધણીની આંખે ચડી નહિ, તેમ છતાં પણ કાંઈક નવું, ન કલ્પેલું, અસંભવિત લાગતું બનવાનું છે એમ રા' ના અંતઃકરણને લાગ્યું અને તે પ્રતિમા સરખો સ્થિર ત્યાં બેઠો થઈ રહ્યો.

કેટલીક વાર તે એમ ને એમ બેઠો રહ્યો હશે, ત્યારે એના સરવા બનેલા કાન ઉપર એક અવાજ અથડાયો. હવા ઉપર કોઈ અવાજની અતિ ધીમી ધૂળરી તેના કાનના પડધા ઉપર રહેજ પડી.

જમીન ઉપર દૂર દૂરથી કોઈ ચાલતું આવતું હોય એવો ધસારો તેણે અનુભવ્યો; એ સાથે ચોકીદારોની વાનો પણ બંધ પડી ગઈ. હવામાં આતુરતા જવાઈ ગઈ.

એકાએક બરકંદારનો ભડકો અને ભડકો થયો. તરત જ બીજી,

ત્રીજી એમ બરકંદારો ગાજી ઉઠી. જાવણીમાં કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. આગામી વિજયના પુરોગામી નશામાં પ્રમત્ત થયેલો રાઠોડરાજ બહાર નીકળ્યો. રા' રાયધણ અને વિજયસિંહ મહારાજ બન્ને જે તરફથી અવાજો થયા હતા તે તરફ ચાલ્યા-દોડ્યા. ચોકીને જાગી ઉઠેલા લડવૈયાઓ હાંથમાં આવ્યું તે શસ્ત્ર ઉતાવળા લઈ તેમની પછવાડે ચાલ્યા.

તાપણાંની સળગતી ચોકીની આસપાસ ધૂમાડા કાઢતી બરકંદારો લઈ ચોકીદારો જિલા થઈ ગયા હતા.

“ શું છે ? અવાજ કોણે કર્યો ? કેમ કર્યો ? ” રાઠોડરાજે આતુરતા દર્શાવી.

“ મહારાજ ! ” એક ચોકીદારે જરા આગળ આવીને કહ્યું : “ કોઈ મોટી ફોજ દૂર પડાવ નાંખીને પડી છે. ”

“ મોટી ફોજ ! પડાવ નાંખીને ? કોની ફોજ છે ? ”

“ મહારાજ ! એ તો ખબર નથી, પણ ફોજ મોટી છે અને પડાવ નજીક છે. જુઓ મહારાજ ! ” ચોકીદારે દૂર સળગવા માંડતાં તાપણાં તરફ આંગળી નોંધી.

દૂર મોટા વિસ્તારમાં તાપણાં સળગતાં દેખાયાં. હજારો મનુષ્યોની હાલચાલનો કોલાહલ હવામાં ઉઠતો સમાતો સંભળાયો. એમ ને એમ સળગતાં એ તાપણાંઓ તરફ સહુ આશ્ચર્યભરી જડતાથી જોઈ રહ્યા હતા ત્યાં એક લડવૈયો આવ્યો. રાઠોડરાજને જોઈને તે બોલ્યો : “ મહારાજ ! હું છતોમાનો તપાસ કરવા ગયો હતો. કચ્છી ફોજ છે. તુર્ક વાદીના નામનો એનો સરદાર છે. ”

રા' રાયધણની આંખમાં ક્રોધ સળગી ઉઠ્યો : “ એમ ! રાઠોડ ભૂપાલ ! એ તો અમારા ભાયાતો ! સામે ચાલીને મુકાબલો કરવા આવ્યા છે. આપનો અંજારનો ફેરો બચ્યો. ”

“ એમ ! ” ભયંકર હાસ્ય કરતો રાઠોડ બોલ્યો : “ જાઓ ! ધીમેથી, જરા પણ અવાજ વગર સહુને જગાડો. આખી ફોજને તૈયાર કરો. જરા પણ અવાજ ન થાય. તૈયારી કરીને મને ખબર કરો. એ ઉદ્ધતોને આજ શિખામણ આપી દઈએ. ફરીથી એમના રાજ સામે જીંદગીભર માથું જ ન ઉંચકે. ”

રોડોડરાજ અને રા' રામધણ તથા સિંધનો રજળતો મીર સહુએ ઊભા હતા ત્યાં જ ઊભા રહ્યા. સારીએ મારવાડી હાવણીમાં શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. રોડોડરાજે વહી જતી હવામાં પોતાના કાન માંડ્યા, પરંતુ જરા પણ અવાજ કે અવાજનો પડધો તેના સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. રોડોડરાજ શિકારની લોલુપતાથી લોહીતરસી આંખોથી ભાયાતી ફોજનાં બળતાં તાપણાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો.

લગલગ એક પ્રહર વહી ગયો હશે અને અંધકારના ગાઢ જણાતા કાળા પડદામાંથી એક માણસ આવ્યો. હાથ જોડી પ્રણામ કરી ફોજ તૈયાર થઈ ગયાના એણે વર્તમાન આપ્યા. રોડોડરાજ વિજયસિંહે આજ્ઞા કરી કે કોઇએ જરા પણ અવાજ કરવો નહિ. બહુ સાવધાનતાથી ધીમે ધીમે ચાલવું અને દુશ્મનની ફોજની નજીક પહોંચી એક સામટો હલ્લો કરવો. ખંદૂકો ભરી રાખવી.

શાંતિથી જરા પણ અવાજ કર્યા વગર મુડદાંઓની શોધમાં નિર્જન અને અંધારા રમશાનમાં વેતાળોની ભૂતાવળ ફરતી હોય એમ મારવાડી ફોજે આગળ દૃઢ કરી. એમરે ગાઢ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. એવી અંધારી રાતમાં હવા સનસનાટ કરતી વહી જતી હતી. જરા દૂર બળતાં તાપણાંના લાલ અને અસ્થિર પ્રકાશથી આસપાસનું અંધારું વધારે ગાઢ લાગતું હતું.

“દોડો ! સામટો હલ્લો કરો ! દુશ્મનોને કાપી નાંખો.” આતુર આવેશથી રોડોડરાજનો અવાજ ફાટી ગયો.

કારમી કિકિયારી કરી મારવાડી હયદળ અને પાયદળે ધસારો કર્યો. ઘોડા ઉપર અસવાર થયેલા ત્રણ રાજવીઓ આવેશથી બળતાં તાપણાંઓ ઉપર ધસી ગયા.

અદૃશ્ય કરતી ભૂતાવળ ગાજતી-નાચતી હોય એમ રોડોડરાજની ઉજળતી સેના આગળ દોડી. રોડોડરાજ બળતાં તાપણાંઓની વચ્ચે આવી ઊભો. આશ્ચર્યથી એનો ચહેરો ક્ષણમાત્રમાં ઊંજળ બની ગયો ! એની આસપાસ વિશાળ વર્તુળમાં તાપણાંઓ તડતડ કરતાં બળતાં હતાં, પરંતુ ત્યાં કોઇ ફોજની હાવણી નહોતી. તાપણાંઓની વચ્ચે આવેલા મેદાનમાં

સૂના શ્મશાનસમી નિર્જનતા અને એકલતા હતી ! કોઈ પણ માનવી ત્યાં હલું જ નહિ !

રોડોડરાજ કુતૂહલભર્યા આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયો ! રા' રાયધણ અને મીર સામું તેણે જોયું. બન્ને સ્તબ્ધ બની ગયા હતા. આખી ફોજ ખડી થઈ ગઈ. સહુ એક ખીજ સામે જોવા લાગ્યા.

પછી રોડોડરાજે તિરસ્કારભર્યું હાસ્ય કર્યું. “ પાછા ચાલો જાવણીમાં. ડરીને નાસી ગયા લાગે છે ! સવારે વાત ! તપાસ કરીને ખબર લઈશું. ”

ફોજ પાછી ફરીને પોતાની મૂળ જાવણી તરફ ચાલી. થોડે દૂર નહિ ગઈ હોય ત્યાં સામેથી બંદૂકના અવાજ ગાજવા લાગ્યા. આશ્ચર્યથી સહુ જડ જેવા બનીને સ્થિર બિભા થઈ ગયા. ભયંકર ક્રોધથી રોડોડરાજનો ઉગ્ર અને કઠોર ચહેરો ભૂરા બની ગયો. એની આંખમાં રોષ અને નિરાશાનો જ્વાળામુખી સળગી ઉઠ્યો : “ હું ! ” એ ગાજી ઉઠ્યો. પૃથ્વીને વિનાશ કરવા પ્રગટેલા કાળભેરવસમે કોપ એના અવાજમાં પડ્યા પાડી ઉઠ્યો : “ આપણી જાવણી દુશ્મનોએ લીધી છે ! એકદમ હુમલો કરીને કબજો કરો ! ”

હવે સહુને બળતાં તાપણાંનાં કારસ્થાની ભેદ સમજાઈ ગયા. ભાયાતી ફોજના માણસોએ જ એ તાપણાં સળગાવેલાં અને મુખ્ય ફોજ તો એ તાપણાંથી ધણે દૂર વાટ જોની બમી હતી. બળતાં તાપણાંથી છતરાયેલા રોડોડરાજે એ તાપણાંની પેલે પાર ભાયાતી ફોજ પડાવ નાંખીને પડી દશે એમ માનીને પોતાની જાવણી છોડી કે તરતજ એ મારવાતી જાવણીનો કબજો દુશ્મનોએ—કચ્છી ભાયાતોએ લઈ લીધેલો !

એ જાવણીમાં પુષ્કળ સરંજામ હતો. એ સરંજામ વગર મારવાડી ફોજ તદ્દન પાંગળી બની જતી હતી. પોતાની જાવણી પાછી સર કરવા સમગ્ર સૈન્યે ભયાનક ધસારો કર્યો.

પરંતુ ભાયાતી ફોજની જીવતી પણ દઢ લાગતી લશ્કરી દિવાલો આગળ મારવાડી ફોજના ઉછળતા વેગ પછડાઈ પછડાઈને પાછા પડ્યા. આખી રાતના અથાક અને અમાપ પ્રયાસો અને હુમલાઓ છતાં મારવાડી સૈન્યે નિષ્ફળતા જ મેળવી !

ઓખારીના એ લોહીઆળ મેદાનમાં અંધકાર ઓગાળતા સૂર્યનો ઉદય થયો. એ વખતે ભાયાતી ફોજના સરદાર જમાદાર તુક વાદીનાએ

પોતાની સમગ્ર હરોલને ધીમે ધીમે પણ મક્કમતાથી આમળ વધવાની આશા કરી.

રડોડરાજની ફેજ હતાશ થઇ હતી. એમની પાસે હથિઆરમાં તલ્વારો માત્ર રહી હતી, દાડગોળો તો રાત્રે ખપી ખૂટ્યો હતો. એનામાં આ હુમલાનો સામનો કરવાની તાકાત નહોતી. છતાં તેઓ હિંમતથી આ આક્રમણ સામે ટક્કર ઝીલી ધીમે ધીમે પાછા હડયા. હડયા સિવાય છૂટકો જ ન હતો.

આ વખતે ભાયાતો બધા હર્ષમાં આવી ગયા હતા. હુમીર આનંદથી ચનચની રહ્યો હતો. ભાયાતી ફેજ શિકારીસુતલ અને વિજયાગાહીસૂચક ઉન્માદથી ઉછળી રહી હતી. આઠ દિવસ પહેલાં બીનઆવડતવાળો લાગતો અને મુંથરીના ઠાકોરના શબ્દમાં “ઝોડ જેવો” દેખાતો તુર્ક વાદીનાના આવેશહીન લાગતા, નિરર્થક અને વધારે પડતી ચોકસાઇભર્યા લાગતા રણપાંડિત્યનાં પરિણામ સહુએ નજરે જોયાં હતાં અને સહુ એને હવે અંતરથી પૂજતા હતા.

પહોડ જેવડા ઘોડા ઉપર હુલાપુરનો ઠાકોર ઉન્માદભરી દોડ દોડતો આવ્યો: “જમાદાર!” હર્ષથી ફાટલે અવાજે તેણે પોકાર કર્યો: “રળ દે! મારા હયદળ સાથે તૂટી પડું. લમણાં ભગાડીએ.”

ભટ્ટી હુમીર બે કદમ આગળ આવ્યો: “જમાદાર! દોસ્ત! હવે હુકમ દઇ દે! હવે તૂટી પડીએ! એક સામટા!”

“એ મારવાડને હવે ભગાડો! એક હુમલાની વાર છે. લમણાં ભાગે, ઊભી પૂંછડીએ!” હુલાપુરનો ઠાકોર ધગધગતી આંખે બોલ્યો. બધા ભાયાતો લોહીતરસી આંખોમાં ચળકતી ભયાનક લોલુપતાથી દુસ્મનોની મારવાડી ફેજને જોઇ રહ્યા.

તુર્ક વાદીના શાંતિથી ધીમેથી સ્મિત કરી બોલ્યો: “ભાયાતો! ઠાકોરો! આઠ દિવસ પહેલાં તમે મને આમ કહ્યું હોત તો હું સરદારી ત્યજ દેત! આજ તમને બધાને મારામાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા છે?”

“જમાદાર! હવે એ વિશ્વાસની અને એવી વાત જવા દો! તમારી સરદારી અમે છોડવાના નથી, ફેજ પણ છોડવાની નથી, એ વાત ચોક્કસ છે.”

“તો પછી તમે કેમ ઉતાવળા થાઓ છો? તમારે અધાને મારવાડી ફોજને હરાવીને ભગાડવી છે?”

“હાસ્તો! એમાં વળી પૂછવું શું?”

“એને હરાવીને પછી શું?”

“પછી શું? આપણી જીત!”

“ઠાકોરો! એવી જીતથી તમને ફાયદો શું?”

“ફાયદો? ફાયદો-તો-તો” હુમીર ચૂપ થઇ વિચારે ચડ્યો. મારવાડી ફોજને હરાવવાથી પ્રત્યક્ષ ફાયદો શું? ભાયાતોનું રાજકારણ આ જીતથી જરાય આગળ વધતું તેને દેખાયું નહિ. બીજા ભાયાતો પણ શાંત થઇ ગયા.

“ભાઇઓ!” તુર્ક વાદીનાએ આગળ ચલાવ્યું: “મારી વાત સાંભળો. મને બે દિવસ આપો. બે દિવસમાં હું તમને પ્રત્યક્ષ પરિણામ બતાવીશ. હું તમારી પાસે મહેતલ માંગું છું, કારણકે હું જાણું છું કે તમને મારામાં અત્યારે વિશ્વાસ છે.”

“તો તમે કહો એમ !” હુમીરે સહુની વતી જવાબ આપ્યો.

“મારે જે કામ કરવાનું છે એમાં જડેજઓનું શૌર્ય ઉપયોગમાં આવે એવું નથી. લડાઈના આવેશથી ઉચ્કેરાય એવાનું હમણાં મારે કામ નથી. ઠાકોરો! મારી આજ્ઞા છે કે ગમે તે સંયોગમાં, ગમે ત્યારે પણ મારી આજ્ઞા સિવાય કોઇએ આગળ પગલું ભરવું નહિ. માટે ડાખી અને જમણી પાંખો તથા હરોલની સરદારી જે જે ભાયાતોના હાથમાં હોય તેમણે છોડી દેવી.”

“આવડો બધો અમારા ઉપર રોષ?” હરોલનો સરદાર હાલાપુરનો ઠાકોર બોલ્યો.

“એ રોષ નથી, સાવચેતી છે. હું હમણાં જ એ ત્રણે વિભાગના કામચલાઉ સરદારો નક્કી કરી નાંખું છું. હવે આપણે કામે લાગીએ.”

થોડી વારમાં આખી ભાયાતી ફોજમાં આશ્ચર્ય ફેલાઇ ગયું. સરદારીઓ ફરી ગઇ હતી. જમાદાર મામુદને હરોલના સૈન્ય ઉપર નીમવામાં આવ્યો. ગરાસીયો પુનમજી ડાખી પાંખ ઉપર નીમાયો અને જમણી પાંખની ફોજ ઉપર હોથી લીમજીની નીમણુંક થઇ. બધા ભાયાતોની ખાસ દુકડી થઇ તેના ઉપર હાલાપુરના ઠાકોરને રાખવામાં આવ્યો.

ગોઠવણ થઇ રહ્યા પછી જરા પણ આક્રમણાત્મક ધીંગાણાંએ કર્યા વગર ભાયાતી ફોજ આગળ વધી. એના મુક્રમ કમપથમાં રોઠોડી સેના પીછેહઠ કરવા લાગી.

“ડાખી પાંખ ડાખી બાણુ ! જમણી પાંખ જમણી બાણુ.” તુર્ક વાદીનાએ હુકમ છોડ્યો. કોઇ આ હુકમનો અર્થ ન સમજ્યું. હતાશ બનેલી લાગતી, પીછેહઠ કરતી, સરંગમ વગરની મારવાડી સેના ઉપર સીધો અને સચોટ હુમલો શામાટે કરવામાં આવતો નહિ હોય એનું કારણ સમજ્યું નહિ.

પંખો ઉઘડતો હોય એમ ડાખી જમણી પાંખો પોતપોતાની દિશાએ તરફ વધારે વિસ્તારમાં રેલાતી આગળ વધી.

એ હિલચાલ પ્રહર એકને આશરે રહી હશે, ત્યારે જ દુરમનો અને મિત્રો તુર્ક વાદીનાની આ હિલચાલનું રહસ્ય સમજ્યા. ભાયાતો હર્ષથી ઘેલા થઇ ગયા. મારવાડીઓ નિરાશાના આવેશથી મરણીયા બન્યા. મારવાડી ફોજ ત્રણ બાણુથી ઘેરાતી જતી હતી.

હવે ડાખી પાંખ અને જમણી પાંખોએ પોતાનાં મુખ ફેરવી નાંખ્યાં. બન્નેના મોખરા સામસામા આવી ગયા. બન્નેએ એક સામે આક્રમિક ધસારો કર્યો. મારવાડીઓને પાછા ધકેલી દીધા. ડાખી જમણી પાંખના મોખરા એક થઇ ગયા. આખી મારવાડી ફોજ ઘેરાઇ ગઇ હતી. એની ચારે બાણુ ભાયાતી ફોજની મજબૂત ચોકીઓ બેસી ગઇ અને રાત પડી ગઇ. મારવાડી ફોજે અત્રગળનાં દર્શન પણ કર્યા ન હતાં !

એ આખી રાત જૂદી જૂદી ચોકીઓ ઉપર પુષ્કળ લડાયક સરંગમ એકત્ર કરવામાં આવ્યો અને વળતી પ્રભાતે ભાયાતી ફોજે ચારે બાણુએથી આગનો ભયંકર વર્ષાદ શરૂ કર્યો.

ચારે બાણુથી દબાયેલી મારવાડી ફોજમાં આ હુમલાનો જવાબ આપવાની શક્તિ ન હતી. ફોજમાં ભંગાણુ પડ્યું, પરંતુ ક્યાંયથી નાસી જવાનો માર્ગ ન હતો. મારવાડરાજે સુલેહના સંદેશા ચલાવ્યા. એક ટેકરી જેવી ઉંચી જગ્યા ઉપર તુર્ક વાદીના, હુમીર અને આગેવાન ભાયાતો ઊભા હતા, ત્યાં સફેદ વાવટો લઇ મારવાડરાજનો કાસદ આવ્યો,

સુલેહના સંદેશા ચલાવવાની ઇચ્છા બતાવી અને તુર્ક વાદીનાએ એ માટે એ પ્રહરની મુદત આપી.

કાસફ ગયો. તુર્ક વાદીના સામું હુમ્મીર જોષ રહ્યો. પછી એ બોલ્યોઃ
“જમાદાર ! આ વાત હવે તમે જ ચલાવજો.”

“હા.” હાલાપુરનો ઠાકોર હર્ષભર્યા આવેશથી બોલી લેયોઃ
“જમાદાર ! આપણને ઠેઠ લગી લાવ્યા છે, તો હવે પૂરું પણ એના હાથે જ કરાવીએ.”

પ્રકરણ ૨૮ મું.

સુલેહના સંદેશા.

તુર્ક વાદીનાએ આપેલી એ પ્રહરની મુદત પૂરી થઈ નહિ હોય ત્યાં મારવાડરાજ તરફથી એ સરદારો સુલેહની શરતો નક્કી કરવાને તુર્ક વાદીનાની ઇચ્છા તરફ આવ્યા.

ભાયાતી ફોજના પડાવની પશ્ચિમ બાજુએ એક જુલું મંદિર હતું. એ મંદિરના ઓટલા ઉપર તુર્ક વાદીના બેઠો હતો. તેની પાસે ભાયાતી ફોજનો કામદાર હુંસરાજ શાહ બેઠો હતો. એ ઓટલા ઉપર આગેવાન ભાયાતો પણ પ્રેક્ષક તરીકે બેઠા હતા.

મારવાડી સરદારો એ મંદિરના ઓટલા આગળ આવ્યા અને સહુએ તેમને ઊભા થઈને માન આપ્યું પરસ્પર મિજબાનપુરુષીનો શિષ્ટાચાર થઈ રહ્યો અને સુલેહની શરતોની વાત નીકળી.

“અમારી માંગણીઓ બહુ નથી. જે રા' રાયધણને કુચ્છની ગાદી સલામત ભોગવવા દેવાનું અને મારવાડી ફોજને તેના સરંજામ સાથે વિદાય થવા દેવાનું સ્વીકારવામાં આવે તો જોષપુરરાજ સમાધાન કરવા તૈયાર છે.”

તુર્ક વાદીનાએ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે જોષપુર રાજ્યનો એક સરદાર આગળ બોલ્યોઃ “ઠાકોરો ! તમે જોશા કે અમારી માંગણીઓ નજીવી છે. અમારો સરંજામ અમને પાછો મળવો જોઈએ. ભાયાતોની ફોજ વિખેરી નાંખવી જોઈએ અને અમારી ફોજને સિંધ તરફ સલામત જવા દેવી જોઈએ.”

હજીએ તુર્ક વાદીનાને શાંતિથી બેઠેલો જોઈ ખીજો સરદાર બોલ્યોઃ
“અને જો ભાયાતી ફાજ સિંધ ઉપર ચડવાને અમારો સાથ આપવા
છત્તી હોય તો માર આહરઅલી ફાજનું ખર્ચ આપવાને તૈયાર છે.”

થોડી વાર શાંતિ વ્યાપી રહી. ભાયાતો તુર્ક વાદીના સામું જોઈ
રહ્યા. સરદારો ભાયાતો અને તુર્ક વાદીના સામું જોઈ રહ્યા. થોડી વાર
પછી એક સરદાર બોલ્યોઃ “ત્યારે હવે અમને શું જવાબ આપો છો?”

તુર્ક વાદીનાએ પૂછ્યુંઃ “તમારી વાત પૂરી થઈ રહી?”

“હા! અને તમે જોઈ શક્યા હશે કે અમારી વાત તમને અને
બધાને લાભકારક છે.”

“સરદારો!” તુર્ક વાદીનાએ તદ્દન ભાવહીન અવાજે ચક્ષુઃ
“તમારી શરતો મેં સાંભળી. હવે મારી શરતો સાંભળો! આજ રાત
સુધીની હું તમને મહેતલ આપું છું. મારી શરત એક જ અને એ જ છે
કે મારવાડરાજે વગર શરતે અમારી દયા ઉપર જ ભરોસે રહીને
શરણ થવું.”

બન્ને મારવાડી સરદારો પહેલા સહેજ તિરસ્કારથી હસ્યા, પછી
ગંભીર બની ગયા. એક સરદારે કહ્યુંઃ

“જમાદાર! પ્રાથમિક વિજયથી તમે નકામા હરખાઈ જાઓ છો તેથી જ
તમે આવી અર્થહીન માંગણી કરો છો. તમે મારવાડરાજના પ્રતિનિધિઓ સાથે
વાતો કરો છો. અત્યારે અમારો સરંજમ તમારા હાથમાં છે ખરો પરંતુ
અમે હજી અશક્ત નથી, અને મારવાડમાંથી અમને જોઈતી મદદ મળી
શકશે. મારવાડ પણ તમે ધારો છો એટલું દૂર નથી. વળી તમારો રાજ
પણ અમારી સાથે છે. એટલે તમે ધારો છો એટલો તમારો હાથ ઉંચે
નથી. તેમ કદાચ હાલુબર માનો કે તમારી માંગણી અમે અત્યારે
સ્વીકારીએ તોપણ મારવાડરાજનું આવું અપમાન થવાથી આખા
મારવાડમાં અસંતોષ પ્રસરશે, અને અત્યારે તમારી સાથે મૈત્રી સંબંધ
બાંધવાની અમારી જે મનોભાવના છે તે ફળીમૂત નહિ થાય તો બન્ને
દેશો વચ્ચે કાયમનો વિચલ જળતો રહેશે. મારવાડ અને કચ્છ ઉભયનું
હિત જોઈને આપણે અત્યારથી જ ભાવી વિચલનાં મૂળ ઉખેડી નાંખી
શકીએ એવી વાતો કરવી જોઈએ.”

“તમારી વાત લાંબી થઇ. મારો જવાબ દુંકા છે. છતાંય તમારા મનના સમાધાન બાબે તમારી વાતમાં લડાઇને લગતી વાતનો જવાબ હું આપું છું. અત્યારે તમારી સ્થિતિ એવી છે કે ચાર પ્રહરની અંદર તમે જો બીનશરતે શરણુ ન થાઓ તો હું તમારી ફેજનો સંહાર કરી શકીશ અને કરીશ પણ ખરો, એમાં તમારે શંકા રાખવાની નથી. મારવાડ અને કુચ્છને ભાવિ વિગ્રહ થાય કે ન થાય એનો વિચાર કરવાનું આ સ્થળ કે પ્રસંગ નથી. રાજકીય બાબત છે, તેનો જવાબ તમને ભાયાતોના કામદાર હું સરાજ શાહ આપશે.”

હું સરાજ શાહ પછી બોલ્યો: “મારૂં સરદારો ! મારવાડી ફેજને તોડી નાંખવામાં કે તેને બીનશરતે પકડવામાં કુચ્છ ઉપર રાજકીય આદત નથી આવવાની એવી સલાહ રાજકીય દષ્ટિએ મેં અમારા સરદારને આપી છે. હવે તે બાબત પણ તમને સમજવી દડે એટલે તમારા મનમાં એ બાબત પણ આશંકા ન રહે. પ્રથમ તો મીર બાહેરઅલીનો પક્ષ લઇને સિંધ સાથે ચડાઇ કરવામાં અમારો સ્વાર્થ નથી. બીજું તમે કહો છો કે મારવાડ રાજનું અપમાન થતાં મારવાડમાં અસંતોષ ફેલાશે. તમારી એ વાત પણ ખોટી છે. તમારા મારવાડના એક ભાયાત સખળસિંહને વિજયસિંહે મારી નાંખ્યા પછી અત્યારના રાજ્ય સામે જ પ્રજામાં તીવ્ર અસંતોષ છે. તમારા ભાયાતો, તમારી પ્રજા. વિજયસિંહનું અભિમાન ઉતારવા માટે અમારા તરફ ઉઘટી લાગણી બતાવશે. તમારી પ્રજાનો અસંતોષ તીવ્ર સ્વરૂપ ન લે એટલા માટે તમે સિંધ ઉપર ચડાઇ કરી હતી, એટલે અત્યારના રાજ્યથી જ તમારી પ્રજા રૂદ્ધ છે. તમારી પ્રજાને અમારા તરફ અસંતુષ્ટ થવાનું કારણ નથી. મારવાડ રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ પણ એવી છે કે સતત વિગ્રહ કરવાનું એને પાલવે એમ પણ નથી. છતાં ઘડીભર માનો કે એ અમારા ઉપર બીજી ચડાઈ કરે તો અમારે કાબુલ સાથે, નવાનગર સાથે અને વડોદરા સરકાર સાથે એવો મીઠો સંબંધ છે કે એ અમારી સહાયે આવશે. કાબુલ સાથે તો મારવાડે વેર બાંધ્યું છે અને તે તરફ જ ધણી સમય સુધી મારવાડનું ધ્યાન રોકાશે. મારવાડ રાજની બીતિ રાખવાનું અમારે કાંઈ કારણ નથી.”

બન્ને સરદારો મૂક અને મૂઢ બની મારવાડની વર્તમાન રાજકીય

પરિસ્થિતિને તાદૃશ્ય રળુ થતી સાંભળી રહ્યા. તુર્ક વાદીનાં બિભો થયો. શાંતિથી તે બોલ્યો: “અમારા કામદાર કહે છે તે તમે સાંભળ્યું હવે મારી છેલ્લી વાત સાંભળી લો. કચ્છના રાવને પહેલાં અમને સોંપી દો. પછી બીનશરતે તામે થઈ જશો તો મારવાડી ફોજને અને સિંધના મીર તથા મારવાડ રાજને ધારણ કરેલાં હથિઆર સાથે અમે સલામત જવા દઈશું. આજ સાંજસુધીમાં જો રા’ ને સોંપી દેવામાં નહિ આવે તો અમે તમારા ઉપર હુમલો કરીશું. આવેકુમ સલામ.”

તુર્ક વાદીના અને હુંસરાજ શાહ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. વિજયના ઉન્માદથી થનથનતા લાયાતો પણ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી એ મંદિરના જીર્ણ ઓટલા ઉપર એ મૂઠ જોવા બનેલા મારૂં સરદારો જ રહ્યા.

છાવણીની અંદર જઈ તુર્ક વાદીના સહેજ સ્મિત કરી લાયાતો તરફ ફરીને બોલ્યો: “ઠાકોરો! મારી કામગીરી પૂરી થઈ છે. કચ્છના નાસતા રા’ ને તમારા હાથમાં હું સોંપી દઉં પછી કૃતકૃત્ય થઈશ. આટલા માટે જ હું ઉતાવળ ન કરતાં તમને પણ વારંવાર રોકી રાખતો હતો. મારે રા’ ને કબજે કરીને તમને સોંપવો હતો. આજ સાંજસુધીમાં તમને હું સોંપી શકીશ.”

હમીર અને લાયાતો તુર્ક વાદીના સામું જોઈ રહ્યા. જે કાર્ય કરવાનું પોતાનાથી બની શક્યું ન હોત તે આ જમાદારે સાધ્ય કરી બતાવ્યું હતું. હર્ષભર્યા આભારના ભારે એમનાં હૈયાં દબાઈ ગયાં. તેઓ માત્ર એટલું જ બોલી શક્યા: “રા’ ને સોંપશે ખરા?”

“જરૂર.” તુર્ક વાદીના બોલ્યો: “મારવાડની ફોજમાંથી એક ચઢેયું પણ બહાર નીકળી શકે એમ નથી. મારવાડ રાજ અને એના સરદારો જાણે છે કે જો અમને કાબળે જીવતા ઘેર જવાની આશા હોય તો રા’ રાયધણને પાછા સોંપવામાં જ છે અને એક બીજા માટે પ્રાણ દે કે ફના થઈ જાય એવી મિત્રાચારી રાજઓમાં નથી હોતી.”

શાંતિથી બધા ત્યાં ક્ષણભર ગિભા રહ્યા. છાવણીની પેઢે પાર ફતાશ જોવા દેખાતા ધીમે ધીમે ચાલતા એ મારૂં સરદારોને મારવાડની છાવણી તરફ જતા તેમણે જોયા.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

હવે શું કરવું ?

વળતા દિવસની પ્રભાતે ભાયાતોની શરતો સ્વીકારીને પરાસ્ત થયેલો મારવાડ રાજ વિજયસિંહ રોડોડ સિંધ ઉપરની ચડાઈનાં સ્વપ્નાં છોડી દઈને, મારવાડ તરફ હતાશ બનીને ચાલ્યો ગયો. ભાયાતી ફોજની છાવણીના મધ્ય ભાગમાં આવેલા એક તંખૂમાં મજબૂત પહેરા નીચે કચ્છના રા' રાયધણને રાખવામાં આવ્યો હતો. કચ્છનો આ તુમાખી અને હત-ભાગી રા' પોતાના મસુદ અને મરીય પાસવાનો અને વાલા પારેખ કારભારી સાથે અત્યારે ભાયાતોના હાથમાં બંદીવાન થઈ પડ્યો હતો. એનો ચહેરો તદ્દન ભાવશૂન્ય અને સફેદ થઈ ગયો હતો. વારંવાર હાથની મુઠ્ઠી બચંકર જોરથી વાળતાં નખ પેસી જવાથી હથેળીમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું. દાંત વચ્ચે હોઠોને સખ્તાઈથી પીસવાથી એ લોહીનાં છાંટણું એના ધૂળવાળાં વસ્ત્રો ઉપર પડ્યાં હતાં. મસુદ અને મરીય બન્ને જડ-ભરત સમા બની ગયા હતા. હવે શું થશે : એ ખ્યાલ તેમને કંપાવતો હતો.

આખરે રા' કંપતે સ્વરે બોલ્યો : “ પારેખ ! બેઠા બેઠા ! હવે શું ? ”

“ રા' બાવા ! ” પારેખ બોલ્યો : “ પતરીની ચડાઈ પહેલાં મેં આપને ચેતાવ્યા હતા. હવે તો બાજુ હાથથી ગઈ. ”

હતભાગી રા' એક બાજુ પોતાના તંખૂમાં આમ પુરાયો હતો, સારે એના ભાયાતો પણ હુમીરના તંખૂમાં એકત્ર થયા હતા. હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન એમને પણ મુંઝવતો હતો.

કચ્છના આગેવાન ગણાતા ભાયાતોનો ભરચક ડાયરો જામ્યો હતો. તેમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલતી હતી.

“ મારો તો મત એક જ છે કે આપણે સ્વતંત્ર થઈએ. ” હાલાપુરનો ઠાકોર બોલ્યો.

“ આપણે એમ કરીએ કે ભાયાતો બધા એક થઈએ. ખાલસા ગામ ઉપર રા' રાયધણ રાજ કરે. ભાયાતી ગામ ઉપર આપણે આપણો મજમુ બહિવટ શરૂ કરીએ. ” મુંથરીનો ઠાકોર બોલ્યો.

“કાં તુક વાદીના! તમે શું કહેો છો?”

“ઠાકોરો! હું સિપાઈ કહેવાઉં. મને રાજકાળમાં ખજર ન પડે. હું તો તમને એટલું જ કહું કે અત્યારે રા’ ભોંસમાં છે તો એ તક જવા ન દેશો.”

“મને તો એ જ ઠીક લાગે છે જે સુથરીના ઠાકોરે કહ્યું તે.” હુમીર બોલ્યો: “આપણો ભાયાતી મજસુ વહિવટ સહિયારો રાખવો અને આપણામાં તકરાર ન થાય એ માટે કેવી રીતે વહિવટ કરવો એ આપણે નક્કી કરી લેવું. પણ આપણે આ બધી વાટાઘાટ કરીએ તો હંસરાજ કામદારને બોલાવીને એની સલાહ પણ પૂછીએ. જોઈએ તો ખરા કામદાર શું કહે છે?”

“હા! એ વાણીયાને બોલાવો!” પતરીનો જીવાજી બોલ્યો.

તરતજ હંસરાજ શાહને બોલાવવામાં આવ્યો. ડાયરામાં થયેલી ચર્ચાનો સાર એને જણાવવામાં આવ્યો. એનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. ક્ષણભર એ ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. પછી તે બોલ્યો: “તમારે મારી સ્પષ્ટ સલાહ જોઈએ છે?”

“હાસ્તો ભા! વાણીયો નહોતો તો રાવણે લંકાનું રાજ્ય ખોડ્યું. તમે અમને ખુલ્લે ખુલ્લું અને સાચું કહેો. લાંબું નભે એવું બતાવો.”

“તો ઠાકોરો! રા’ને કચ્છ પાછું સોંપી દો.”

“પણ અમે ભૂજ સોંપવાની ક્યાં ના પાડીએ છીએ? અને અમારે ભાયાતોએ હવે કેવો વહિવટ ચલાવવો એ કહેોને!”

“વહિવટમાં અસારસુધી ચાલે છે એમ જ.”

“તો અમે આ બધું દળી દળીને ઢાંઢળીમાં ઉધરાવ્યું એમ જ ને? રા’ કાલ ઉઠીને વીણી વીણીને અમને મારી નાંખે: એ તમારી વાત, શાહ! કાંઈક વગર વિચારની લાગે છે.” હુમીરે કહ્યું. એના અવાજમાં અસ્પષ્ટ તિરસ્કાર હતો.

“એમ નહિ. હું તો એમ જ કહું છું કે તમે કચ્છના બે ભાગ પાડી નાંખવાની વાતો કરો છો એ ઠીક નથી. ભાયાતોએ રાજ્યને વશવર્તી રહેવામાં જ રાજ્યને અને તમને ફાયદો છે.”

“આપણે રાજ્યના ફાયદાની વાત કરવા અહીં એકઠા નથી થયા. રાજ્યને તાબે રહેવામાં અમને શું લાભ?” સુથરીના ઠાકોરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ પહેલો લાભ તો એ કે લાયાતોમાં સંપ રહેશે. જો તમે અલગ મજીયારો વહિવટ ચલાવશો, તો આ જ નહિ ને કાલ પણ અદેખાઈ થશે, ખટપટ વધશે અને તમે અત્યારે જે સંઘબળ જમાવી રાજ્યને પણ નમાવી શક્યા તે ફરીથી નહિ બને. એક પછી એક જગીરોને ધીમે ધીમે રાજ્ય ગળી જશે.”

“ અંદર અંદર ખટપટ થાય તો તો કોઈક દિવસ એમ બને ખરું ! ” હુમીરે ક્યવાતે મને સ્વીકાર્યું.

“ વળી પરસ્પર વસતીની કિજરત થશે. રાજ્ય તમારી સામે બંધન મૂકે, તમે રાજ્ય સામે બંધન મૂકો, એમાં વેપાર રોજગાર તૂટી જશે અને અત્યારે જે બધાની જાહોજલાલી છે એનું નામ નિશાન પણ નહિ રહે. ”

“ પછી બીજું ? ” હાલાપુરનો ઠાકોર બોલ્યો.

“ તમે વધારે વિચાર કરો અને કુચ્છ બહાર નજર કરશો તો કંપની સરકારના કાકડોળા તમારી સામે કડકડતા ઉઘડેલા તમે જોશો. અંદર અંદર જો ખટપટ વધી તો કાંતો રાજ્ય વિરૂદ્ધ તમારો પક્ષ લઈ રાજ્ય ને દબાવી ગળી જશે, ને કાંતો તમારી વિરૂદ્ધ રાજ્યને ઉશ્કેરી તમને ગળી જશે. એ ઘોળા લાથી આમ એક દિવસ જરૂર ધમકવાના. તે વખતે રાજ્ય ને તમે એક જ હો તો રાજ્યને કે તમને કાંઈ વાંધો નહિ આવે. નહિતર આ કુચ્છમાં એનાં થાણાં લાગી જવાનાં. ”

“ તમારી વાત એકંદર સાચી લાગે છે, પણ રાજ્યનો વિશ્વાસ કેમ થાય ? ” એક લાયાતે પૂછ્યું.

“ હુંસરાજ ! તમે કાંઈક માર્ગ બતાવો તો હીક ! તમારી ખુદ્દિ, નજર હીક પહોંચે છે. ”

“ મને તો એક વાત હીક લાગે છે. રા' ને કુચ્છ સોંપવો પણ લાયાતોને હેરાન કરવાનો એનો ડંખ કાપી લેવો. ”

“ પણ એ કેમ બને એ કહેાને ? ”

“ એમ કરો કે રા' ની જે સીદીઓની શીરખંદીઓ છે તેને રજા દેવાની રા' ને ફરજ પાડવી. એ બધાને કુચ્છમાંથી દેશપાર કરવા. પેલા મરીચને પણ કાઢી મૂકવો. દિવાન તમે ઠરાવો તેને નિમાવવો. બાકી રા' ની ફાજ લાંબી નહિ રહે. પણ જે રહે એનો ઉપરી પણ તમારે નીમવો. અત્યારે

અંબર અલગ થઈ ગયું છે, એને મેઘજી શેઠ પાસે જ રહેવા દેવું. મુંદ્રા બંદરનો થાણુદાર પણ તમે કહો તેને રા' નીમે. માંડવી બંદર ઉપર પણ તમારો થાણુદાર નીમાય. લખપત અને નરામાં પણ તમારો થાણુદાર નીમાવવો. આ બધાં બંદરો છે, એટલે કચ્છના વેપાર ઉપર તમારો અંકુશ રહેશે. એટલે રાજ્યની આવકનું મોટું સાધન તમારી માર્ફત જ રાજ્યના ઉપયોગમાં આવે. રા' તમને બધાને બાંહેધરી આપે કે બાંહેધરી આપ્યાની નિશિએ જેનો જેટલો સીમાડો હોય, જે હક્ક હોય તે બધા રાજ્ય તરફથી અનામત રહે. એના ઉપર રાજ્ય તરાપ મારી શકે નહિ. ”

“ આ રસ્તો બધા કરતાં ઠીક છે. પણ અત્યારે કયુલ કરીને પછીથી રા' એ ન પાળે તો ? ” હુમીરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મુંદ્રા, માંડવી અને લખપત તમારા સૂચવાયેલા થાણુદારોના હાથમાં હોય અને દરેકે દરેક બંદરના બચાવ પુરતું લશ્કર રાખવામાં આવે તો રા' એ કરારો તોડે નહિ; તોડવાની ધૃષ્ટતા ન કરે. ”

“ તમારી વાત એકંદરે સોળ વાલ ને એક રતિ છે. તો તમને દિવાન નીમીયે તો શું ? ફોજ સોંપીએ તુર્ક વાદીનાને. બાકી થાણુદારો તમે સૂચવો તેને નક્કી કરીએ. ” હુમીરે સૂચવ્યું.

“ ના, માફ માનો તો દિવાન તરીકે વાઘો પારેખ જ ભલે રહ્યો. રાજ્યની ફોજ તુર્ક વાદીનાને નહિ પણ જમાદાર ડોસલ વેણને જ સોંપો. ”

“ જમાદારનું તો ઠીક, પણ દિવાન વાઘો પારેખ શામાટે ? ”

“ રા' અને દિવાનના મન કદિયે એક ન થાય. દિવાનને તમારા તરફ નમતું જ રાખવું પડશે. દિવાનગીરી માટે રા' ની મરજી પ્રમાણે નહિ પણ તમારા બંધનખત પ્રમાણે ડરનો માર્યો એ વધારે ચાલશે. રાજ્યનો કારભાર વગર ખટપટ ચાલશે. વાઘો પારેખ અથંગ ખટપટી છે. એને કાઢશો તો એ બહાર જઈ કે અહીં રહી ખટપટો કરશે. એની બુદ્ધિ તમારી વિરુદ્ધ નહિ ચાલતાં તમને અનુદ્રાણ રહેશે. ”

“ તો એમ. ” હુમીરે દર્સાને કહ્યું: “ લાંબા વિચાર અમને ન આવડે. અમારે તો અમારો માણસ હોય તો અને અમારું દિલ સચવાતું જ હોય તો કાંઈ રાજ્યથી જૂદા પડી જવાનું કારણ નથી, પણ તમારે અને જમાદાર તુર્ક તમારી સેવાના બદલામાં કાંઈક તો અધિકાર લેવો જ પડશે. ”

“ તો તુર્ક વાદીનાને લાખપત આપો, આઠ લાખ ડોરીની, ઉપજ રાખ્યને થાય છે. વળા સિંધની પાસે છે. એ બંદરના થાણુદાર જમાદારને નીમો. મને માંડવી કે સુદ્રા આપો અને એ બેમાંથી બાકી રહે તે મહમદ જમાદારને આપો. ”

“ હા ! એ ગોહવણ સાચી સોનામહોર જેવી જ છે. ત્યારે જમાદાર લાખપતમાં, તમે માંડવીમાં અને મહમદ જમાદાર મુદ્રામાં. અંજરમાં મેઘજી શેઠ છે એ જ કાયમ. પતરીની ઠકરાત ખારાજના ભાઈ જીવાજીને. એનો કિલ્લો રાખ્યે ભાંગ્યો એ રાજ સુધરાવી દે. બીજા બધા ઠાકોરો અને ભાયાતોની જાગીરની બાંહેધરી આપણને આપવામાં આવે. દરબારી ફોજનો સરદાર જમાદાર ડોસલ વેણુ, દિવાન વાઘો પારેખ અને સીદીઓની શીર-બંદીને દેશપાર કરવી. આ આપણી રા’ સાથે શરત છે એ તમારે સહુને કબુલ છે ? ”

“ હા ! અમારે એ કબુલ છે. ” એક ભાયાત બોલ્યો અને બીજાએ મસ્તકો ધૂણાવી હામાં હા પૂરાવી.

ભાયાતો એક પછી એક ઉઠ્યા. રા’ રાયધણની સાથે વાત કરવા હુમીર, સુંચરીનો ઠાકોર અને હુંસરાજ શા નક્કી થયા.

ધીમે ધીમે ભાયાતો ઉઠ્યા. થોડી વારમાં જમાદાર તુર્ક વાદીના અને હુંસરાજ એકલા રહ્યા.

“ આમ કેમ ? રાયધણને પાછી ગાદી શામાટે સોંપવી ? ”

“ રાયધણને ન સોંપાવી હોત તો ભાયાતોનું હિત ન જળવાત. હવે તો કચ્છ રાખ્ય જગતમાં ચાલે ત્યાંસુધી ઠાકોરો અને ભાયાતોની જાગીરો ઉપર તરાવ નહિ પડે. બીજું રા’ રાયધણને ઉઠાડી મૂક્યો હોત તો ટોપીવાળા દોડતા આવત. વડોદરા સરકારનો રા’ રાયધણ સાથે સંબંધ છે એ પણ આવત. રા’ ને ઉઠાડી મૂક્યો હોત તો, જમાદાર ! એવો દાવાનળ ચેતત કે કચ્છ સળગીને ભસ્મ થઈ જત. નહિ ! જે થયું છે તે સાઈ જ થયું છે. સમગ્ર રાખ્યનું હિત એમાં છે. ભાયાતોએ રા’ ને ગાદી આપી ડહાપણ બતાવ્યું છે. રા’ હવે ગાદી ઉપર ડહાપણ બતાવે તો સહુ સાઈ થશે. ”

“ કામદાર ! ભાયાતોનું હિત તો તમે જાળવ્યું પણ પ્રજાનું શું ? પ્રજા ઉપરનાં વીતક તમે જાણતા નહોતા ? ”

“ જમાદાર ! ” હું સરાજની આખો ઝાંખો થયો. “ જ્યાં સત્તા મેળવવા અને ટકાવવા મારામારી થતી હોય ત્યાં પ્રજાનું કોણ સાંભળે ? મેં એ વાત ઉપાડી હોત તો કાંઈ જોઈવળુ પાર ન ઉતરત. પ્રજાએ હવે જેમ તેમ નભાવી લેવું. ખીજું તો શું થાય ? સુખ દુઃખનાં વરસો કાઢી નાંખવાં કાંઈ સદા કાળ આમ થોડું કામમ ચાલવાનું છે ? ”

જમાદાર આ મુત્સદ્દી સામું એક ધ્યાને અનિમેષ જોઈ રહ્યો. સત્તાના ઉન્માદનાં તાંડવ નીચે કચરાતી રીખાતી પ્રજાનાં તેણે માનસિક સ્વપ્રદર્શન કર્યા. એના હૈયામાંથી એક નિઃશ્વાસ નિકળ્યો, અને માત્ર ભાયાતોના હિતને વશવર્તી બનેલા આ વાણીયા કારભારી તરફ એક પણ નજર નાંખ્યા વગર જમાદાર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ધાંચીના બળદની વીતક કથા !

એક બાળુ ભાયાતોનો ડાયરો ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ચર્ચા કરવામાં પ્રદરોના પ્રદર સુધી ગુંથાયો હતો ત્યારે ખીજી બાળુ રાયધણ પોતાની માફક બંદીવાન થઈ પડેલા પોતાના થોડાક સાથીઓ સાથે ખીજા તંખૂમાં આગામી દુર્ભાગ્યની પુરોગામી નિરાશા, નિષ્ફળ ક્રોધ અને હતચેતનત્વ અનુભવતો હતો. જ્યારે તે પતરીની ચડાઈ કરવા નીકળ્યો હતો, ત્યારે તે કેવો સત્તાધીશ હતો ! આજ એની કેટલી પરાધીનતા અને માનભંગ સ્થિતિ ! અને ભાયાતો હવે શો નિર્ણય કરશે ?

પદાણુ અંગરક્ષકોનો નાયક મસુદ અને કારભારી વાઘો પારખ પણ પોતપોતાની ઉદરંભરી વિચારણાની સીડીઓ નીચે અને નીચે ઉતરતા હતા. અત્યારે રા'ની દુર્દશા ઉપર દયા બતાવવાની પણ કોઈને જરાય દૂરસદ નહોતી. સહુને પોતપોતાના પેટની ચિન્તા પડી હતી. મરીયનો પત્તો નહોતો. તે કોણ જાણે ઝ્યાં નાસી ગયો હતો !

એ તંખૂમાં આખરે હુમીર, હુંસરાજ અને મુંથરીનો ઠાકોર દાખલ થયા. વાઘા પારખ અને મસુદે તેમનાં અતિ મીઠાં અને માનભર્યાં

સ્વાગત કર્યાં. પોતાની અભ્યારમુધીની ખીનહરી રાજવટના આ શત્રુઓને રાજથી સળગતી આંખોએ કચ્છનો રા' જોઈ રહ્યો.

“કેમ શાહ !” વાઘા પારેખે અધીરો પ્રશ્ન કર્યો : “પછી શું નિર્ણય થયો ?”

“અમારો નિર્ણય તે ખીજે શો હોય ? અમારે કચ્છનું રાજ્ય કાંઈ જોઈતું નથી. રાજ સામે લડવાની કે રાજથી જૂદા પડવાની અમારી મનોભાવના હતી નહિ અને છે પણ નહિ. ભાયાતોને જે અભય આપવામાં આવે, તેમની જગીરો અનામત રાખવાનું અને ભવિષ્યમાં તેમને હેરાન ન કરવાનું રા' ખાવા કહેતા હોય તો ભાયાતો ભૂજમાં આવીને રા' ખાવાને ગાદી સોંપાવી દે.”

“અસ આટલું જ !” વાઘો પારેખ જરા ચમકીને બોલ્યો.

“પણ ખીજું શું હોય ? ભાયાતોને ને રાજને શું ? રાજ્ય અને રાજને વટવું હોય તો અંદર ફેડી લે. અમારે તો દિવાને બદલાવવો નથી. ફેડીને સરદાર પણ ભલે જમાદાર ડોસલ વેણ રહ્યો. અમારે ભાયાતોને પણ કાંઈ વધારે જોઈતું નથી. રા' ખાવા એનું રાજ્ય સંભાળી લે.” હુંસરાજે ધીમે ધીમે મોઢાં પડ નીચે છૂપાયેલી કડવી ગોળા ખવરાવવા માંડી.

“મારા ભાયાતોની ઈચ્છા જરૂર વધારે પડતી નથી.” રા'ને વાતમાં કાંઈક કડવાશની ગંધ તો આવી, પણ એને સમજ ન પડી ! સંયોગ પ્રમાણે ભાયાતોની માંગણી ખરેખર મોટી હતી જ નહિ એમ તો રા'ને પણ સ્વીકારવું પડ્યું.

“પણ ખાવા !” હુમીર આગળ આવીને બોલ્યો : “ખાવા ! અમારામાંથી તો કેટલાક જરાક આકરા થતા હતા પણ જમાદાર તુકે વાદીના, કામદાર હુંસરાજ અને જમાદાર મહમદે તેમને વારી રાખ્યા. એમની કાંઈક કદર કરો એટલે પછી કોઈને મનદુઃખ ન થાય.”

રા' વિચારમાં પડ્યો. ભાયાતો આટલા નમી પડવાનું એને ખીજું કારણ ન સમજાયું. એણે મનમાં માની લીધું કે “હજી મારામાં કાંઈક છે ! ખમીર છે, રાજવટ છે, હજી આ લોકો મારાથી ડરે છે.” મનમાં જરા અહંકારની આછી જ્યોત ઝબૂકવા લાગી. એ બોલ્યો :

“તો એવાની કદર કચ્છનો રા' કરશે ! એ ત્રણેને એકેક ગામને થાણુદાર નીમીશું. પારેખ ! એમને એકેક ગામ નક્કી કરી આપો.”

“એમાં પારેખને શું ખૂણે છે? બાવા! દ્યોને હું જ કહું! જમાદારને લખપત, મહમદને મુદ્રા અને હંસરાજને માંડવી.” હમીરે ધીમેથી કહ્યું. કહીને હસ્યો.

“ગૃહસ્થો!” રા’ એ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હું તમારી માંગણીઓ સ્વીકારું છું.” આપણે પરસ્પર મધ્ય ગુજરી બૂલી જઈશું. છેલ્લા એક મહિનાના અનાવો જાણે બન્યા જ નથી એમ વર્તીશું. હું માનું છું, ઇચ્છું છું કે મારા ઉપરનો પહેરો ઉઠાવી ક્ષેવામાં આવશે.”

રા’ રાયધણ આસનેથી ઉઠ્યો. હમીર અને તેના સાથીઓ પણ ઉઠ્યા. એમણે માનભરી વિદાય લીધી. વાઘો પારેખ અને મસુદ એક બીજા સામું જોઈ રહ્યા.

“મૂખાઓ! તેઓએ એમની તક જવા દીધી છે. પણ હું મારી તક જવા દઈશ નહિ. એક વર્ષની અંદર કચ્છમાં એક પણ ભાયાત રહેવા દઉં તો હું રા’ રાયધણ નહિ.”

“બાવા—” વાઘો પારેખ વચ્ચે બોલ્યો.

“ચૂપ કરો! કારભારી!” સળગતા કોષની જીવંત મૂર્તિ સમો રા’ બાજુ ઉઠ્યો: “તમારી ભૂલથી જ આ બાજુ પલટાઈ ગઈ છે. તમને જો જરા પણ આવડત હોત તો તમારા રા’ ની આવી દુર્દશા ન થાત! તમારાથી મારો કારભાર થાય એમ લાગતું નથી. છતાં પણ હું તમને હજી નિભાવવા માંગુ છું. પણ યાદ રાખજો કે હવે એક પણ ભૂલ પાલવશે નહિ. હું કચ્છનો રાજા છઉં અને જગતને ખતાવી આપીશ કે હું ભાયાતોના કે કોઈના પૂતળા તરીકે રાજ્ય કરતો નથી-કરવાનો નથી. હું રાજા છું અને રાજા રહીશ.”

રાયધણ ઉચ્કેરાઈ ગયેલા જોવા બસાવરો લાગતો તંખૂમાં અધીરાં પરિવ્રમણ કરતો હતો. “ભાયાતોએ પોતાનો જ સ્વાર્થ જોયો છે.” તે બોલ્યો: “એની ટુંકી દષ્ટિ જ એમનો નાશ કરશે.”

આમ ને આમ કેટલોય સમય વહી ગયો. તે તંખૂમાં હંસરાજ શાહ આવ્યો. રા’ ને તેણે પ્રણામ કર્યા, અને થોડાક કાગળો તેણે સહી માટે રજુ કર્યા.

રા’ એકદમ સ્વસ્થ બન્યો. તેણે હંસરાજના કહેવા મુજબ તે ઉપર

પોતાની સહી અને મંજૂરી આપી. રાત્રે ભાયાતો ભૂજ તરફ રા' ને વિદાય કરશે એ ખાત્રી આપી હું સરાજ ચાલ્યો ગયો.

હું સરાજના ગયા પછી રા' ફલાંગ મારી ઊભો થઈ આમતેમ ઉતાવળે ફરવા લાગ્યો. “ મરીયને હદપાર ! મારા સીદીઓ દેશપાર ! ડોસલ વેણ ફેળજો સરદાર ! ભાયાતો મારી સત્તા પચાવી પાડે છે. ઠીક છે. એક વાર એવો વખત આવશે કે હું મારા એ ભાયાતોને ખરાખર માપી લઈશ. ભાયાતોએ એક ભૂલ કરી છે. મને વચનોથી મજબૂત બાંધી લીધો છતાં એક દરવાજો તેઓની નજર બહાર રહી ગયો. એ વાટે હું હજીએ આ લોખંડી ચોકડું ભાંગી નાંખીશ. કરારોના કિલ્લાને કાગળના કિલ્લા માફક તોડી નાંખીશ. મારા પઠાણો અનામત છે. એ પઠાણોનાં પરાક્રમ ઉપર હું મારી સત્તાનો વજ્ર સમો કિલ્લો ચણીશ અને પછી—”

રા' એ એક ભયાનક હાસ્ય કર્યું. એ હાસ્યની બીષણતાથી હવા પણ કંપી ઉઠી. સાંચે વાતાવરણ ભયાનક બનતું લાગ્યું.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ન ભૂલ્યો, ન ભણ્યો !

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટનાને આશરે એક માસ થયો હતો. રા' રાયધણ પતરી ઉપર ચડાઈ કરવા નિકળેલો તે ભાયાતોની કૃપાથી ભૂજ પાછો પહોંચી શક્યો. એ અરસામાં જે જે પ્રસંગો બની ગયા હતા તેથી તેની ભૂજની રૈયત વાકેફ થતી જતી હતી, પરંતુ એ બોધપાઠોએ રા' ને કાંઈ પણ શીખવ્યું હોય, સમજાવ્યું હોય કે એની જૂની શાસનપ્રણાલિ અલ્પાંશે પણ બૂલાવી હોય એમ દેખાતું ન હતું.

રા' ના સાગરીતોમાં જેને રા' રાયધણ “ જીવતાજગતા પીર સાહેબ ” માનતા તે મહમદ પનાહ હતો. રૈયત એને જદ્દગર માનતી હતી. એ સૈયદ મહમદે રા' ના અંતરમાં મુસલમાની ધર્મ પ્રત્યે ભાવના જન્માવી હતી, એ આપણે પાઠળ જોયું. મસુદ વિલાયતી પઠાણ રા' ની આજ્ઞા પાળવા તત્પર રહેતો. દિવાન વાઝી પારેખ માત્ર અત્યારે વિષમ

સંયોગોમાં હતો. એણે રા'ના આચમતાં તેજ માખી લીધાં હતાં. બાયાતોને રાજી રાખવામાં તેનો સ્વાર્થ અને સલામતિ હતી. ત્રણ બંદરોમાં ચાલુદારો નિમાવાથી રાજ્યની આવક ઉપર જખરો અંકુશ મુકાયો હતો. ખર્ચ તો ઓછું થતું જ ન હતું, કારણકે જેકે રા'ની સીદીઓની શીરખંદીઓને દેશપાર કરવામાં આવી હતી તોપણ રા'ના પઠાણોનો ખર્ચ લગ્ન ધણો હતો અને વધતો જતો હતો. રાજ્યને કોઈ ધીરે એમ લાગતું જ ન હતું!

રા' કાંઈ બૂલ્યો ન હતો! ભણ્યો ન હતો! બાયાતી બગવાએ એને કાંઈ પણ શીખવ્યું લાગતું ન હતું.

એના દરખારી વિલાસોની પિશાચિતાથી રાજમહેલની સેંકડો વર્ષના ઇતિહાસથી પુનિત અનેલી દિવાલો કંપવા લાગી. સુરાસુંદરીના કિન્નાદભર્યા મોહમાં રા' અને તેના સાગરીતો જાનબૂલા ખની મધરાતની મહેરીલો મળવતા હતા. રા'ના પઠાણો તેની આસપાસ હતા. એ પઠાણોનાં ખર્ચ, મહેરીલો વિગેરેનો વૈભવી ખર્ચ કચ્છના સાંકડા અનેલા ખજાનામાંથી નિયમિત રીતે આપી શકાય એવા સંયોગો રહ્યા નહિ.

રા' રાયધણની ઇસ્લામી ધર્મભાવના ઉપર નિર્ભર રહેલો મહમદ પનાહ સૈયદ રા' રાયધણના પ્રસાદની લક્ષ્મીભરી જાંયમાં રાજના ધર્મગુરું સન્માન ભોગવતો હતો. એક દિવસ રા', મહમદ પનાહ, અને મસુદ રાજમહેલમાં બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા.

રા' ઉંડા વિચારમાં બેઠો હતો. રોષભર્યા વિપાદની ઘેરી છાયા એના મુખ ઉપર ફરી વળી હતી.

“રા' બાવા!” મસુદે પૂછ્યું: “પછી શું કહ્યું વાઘા પારેખે?”

“વાઘો પારેખ! એ વાણીયાને બીજા માંગતો હતો ત્યાંથી મેં એને કચ્છનો કારભારી બનાવ્યો. અત્યારસુધી એ મારી ખુશામત કરતો હતો. મને કોઈ દિવસ એણે સારી સલાહ આપી હોય એમ હું નથી માનતો. પતરીની ચડાઈ વખતે પણ એણે મને કાંઈ સલાય ન કરી! હવે અત્યારે તો એ મને ગણુતોય નથી! પેલા કમખખત અને બદમાશ બાયાતોનો બહેંકાવ્યો એ બહેંકી ગયો છે. મસુદ! જાણે છે તું એ બદમાશ વાણીયાએ મને જવાબ શું આપ્યો? મને-મને-કચ્છના રા'ને, એ વાણીયો કહે છે કે રાજના ખજાનામાં પૈસો નથી. આવે એમ સંભવ

પણ નથી. રાજમહેલનું ખરચ ઘટાડ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. સમજ્યો મસુદ ! હું કચ્છનો માલીક ! આ આખું રાજ્ય મારી માલીકીનું. મારા બાપદાદાએ તલ્વારથી મેળવેલું ! શું કરું કે અલ્લાહે મારી ન આપી, અને પતરીમાં પાછો પડ્યો ! પણ ! પણ—" રા'નો ચહેરો ભયંકર બની ગયો : "પણ એક દિવસ મારો આવશે, અને એ દિવસે એ હુમીર, એ છવાજી અને એ બધા ભાયાતોની હું ખરર લઇશ."

"ખરેખર !" મહમદ પનાહ બોલ્યો : "માલીકને તો સાવ પગના ખાસડા જેવો જ એ ગણે છે."

વિક્રેલો કેસરી ગર્જે એમ ત્રાડતો રા' છલંગ મારી ઊભો થયો : "પગનું ખાસડું ! કાણ હું ? તો હવે હું જ બતાવી આપીશ કે ખાસડું પણ ડાંખે છે ! મારો ખજાનો ખાલી છે, એ હું મારી મેળે જ તર કરીશ. આખા રાજ્યમાં હું એક વેરો નાંખીશ. એ વેરા માર્કિત દર વર્ષે નવ લાખ ફોરી હું મારા પોતાના ઉપયોગ માટે વસુલ કરીશ. વાઘો પારેખ અત્યારે કારભારી છે. મારા અત્યારના સંયોગોમાં મારો શેક થવા માગે છે. ભલે, હું એ પારેખને પણ જોઇ લઉં. મારો એ નવ લાખ ફોરી વેરો હું જાતે જ ઉધરાવીશ."

"રા' બાવા ! ફોજ લઇને નીકળીયે ત્યારે !" મહમદે કહ્યું.

"ફોજ ! અત્યારે મારી ફોજ પણ નથી. જમાદાર ડોસલ વેળુ મારો સાથ ન પૂરે. મને દિલ્લગીરી માત્ર એટલી જ છે કે હું અત્યારે જમાદાર અને વાઘા પારેખ ઉપર હાથ ઉપાડી શકતો નથી."

"કાં બાવા ! કહો તો બન્નેને ઉપાડી આવું." મસુદે ભયાનક હાસ્ય કયું.

"ના ! મેં બધો વિચાર કર્યો છે. મારો નિર્ણય આમ છે. હમણું આપણે પારેખ કે જમાદાર ઉપર હાથ ઉપાડીએ તો ભાયાતો ચેતી જાય. એ મૂર્ખાઓને આનંદની ઘેલછામાં ભાન ભૂલવા દો ! મારા પદાણો લઈને હું માંડવી ઉપર પડીશ. માંડવી હાથ કરી ત્યાંથી વેપારીઓ પાસેથી નાણું મેળવી મારા સીદીઓને પાછા બોલાવીશ. માંડવીની ભરખજારમાં હું ઇસલામ ધર્મને રાજધર્મ તરીકે જાહેર કરીશ. મંદિરો કબજે કરી મૂર્તિઓ તોડીફોડી બધાં મંદિરોને મસ્જિદ તરીકે જાહેર કરીશ. પછી હું જોઈ લઉં એક એકને."

“રા’ બાવા ! બધું તો દીક, પણ ઇસલામ ધર્મ અત્યારે અંગીકાર કરેલો તો કાંઈ વાધો નહિ આવે ?”

“ના ! હું એક તો એ ધર્મમાં અટલ શ્રદ્ધા રાખું છું. બીજું હું એ ધર્મ જાહેર રીતે સ્વીકારું તો કાબુકનો પદશાહ મારી મદદે આવશે. ગમે તેમ હોય, પતરીનું અપમાન હવે હું સાંખવાનો નથી. મસુદ ! ગામમાં ઢોલ પીટાવી દે કે રા’ બાવાએ રૈયત ઉપર નવલખા વેરો નાંખ્યો છે. જાણુ દીઠ ત્રણ ત્રણ કોરી સહુએ રા’ ને પોતાને ભરી જવી. અડવાડીયામાં નહિ ભરે તેને સખત સજા થશે.”

મસુદ ગયો. રા’ અને મહમદ પતાહ એકલા રહ્યા અને એ ફકીરે કુરાન ઉઘાડી રા’ ને ઇસલામી મજહબની ખૂબીઓ સમજાવવા માંડી.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

પઠાણની ચડાઇ.

માંડવીમાં હુંસરાજ શાહ પોતાનું થાણું જમાવીને બેસી ગયો હતો. એણે માંડવીનું વહીવટી તંત્ર વ્યવસ્થિત કરી દીધું હતું. રાજ્યે દુભવેલા મહાજનનું વચ્ચેથી એણે સ્વીકાર્યું હતું. મરકીતી માફક પ્રગટેલી ચોરોની ભૂતાવળને તેણે ઉગ્ર હાથે શમાવી દીધી હતી. દરિયાઇ જકાતનું ધોરણ તેણે સ્થાપિત કર્યું હતું. એકંદરે માંડવીમાં એણે કૃપાળુ આપખુદીનો વલિવટ ચાલુ કર્યો હતો. પ્રજા સુખી હતી અને વ્યવસ્થિત વલિવટથી સલામત હતી.

એ પ્રજાની અંદર એક દિવસ વિજળી પડે એવા કારમા સમાચાર ફરી વળ્યા કે ભૂજથી રા’ એકાએક માંડવીમાં આવ્યો છે, હુંસરાજ શાહને કેદ કર્યો છે અને માંડવીની પ્રજાને તેણે નવ લાખ કોરી દંડ કર્યો છે !

ચમકી ઉઠેલી, ત્રાસી ઉઠેલી પ્રજાના આ માલેતુગર નગરના રસ્તાઓ ઉપર ઠેકઠેકાણે રા’ના પદાડી પંજાબીઓની ચોડીઓ બેસી ગઇ. ભયત્રસ્ત અનેલા એ નગરમાં રા’ ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે માંડવીનો એક પણ પ્રજાજન બહાર ફરક્યો નહિ.

માંજ પડી અને રા' એ મહાજનને બોલાવ્યું. ધ્રૂજતું, કંપતું મહાજન પોતાના રાજવી પાસે બળાતકારે ધસડાઈ આવ્યું. રા' એ નવ લાખ ફોરીની માંગણી કરી. ભયથી કંપેલા મહાજનને જરાય આનાકાની વગર એ રકમ સ્વીકારી લીધી. ફોરી મળ્યા પછી હુંસરાજ શાહને મુક્ત કરવાની ઇચ્છા બતાવવાની રા' એ કરેલી કૃપાથી મહાજનને સંતોષ માનવો પડ્યો.

રા' આંતર સંતોષથી હસતો હતો ત્યાં મસુદ આવ્યો. મસુદને જોઈ રા' એ કદમ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો : “ મસુદ ! પહેલો દાવ પોખાર ! નવ લાખ ફોરી મળી. ”

“ મળી ગઈ ? ”

“ ના ! હજી એમ તો હાથમાં નથી આવી પણ કાલ સહવાર પહેલાં મહાજન આપી જશે. ”

“ પછી તો હુંસરાજ શાહને છોડવો જ પડશે ને ! ”

“ હવે પછી છોડવાની એવી શી ઉતાવળ છે ! હુંસરાજ શાહ તો લાયાતોના કારભારી કહેવાય ! એને છોડવવા લાયાતો ન આવે તો એને ખોટું લાગે ! ” રા' ભયાનક હાસ્ય કરતો બોલ્યો.

“ તો એ વાણીયાને સાચવશે કોણ ? આપણે હજી તો ધણાં કામ કરવાનાં છે. હવે આપણે તરત જ પાછા ભૂજ પહોંચી જવું પડશે. ત્યાંની ફોજને તો મેં મનાવી છે. ”

“ એમ, ચાલો એ પણ દીક થયું ! હવે જમાદાર ડોસલ વેણને મનાવવાની જરૂર નહિ રહે. જો તે પાકે પાચે કામ કર્યું હશે તો જમાદારની હવે આપણને શી ગરજ છે ? ”

“ બાવા ! મારો પાચો કાચો ન જ હોય ! ત્રણ લાખ ફોરી રોકડી અને અંજાર તથા મુંદ્રામાં ફોજ લૂંટે એટલું ફોજનું. ”

“ ચાલો એ પણ સાઈ છે ! આપણે પણ હવે બધાને બતાવી દઈશું કે રાજા સામે માથું ઉંચકવું કેટલા શેરનું થાય છે ! હવે આપણે માંડવીમાં બે કામ કરવાનાં છે. એક તો અહીં મારે જાહેરમાં આજ સાંજે ઇસલામ ધર્મ અંગીકાર કરવો છે. લોકોને તે જાહેર કરવું છે. માટે મસુદ ! એક ઢંઢેરો પીટાવો કે કચ્છનો રા' રાયધણ આજથી ઇસલામને રાજધર્મ તરીકે જાહેર કરે છે અને મૂર્તિપૂજની મનાઈ કરે છે. સાથે સાથે એ પણ

જણાવો કે કાલ રહવાર સુધીમાં માંડવીના દરેક માણસને ઘેરથી નવલખા વેરો ઉધરાવવામાં આવશે.”

અસુહ ગયો. એને આવા કામથી આનંદ મળતો હતો. એણે ઠંઢેરા ખીટાવી દીધા કે “કચ્છનો રાજધર્મ હવેથી ઇસલામ હોધ રાજ્યમાં મૂર્તિપૂજાની મનાઈ કરવામાં આવે છે અને માંડવીના દરેક માણસને ઘેરથી નવલખા વેરો ઉધરાવવામાં આવશે. જણ દીઠ ત્રણ ત્રણ કોરી લેવામાં આવશે અને જે કાંઈ નહિ આપે તેના ધરખાર જમ કરીને પણ વસુલ કરવામાં આવશે.”

પ્રકરણ ૩૩ મું.

નવલખા વેરો.

વળતા દિવસની પ્રભાતમાં રા' પોતાના પઠાણો સહિત માંડવીમાં નવલખા વેરો ઉધરાવવા નિકળ્યો.

માંડવીમાં ભયનો સન્નાટો વ્યાપી રહ્યો હતો. રૈયત ધરખાર બંધ કરીને બેસી ગઈ હતી. હુંસરાજ શાહ કેદમાં પડ્યો હતો. અત્યારે માંડવી નિરાધાર બની ગયું હતું.

પહેલું ધર એક વિધવા અને તેનાં ચાર બાળકોનું હતું. અનાથ અને નિઃસહાય હિન્દુ અબળા અનેક માણસોનાં દળણાં દળી, પાણી સારી પોતાનાં ચાર બાળકોનું પેટ ભરતી હતી. રા' રાયધણ પહેલો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ધરમાં રહેતા પાંચ જણનો પંદર કોરીનો નવલખો તેણે માંગ્યો.

વિધવાને માથે તો આલ ફાટયું હોય એમ એ ચમકી ઉઠી. પંદર કોરી ! એ ક્યાંથી કાઢે ! પંદર કોરીમાં એના બે માસ વહી જાય ! એની આજીજી ઉપર લક્ષ ન અપાયું. એનાં આંસુ ઉપર ધ્યાન આપવાની રા' એ જરૂર ન બેઠો ! ભયથી તરત બનેલાં કંપતાં એનાં બાળકોને ધક્કા મારી વિખેરી નાંખી રા' ના પઠાણો અંદર પેઠા.

“બાવા ! હું અનાથ હિન્દુ વિધવા ! કચ્છના ધણીને વિનવું છું. મારા સામું જુઓ ! મારા ગરીબ બાળકો સામું જુઓ ! બાવા મને ગરીબને છોડો.”

પરંતુ કુચ્છના રા' ની શુદ્ધિયુદ્ધ ઠેકાણે ન હતી ! એક ધક્કો મારી વિધવાને તેણે જમીન ભેગી કરી મહમદ ગળું ઉઠાવ્યો : “ રડી ! ચાલ હવે, લપલપ છોડી દે ! પંદર કેરી આપી દે ! ”

વિધવા અર્ધ ખેલાન થઈ ગઈ હતી. મસુદે સહુથી મોટા બાળકને— દશ વરસના છોકરાને પકડ્યો. તેના રોઠોડી હાથે તેણે બાળકને એક સખત તમાચો માર્યો. બાળક ભયની, કુખની કારમી ચીસ પાડી ઉઠ્યો. એના મુખમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. મસુદે રાક્ષસી હાસ્ય કરી કહ્યું : “ કેમ રે છોકરા ! હજી સ્વાદ આપવો છે ? ચાલ બોલ ! ક્યાં છે કેરી ? તારી માના દાગીના ક્યાં છે ? ” જવાબમાં “ મા ! મા ! ” કરતો છોકરો રડી પડ્યો.

“ અચ્ચા ! આંહીથી તો કાંઈ મળે એવું લાગતું નથી. જાઓ, ઘરમાં ફરી વળો. હાથ આવે એ લઈ લો ! ”

પઠાણો ઘરમાં ફરી વળ્યા. ઘરમાં તો એતું કિંમતી શું હોય ? એક અનાથ અને હતભાગી વિધવા પાસે હોય પણ શું કે પઠાણને હાથ ચડે ? પઠાણો પાછા આવ્યા.

મસુદે રા' ને કહ્યું : “ બાવા ! ચાલો આંહિ કાંઈ નથી. ”

“ નથી ? મેં ઢંઢેરો પીટાવ્યો ત્યારે એ રાંડે પૈસા લાવી કેમ ન રાખ્યા ? શું એને વેરો નથી આપવો ? રાજ્યનો વેરો ગમે તેમ વસૂલ કરવો જ જોઈએ. મસુદ ! ” રા' ના ચહેરા ઉપર નરી બીપણતા વ્યાપી રહી. “ આ એક બાઈ છે. પચીસછવીસ વર્ષની બ્રાહ્મણી જેવી લાગે છે. જીવાન છે, તંદુરસ્ત છે. એના શરીરનો ઉપયોગ નવલખા વેરાની રકમ જેટલો જ હશે. એ બાઈને આપણા ચારપાંચ પઠાણો સાથે એના ઘરમાં જ પૂરી દો. ભલે એનાં બાળકો પણ એની માના હાલહવાલ જૂએ ! એક તો આપણો વેરો વસૂલ થશે. બીજાએને પણ આ દાખલાથી આપણો કાયદાસરનો વેરો નહિ આપવાના પરિણામનું જ્ઞાન આવશે અને એ બાઈના છોકરાઓ પણ ભવિષ્યમાં પોતાની માના હાલહવાલ જોઈ રાજની સામે માથું ઉંચકતાં વિચાર કરશે. ”

મસુદ જવાબમાં માત્ર હસ્યો. એણે બેચાર પઠાણને ઇશારત કરી. રા', મસુદ અને બાકીના બહાર જિભા રહ્યા. ઘરનાં બારણાં દેવાઈ ગયાં

અને થોડી વારમાં એ ધરતી દિવાલો ભયંકર ચીસો અને કોલાહલથી કંપી ઉઠી. એ ચીસો ઉપર રા' અને તેના સાથીઓ પાશવી હાથ કરવા લાગ્યા.

આવી રીતે નવલખા વેરો ઉધરાવતો રા' માંડવીની શેરીઓમાં ફરી વળ્યો. બપોર સુધીમાં અર્ધા શહેરમાં રા' ફરી વળ્યો. જીલમ, બળાતકાર અને ત્રાસથી એ વેરો ઉધરાવતો હતો. જ્યાં જ્યાં વેરો ઉધરાવતો હતો ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ લોહીના લીસોટા, બળાતકાર અને એકાદ બે ઠોકાણે આગની જ્વાલાઓ મૂકતા પઠાણો આ સ્વેચ્છાચારથી રાચતા આગળ અને આગળ ધપ્યા.

બપોર થયા અને રા' અને તેના પઠાણો ભોજન માટે પોતાના મુકામ તરફ ગયા. અર્ધા શહેરમાં થયેલા અત્યાચારથી એટલો ભાગ ત્રાસથી અને બાકીનો અર્ધ ભાગ આગામી આફતના ભયથી કંપી ઉઠ્યો હતો. મહાજન ઉતાવળે નવ લાખ કોરીનો બાકીનો ફાળો ઉધરાવવા એકત્ર કરવા લાગ્યું, કારણ કે જો એ નવ લાખ કોરી પણ રા' ને તુરત ન અપાય તો મહાજનને પણ ફૂર અત્યાચારનો ભોગ થવાની ધાસ્તી લાગી.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

બળવાનો હુક !

જે દિવસની આ અધોર કથા છે તે દિવસે બપોરે માંડવીના મહાજનના શેઠના મકાનમાં મહાજન એકઠું થયું હતું.

“ હવે આપણે ઝટપટ એકઠું કરી રા' ને નવ લાખ કોરી પહોંચાડો. એટલે ગંગા નહાયા ! ” એક શેઠ અધીરાઇ બતાવી.

“ અરે ભા ! હવે જો આ કાશ ટળતી જ હોય તો પછી હું જાતે નવ લાખ કોરી દઇ દઉં. પણ હવે રા' અહીંથી જાય એમ કાંઇક કરો. ” બીજા ધનવાન શેઠ સોદાગર મસ્કતીએ કહ્યું.

“ હવે તો આ અત્યાચાર દિવસે દિવસે બહુ જ વધતો જાય છે. ” એક બીજા શેઠ જણાવ્યું.

“અને એ અત્યાચારો જ્યાંસુધી તમે સહન કરશો ત્યાંસુધી વધવાના જ છે.” ખૂણામાંથી એક જણ બોલ્યો.

“કાં ! કાશીગર ! તારી વાત તો સાચી લાગે છે; પણ હવે એમાં આપણો ઉપયોગ શો ? કાં તો ઉચાળા ભરવા ને કાં તો ‘રાજ કાલસ્ય કારણ’ એમ માની સહન કરી લેવું.” મહાજનના શેઠ કાશીગર ગોસાંધને કહ્યું.

યજ્ઞમાનને ત્યાં કાશીગર પ્રસંગનિમિત્તે આવ્યો હતો. તે મહાજનની સભામાં ગયો હતો. કાન માંડીને નિરસ્કારથી હસતો એ ત્રીખો અને તેજદાર અતીત શાંતિથી-કાંધક અવગણનાથી વરાડની પંચાત સાંભળતો હતો. ન જ રહેવાયું ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો હતો. એને મળેલા ઉત્તરથી તે લલૂકી ઉઠ્યો :

“મહાજનના શેઠીઆઓ ! તમારી પાસે તો લાખોની દોલત છે. તમે રાજના જીવભોમાંથી બચી શકો છો, પરંતુ આ ગરીબ પ્રજાનું શું કરવા ધાર્યું છે ? ગામના આગેવાનો છો તો ગામના સંકટો જોયાં ? આજ આ માંડવીમાં-મહાજનના ગામમાં, કેટલા નિર્દોષોનાં ખૂનો રેડાયાં, કેટલી અનાથ અબળાની આબરૂનાં લીલામ થયાં, કેટલાની મિલકત લૂંટાઈ ગઈ, એ બધાંને માટે તમે શું ધાર્યું ? તમે તો શેઠીઆ છો, પણ હું ગરીબ જૂએ મરતી, માંડમાંડ પેટપૂરતું અનાજ આખા દિવસના પરસેવાથી મેળવતી રાંકડી રૈયત અને કંગાળ તથા કમનસીબ પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે આજ તમારી આ સભામાં આવ્યો છું. મને જવાબ આપો. અમારું તમે શું કરો છો ?”

“ભાઈ !” મહાજનનો શેઠ જરા ગરવે બની બોલ્યો : “અમારી પોતાની હાલત તો તું જુએ છે ! શું કરીયે ?”

“શું કરીયે ? તમે કાંઈ નહિ કરો એ હું જાણું છું, તમે કાંઈ કરવાના નથી, તે પણ હું જાણું છું. હવે મારી વાત સાંભળવી છે ?”

“હા ! શું કહે છે ?”

“હું કહું છું કે આ રાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકો. શામાટે આપણે આવું પાપી લક્ષ્મી જ રાખવું જોઈએ ?”

મહાજનમાં શાંતિનો સન્નાટો છવાઈ ગયો. સહુ એકબીજા સામું જોવા લાગ્યા. સહુના મનમાં પ્રશ્નનો પડથો પડ્યો : “શામાટે રાજ જોઈએ ?”

પણ, સર્જનજૂના કાળથી માનવીઓ રાજને રાખતા આવ્યા છે, સત્કારતા આવ્યા છે, તેનું શું ?

મહાજનને મૂક અને મૂઢ બની ગયેલું જોઈ કાશીગર ચાર કદમ આગળ ચાલી સમાની બરાબર વચમાં આવીને ઊભો. એનો પહાડી કંઠ ફાટી ઉઠ્યો:

“હા ! શામાટે રાજ જોઈએ ? જે રાજને રૈયતના જનમાલની સલામતીની પરવા નથી, જે રાજ નીચ અને હરામખોર પાસવાનોથી વિંટળાયેલો રહી રૈયતની વહુ દીકરી ઉપર હાથ ઉપાડે, જે રાજ આપણા સર્જનજૂના ધર્મનું છડેચોક અપમાન કરે, જે રાજ મનસ્વી રીતે રૈયતની મિલકત લૂટે, એ રાજ નહિ પણ રાક્ષસ છે. એ રાક્ષસના રાક્ષસી અને પિશાચી પાપકાંડોનો વિરોધ કરવાનો ધર્મ છે. જે રાજ પોતાનો ધર્મ પાળતો નથી એ રાજને ધશ્વર તરીકે માનવો એ ધશ્વરની ભયંકર મજકરી છે. જે રાજ રૈયતના ધર્મનું છડેચોક અપમાન કરે, તેને માન આપવામાં પશુવત્ પામરતા છે. જે રાજને વસતીની રંચ પણ પરવા નથી એણે વસતી પાસેથી વફાદારીની આશા રાખવી જોઈએ નહિ. જે રાજ વસતી તરફ દયા બતાવે નહિ તેના તરફ વસતી દયા બતાવે એ વસતીની નામદીષ્ટ છે. વર્ષોનો અભ્યાસ મારી નજરે જોઈને, બ્યારે વિધવાઓની કારમી મરણચીસ, અનાથ અને નિરાધારની ભયંકર કિકિઆરી, ભૂખમરાની ભયંકર વેદનાના ચિત્કારોના કારમા પડવા મારા કાનમાં ગાજીને આપ્પાએ આ કમનસીબ રાજ્યમાં પડવા પાડે છે, ત્યારે હું તમને કહું છું, હું તમને વિનવું છું કે તમે એ ભયંકર નરરાક્ષસ સામે બળવો જગાડો ! એ બળવાની આગમાં એ રાજને અને તેના પાશવી અધિકારોને હોમી દો ! આજ આપણને બળવાનો દક્ક છે. એ દક્ક રા' રાયધણે જ આપણને આપ્યો છે એનો ઉપભોગ આજે કરો.”

આવેશથી કંપતા કાશીગરની વાણીના પડવાથી સારી સભા ઢાળુબર મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ. થોડી વાર પછી એક શેઠ બોલ્યો:

“બળવો ! રાજ્ય સામે બળવો કરવાનાં પરિણામો પણ વિચારવા જોઈએ.”

“રાજ્ય સામે બળવો કરવાનું હું કહેતો નથી પરંતુ જે રાજ્યને

રા' રામધણ આજ કલંકિત કરી રહ્યો છે, એ રામધણને રાજ્ય ઉપરથી પદબ્રષ્ટ કરી રાજ્યને કલંકમુક્ત કરવાનું હું કહું છું. અને પરિણામ ? ભાયાતોના બળવાનાં પરિણામ શું આવ્યાં ?”

“હા! પણ ભાયાતો પાસે ફોજ હતી. આપણી પાસે ફોજ નથીને?”

“ફોજ ! એ ભાકુતી લડવૈયાઓ, પેટને માટે પારકાનું લોહી રેડી લોહીથી ખરડાયેલી પાપી કમાણી કરનારા ગુલામી અને જડ ભાવનાવાળા સિપાઇઓ શું આપણો ઉદ્ધાર કરશે ? આખા કચ્છમાં આપણી ફોજ પડી છે. જ્યાં ભૂખ વ્યાપી રહી છે, જ્યાં રોજી નથી મળતી, જ્યાં પાયમાલી પથરાઇ છે, જ્યાંથી મિલકતો લૂંટાઈ છે, જ્યાં જ્યાં રા'નાં પાપકર્મોના ફાંટા ફેલાયા છે, જ્યાં જ્યાં રા'ના પઠાણો ચાલ્યા છે, ત્યાં ત્યાં આપણી સાથે લડવાવાળા સેંકડો સિપાઇઓ બળવાના વાવટા નીચે આવીને મળશે. જેને પોતાનો ધર્મ વહાલો છે, જેને પોતાનો દેશ વહાલો છે, જેને પોતાની વહુ દીકરીઓની આજરૂની પરવા છે, જેને જગતમાં માણસ તરીકે જીવીને જગતને ઉજળું મુખ બતાવવાની સહેજ પણ ભાવના છે, એ બધા આપણા લડવૈયા છે. આપણને ભાકુતી પગારદાર ખૂનાઓ જોઇતા નથી પરંતુ પોતાના કુળધર્મના સત્યને માટે મરી શીટનાર શહીદો જ જોઇએ છીએ. જ્યારે વસતી હુંકારની જયગર્જના કરી ઉઠે, જ્યારે બ્રાહ્મણ માળા મૂકીને, વાણીયો દાટ મૂકીને, ખેડૂત દળ મૂકીને અને મજૂર રોજી મૂકીને પોતાના ધર્મ માટે, પોતાના વંશ માટે, પોતાના દેવમંદિરોની પવિત્રતા માટે, પોતાની માજ્હેનોની આજરૂ માટે મરવાને તૈયાર થઈને સામી જાતી કાઢીને ઊભો રહે, ત્યારે આ જગતમાં એવી કોઇ શક્તિ નથી, આ જગતમાં એવી કોઇ રાજસત્તા નથી, એવો કોઇ દેવ કે રાક્ષસ નથી કે તે વસતીને દબાવી શકે. હું કહું છું—એક ઇશ્વરમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખીને કહું છું કે વસતી કદિ હારતી જ નથી. વસતી કદિ પાછી પડતી જ નથી. એ ઊભી થાય, કૃતનિશ્ચય થાય તો અનેક રા'ઓ અને એના અનેક ખૂની પઠાણોના હાથ ગમે તેટલા લોહીમાં ખરડાય તોય અંતે નીચા જ પડવાના છે.”

“તો બોલો જય આશાપુરા ! પણ આગેવાની કોણ લેશે ?” એક યુવાન શેઠ ચમકતી આંખે બોલ્યો.

“આગેવાની! આ બળવાની આગેવાની હું હઉં છું. હું માંડવીને જગાડીશ, કચ્છની વસતીને ઊભી કરીશ.”

“તો આજથી રા’ રાયધણ એ અમારા રા’ નહિ. માંડવીનો તો નહિ જ.”

“જય આશાપુરા!” કહી સહુ ઉઠ્યા. રા’ રાયધણ સામે બળવો જાહેર થયે ચૂક્યો!

પ્રકરણ ૩૫ મું.

માંડવીનો બળવો.

કાશીગર ગોસાંઘ મહાજનની સભામાંથી બહાર નીકળ્યો. એની આંખ અત્યારે ચમકતી હતી. એના હાથ ઘૂંચ રહ્યા હતા. એનું ઉછળતું લોહી અસાધારણ વેગથી વહેતું એના કાનમાં અને માથામાં ગાજતું હતું. આખરે એની પ્રવૃત્તિને યશ મળ્યો હતો! આખરે એક શહેરે તો તેને મોકળા હાથ આપ્યા હતા! રા’ રાયધણ અત્યારે જે પાશ્વરી સત્તા વાપરી રહ્યો હતો તેનાં માપ એણે કાઢી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બપોરનો ધગધગતો પહોર રા’ રાયધણ અને તેના પઠાણો આજસથી ઉંઘતા વિતાવતા હતા ત્યારે કાશીગર ગોસાંઘ કેટલીક શેરીઓમાં ફરી વળ્યો અને પોતાની આસપાસ એણે લગભગ ચારસોથી પાંચસો માણસોનું જૂથ એકત્ર કર્યું.

ત્યારે એની પાસે ચારસો સશસ્ત્ર માણસો તૈયાર થયાં, ત્યારે એણે એક વિધવાના ઘરની મુલાકાત લીધી. એ વિધવા ઉપર બળાત્કાર થયો હતો. પઠાણો ગયા પછી વિધવાએ પેટ કટાર નાંખી હતી. એનાં ગરીબ ગભરૂ બાળકો ટળવળાટ કરતાં રડતાં હતાં. કાશીગરે આજ્ઞા કરી અને ચાર સો માણસોની વચમાં એ બાઇની ઠાઠડી ઉપાડવામાં આવી. એનાં બાળકોને સામેલ રાખવામાં આવ્યાં. એક ભાલા ઉપર એ મૃત વિધવાનો લોહી નિતરતો સાડલો વાવટા સાથે બાંધવામાં આવ્યો.

બપોરનો ગરમ પવન એ તરબતર વાવટા સાથે જેવો રમવા આવ્યો

કે બીનો અને ઘેરે ફડફડાટ કરતો એ વાવટો થવાએલું પંખી તરફડે એમ પવનમાં કંપવા લાગ્યો. એના ઉપરનું લોહી ચોમેર છંટાયું.

પોતાને આખે શરીરે ઉડેલા લોહીના ડાઘાઓ સાચું જોઈ કાશીગર બોલ્યો : “ભાઈઓ ! આપણી મરેલી બહેન આપણને તિલક કરે છે. હવે એ તિલકને કોઈ અભડાવશે મા.”

“રામ બોલો, ભાઈ રામ !” કરતી એ રમશાનયાત્રા ત્યાંથી શરૂ થઈ, એક મોટા ચોકમાં આવીને અટકી. આ નવીનતા શું હશે તે જોવા કેટલાંક માણસો કુતૂહલથી એકત્ર થયાં હતાં કાશીગર ગોસાંઈ ફૂટીને આગળ આવ્યો. પ્રયંડ ગર્જના કરી તેણે ત્રાડ મારી કહ્યું : એનો લોહી-ભર્યો વાવટો ધૂળ ઉઠ્યો.

“બંધુઓ ! આ વાવટા ઉપર લોહી રંગદોળાયું છે તે મારી માતાનું છે, તમારી સહુની માતાનું છે, કારણકે એ એક અનાથ વિધવા નથી. ધૈર્ય એનો એક ધણી લઈ લઈને એ બાઈને હજારો ભાઈઓ આપ્યા છે. એ બહેનનું ખૂન થયું છે. તમે એનું વેર નહિ લો ?”

એકત્ર થયેલા માણસો આશ્ચર્યથી એને જોઈ રહ્યા. કાશીગરનો કંપતો અવાજ ફરીથી ગળ્યો :

“જેને તમે દેવ માન્યો હતો તે રાક્ષસ બન્યો છે. જેને રક્ષક ગણ્યો હતો તે ભક્ષક બન્યો છે. જેને તમે રાજા ગણતા હતા તે બળીમ બુલમગાર નીવડ્યો છે. વસતીની મિલકત લૂંટી લેવા અનાથ સ્ત્રીઓનાં એ ભયંકર ખૂન કરે છે. દેવચંદ શેઠ જેવાનાં ખૂન કરી, હુંસરાજ શાહ જેવાને કેદ કરી પહાણોને વસાવે છે. આજ એણે માંડવીમાં રાજા વર્તાવ્યો છે. માંડવીના મહાજને એને પદબ્રષ્ટ કર્યો છે. હું તેને માંડવીમાંથી હાંકી કાઢવાનો છું. જેને આવવું હોય તે ચાલો !” પછી પોતાની ટુકડીના આગળના માણસોને કહ્યું : “ચાલો, રામ બોલો. ભાઈ રામ !”

જેટલા લોકો એકઠા થયા હતા, તેમાંથી એક બોલ્યો : “ભાભા રહો ! ભાભા રહો ! અમને હથિઆર લાવવા દો ! અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ.”

કાશીગર ત્યાં બીજો થઈ રહ્યો. એનો ચહેરો અત્યારે સળગતો હતો. અડગ નિશ્ચય એની આંખમાંથી વરસતો હતો. લોહીભર્યો વાવટો એના હાથમાં કંપી રહ્યો હતો.

“ભાઈઓ !” કાશીગર બોલ્યો : “હવે ઊભા રહો ! આ માતાજીના શબને આ ચોકમાં જ દાહ કરો છો. એની ચિતા અહીં સળગાવો અને એ ચિતાની આગમાં રાક્ષસી રાજસત્તાને જલાવી દો !”

નવલખા વેરાની હિંમરતે એટલો તો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો કે લોકો ઉત્સાહભરે કાશીગરની સાથમાં ચઢ ગયા. આસપાસથી લોકડાં એકઠાં થયાં. ધડીભરમાં ચિતાનો જળહળ થતો ભડકો ઉંચે અને ઉંચે ચડવા લાગ્યો.

“બંધુઓ !” કાશીગર કંપતે-દ્રાટતે અવાજે બોલ્યો : “બંધુઓ ! આજ અહીં જે આગ સળગી છે, તે કચ્છમાં ગામડે ગામડે સળગી ઉઠશે. એ આગ કચ્છની આસપાસ વિંટળાઈ વળશે. એની જ્વાલા આ પિશાચી રાજસત્તાના લોહીથી જ ખુઝાશે. હવે ચાલો ! બોલો જય આશાપુરા !”

“જય આશાપુરા !” નો અવાજ કરતા લોકો કાશીગરની પાછળ ચાલ્યા. “હવે” કાશીગરે સૂચવ્યું : “હવે આપણે ક્ષણભર આંહી ઊભા રહીએ. જેની પાસે જે હથિયારો હોય તે લાવો. આજની રાતે કચ્છનો પદબ્રષ્ટ થયેલો રાયધણ માંડવીમાં નહિ હોય.”

હથિયારો હાજર થયાં. સમશેરો, ભાલાં, ખંદૂકો, વિગેરે લાવવામાં આવ્યાં. કાશીગરની પાસે એ હથિયારોના જૂદા જૂદા ઢગલા થયા.

“હવે સાંભળો ! માંડવીના મહાજને ઠરાવ કર્યો છે કે રાયધણને કચ્છની ગાદીએથી પદબ્રષ્ટ કરવો. એને માંડવીમાંથી કાઢી મૂકી હુંસરાજ શાહને છૂટો કરવો. કોપ્રએ નવલખા વેરો ચૂકવવો નહિ. મેં બળવાની આગેવાની હાલ માથે લીધી છે. તમે બધા મહાજનના ગામના સિપાઈઓ છો એ ધ્યાનમાં રાખશો. આપણે પૂરતી વ્યવસ્થા રાખીને કામ લેવાનું છે. આપણે કવાયત ન હોય તો કામ નથી. માંડવીની શેરીઓ, માંડવીનાં મકાનો, રાયધણના પઠાણની કવાયત ભૂલાવી દેશે. આપણે પઠાણને હાંકી કાઢીશું એ જ આપણને કવાયત શીખવી દેશે; પરંતુ તમારે વ્યવસ્થા બળવવી પડશે. હું કહું તેમ તમે ચાલજો. જે માણસ વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચાલવાને ઇચ્છા ન રાખતો હોય તે આંહીથી ચાલ્યો જાય.”

“નહિ ! તમે આગેવાન છો, નાયક છો, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અમારે ચાલવું એ વાત અમારે કબૂલ છે.”

“ તો તમારામાંથી જેટલા બંદૂક વાપરી જાયતા હોય અને બરાબર નોંધી જાયતા હોય તે આગળ આવો. ”

કેટલાક માણસો આગળ આવ્યા.

“ ચાલો, આ બંદૂકો ઉપાડી લો. બંદૂકો લઇ, તેમાં ગોળી વિગેરે ભરી તમે બધા એક બાજુ હારબંધ ઊભા રહો. હવે જેને તસ્વારનો મહાવરો હોય તે આવો. ”

કેટલાક માણસો આગળ આવ્યા. એમને તસ્વારો આપી જૂદા ઊભા રાખ્યા. બાકીનાની વચ્ચે જેટલાં ભાલાં વધ્યાં હતાં તે વહેંચી દીધાં. બાકી જે લોકો રહ્યા તેમને કાશીગરે કહ્યું: “ હવે મારી પાસે હથિયાર નથી કે હું તમને આપું. માટે તમે હારબંધ અમારી પાછળ આવો. ”

“ અમને હથિયાર આપો, અમારે લડવું છે. ” એક ઉતાવળો માણસ બોલ્યો.

“ ચાલો, અમારી પાછળ. અમારામાંથી જે પડે તેનાં હથિયાર તમે ઉઘડી લેજો. તેની જગ્યા તમે પૂરી દેજો. ”

એના અવાજમાં ગંભીર ઉત્સાહ ગાજતો હતો. લોકો હર્ષથી, આવેશના દુર્દમ્ય ઉન્માદથી ગાળી ઉઠ્યા: “ જય આશાપુરા ! જય આશાપુરા ! ”

“ હવે આપણે ચાલો આગળ. રાયધણના પઠાણો ઉપર તૂટી પડો. જેને હવે હથિયાર જોઈતાં હોય એને હું કહું છું કે કાંતો પઠાણ પડે કે કાં અમે પડીએ, તેની પાસેથી હથિયાર લઇ લેજો. ચાલો આગળ વધો. ”

જયનાદ ગળવતું, પડધા પાડતું, માંડવીના શહેરીઓનું લશ્કર આગળ વધ્યું. રાયધણના પઠાણો જ્યાં ખેંચારનો આરામ કરતા હતા તે તરફ હુમલો કરવાને શહેરીઓની ઉત્સાહભરી ફાજ આગળ વધી.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

રાજસત્તા અને પ્રજા.

રા' રાયધણ ખેંચારનો આરામ થોડી નિદ્રામાં લઈ હવે સાવધ બની નવલખા વેરો ઉધરાવવાના પ્રયાણ માટે આજ્ઞા આપતો હતો.

“મસુદ!” રા’ રાયધણે કહ્યું: “આ તો ધાર્માં કરતા વિલંબ થયો.”

“હા! બાવા! પણ હવે કાંઈ અધૂરું થયું મેલાય છે?”

“નહિ! હવે તો માંડવી ઉપર સખત દાખલો બેસાડવો છે. નવલખા વેરો ઉધરાવાઈ રહે, સારપછી હવે રાજ્યધર્મ ધરિશામ થયો છે એ વાતની રેયતને જાણ કરવા માટે માંડવીનાં મંદિરો ભાંગી તેમાં બાંગ ચોકરાવી પછી જ હું અહીંથી જવાનો છું. આપણે જૂજ પહોંચીશું તે દરમ્યાન કાજૂલનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચશે.”

“જો હુકમ, બાવા!”

એકાએક બંદૂકનો અવાજ નીચેથી ગાજી ઉઠ્યો. તેની સાથે જ ધીમે પણ સ્પષ્ટ કોલાહલ હવામાં ગાજતો સંભળાયો. ધીમેથી મહાસાગર ધૂધવતો હોય, મચ્છરો ગણગણતા હોય, એવો અવાજ નજીક અને નજીક આવતો સંભળાતો હતો.

“આ શું? બંદૂકનો અવાજ શું? આ કોલાહલ શું?” રા’ રાયધણ બોલ્યો.

એવામાં એક પઠાણ હાંફતો શ્વાસભર્યો અંદર આવ્યો.

“શું છે તાહેર?” રાયધણે પ્રશ્ન કર્યો.

“બાવા! લોકો વિક્રયા છે. આપણા ઉપર હુમલો કરવા આવે છે. મેં આપણા છૂટાછવાયા સાથીઓને ચેતાવવા અવાજ કર્યો હતો. લોકોનું હથિઆરબંધ ટોળું આપણા ઉપર ધસ્યું આવે છે.”

“એમ! માંડવીએ બળવો કર્યો છે? સાહે, મસુદ!” રા’ રાયધણની આંખમાં ગુસ્સાનો જ્વાળામુખી સળગી ઉઠ્યો: “ઠીક છે! એમને આવવા દો! મસુદ, ચાલો! આપણા પઠાણોને સાવધ કરો! આપણે પણ એ બળવાખોરોને જીવનભર ન બૂલે એવી શિખામણ આપીશું.”

રા’ રાયધણ અને મસુદ બહાર આવ્યા. રા’ એ પોતાના પઠાણોને સળગ થઈ ઊભેલા જોયા અને વિકરાળ આનંદ એના ચહેરા ઉપર પ્રગટ્યો. વિકટ હાસ્ય કરી રા’ બોલ્યો: “સાખાશ! બળવાખોરો ઉપર જરા પણ દયા બતાવશો નહિ.”

થોડી વારમાં કાશીગર ગોસાંઈની ટુકડી આવી પહોંચી. બન્ને પક્ષની ટુકડીઓએ એકબીજાને જોઈ બન્ને ક્ષણભર સ્થંભી ગઈ.

“ નોંધો બરકંદારો અને કરો ભડકો.” મસુદે આજ્ઞા આપી.

પઠાણોએ બંદૂકો નોંધી. સામા પક્ષમાંથી ચાર-પાંચ માણસો પડ્યા.

“ કરો ધસારો ! ” રા' બોલ્યો.

પઠાણોએ બળવાખોર લશ્કર ઉપર ધસારો કર્યો, પરંતુ પઠાણોની મરણભેદ લેવા એક પણ બળવાખોર ન રહ્યો. બધા ત્યાંથી નાઠા.

રા' અને મસુદ બન્ને વિકરાળ અટ હાસ્ય કરવા લાગ્યા.

“ આ ચાર-પાંચ બળવાખોરો પડ્યા છે. એમનાં માથાં કાપી લો. ભાલાની અણીએ પરોવો. ગામમાં એમને બતાવો કે બળવાખોરોના આ હાલ થાય છે.” રાયધણે આજ્ઞા કરી.

બળવાખોરોનાં માથાં કાપી લેવામાં આવ્યાં. ભાલાંની અણીઓ ઉપર લોહી નીતરતાં માથાં પરોવવામાં આવ્યાં.

“ હવે ચાલો આગળ ! બંદૂકો ભરી રાખો. તલ્વાર મ્યાન બહાર રાખો. એક પણ માણસ મળે એને કાપી નાંખો. આજે માંડવીને રાજસત્તા સામેના બળવાનું પરિણામ બતાવી દો.”

બંદૂકોની ધાણી ફેડતા પઠાણો આગળ વધ્યા. રસ્તામાં એમને કોઈ સાચું મળ્યું નહિ. શહેરના ચોકમાં આવીને ઊભા રહ્યા. એક બાજુ અગરનેા માર્ગ જતો હતો. એક બાજુ વસ્તીવાળો ભાગ હતો. ત્યાં રા' રાયધણ આવીને ઊભો. શહેરમાં તેણે વર્તાવેલા ત્રાસથી તેનો પિશાચી અંતરાત્મા સંતુષ્ટ થયો હતો. ઉજ્જડ લાગતા શહેર ઉપર તેણે એસાડેલી પોતાની સત્તાથી એ હર્ષિત થયો હતો ! એકાએક બંદૂકો ગાળી ઉઠી. રા' સ્તબ્ધ થઈ જોઈ રહ્યો. એની સામે આવેલી શેરીમાંથી બંદૂકો આગનો વરસાદ વરસાવતી હતી.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

બળવો જામે છે !

ન્યારે રા' રાયધણ આવી રીતે શહેરમાં દાખલ થતો હતો ત્યારે બીજી બાજુ નાસતા બળવાખોરોને કાશીગરે રોક્યા હતા. તે બોલ્યો :

“લાઇઓ! આમ નાહિમત થઇને નાસશે તો આખા શહેરના આર વાગી જવાના છે એ ધ્યાનમાં રાખો. તમે બળવો ઉઠાવ્યો છે, એ બળવો પાર ઉતારવો છે? રાયધણ અને એના પઠાણોને તમારે નસાડવા છે?”

“હા! પણ એ અને કેમ?” એક બળવાખોર બોલ્યો.

“એ બનશે. ઇચ્છા હોય તો જગત માત્રમાં એવી વસ્તુ નથી કે જે ન બને. માત્ર તમારે પુરુષાર્થ કરવો પડશે.”

“તમે કહો તેમ કરીએ.”

“તો સાંભળો. આ શેરીઓ છે એ આપણો કિલ્લો છે. આ ચોક છે એ આપણું મેદાન છે. આ દુકાનો છે તેમાંથી અનાજની ગુણો બહાર કાઢી આ ચોકને ફરતી શેરીઓમાં ગોઠવી દો! એનો મોટો ગઢ કરો. એની પાછળથી બંદૂકો ફેડશે તો રા’ ના પઠાણની બંદૂકો તમને ઇજા નહિ કરે. એ ગઢની પાછળ રહીને તમે લડજો. હું કહું ત્યારે જ બહાર નિકળજો. પછી ભલે રા’ આવે.”

લોકોનું ટોળું દુકાનોમાંથી અનાજની ગુણીઓ કાઢવામાં રોકાયું. ક્ષણભરમાં ત્રણ બાજુની શેરીઓની અંદરના સાંકડા ભાગોમાં એક ભીંતથી બીજી ભીંત સુધી કોથળાઓના છાતી સમાણા ઉંચા ગદો બંધાઇ ગયા. એને મજબૂત કરવાને ચાર પાંચ થપ્પીઓ લગાવવામાં આવી.

એક બાજુથી ત્રણ શેરીઓ આમ મજબૂત થઇ, અને તરત કાશીગરે તસ્વાર, ભાત્રાં વિગેરે હથિયારવાળા માણસોને કહ્યું: “તમે બધા આ ચોથી શેરીની અંદર છૂપાઇ રહો. જોજો, કોઇ દેખાય નહિ એમ છૂપાઇ જાઓ. રા’ ના પઠાણો એ રસ્તેથી ભાગે તો તમે એને પૂરા કરજો. અને એટલાને પાડજો. ત્યાં તો અમેય આવી પહોંચીશું.”

આમ બળવાખોરોની ટુકડી વેરાઇ ગઈ. થોડી વારમાં તો એ તદ્દન નિર્જન બની રહ્યો, અને નિર્જન સ્થાનમાં તાંડવ બેસવા કાળબૈરવ મોતના સાજ સજીને આવે એમ રા’ રાયધણ થોડી વાર પછી ત્યાં આવ્યો.

કાશીગર ગોસાંઇએ આજ્ઞા કરી અને એ હતો તે શેરીમાં અનાજના કોથળાના કિલ્લાની પાછળથી બંદૂકો ગાજી ઉઠી. તરત જ બીજી બે શેરીઓ-માંથી બંદૂકો મોતનો વરસાદ વેરવા લાગી.

એ પહેલાં ભડાકામાં રા'ના ધણા પઠાણો જન્મી થયા, કે સૂતા. રા' રાયધણે ગર્જના કરી: “ પઠાણો ! સામેની શેરીમાં ધસી જાઓ. બળવાખોરોને પકડો. ”

પઠાણો સામે દેખાતી શેરીમાં ધસી ગયા, પરંતુ એમણે તે જ વખતે કાથળાઓનો અનેલો ગઢ જોયો. પઠાણોની અંદૂકોની ગોળાઓ કાથળામાં ભરાઈ જતી, કે અથડાઈને ફરી જતી હતી, જ્યારે એ કાથળા પછવાડેથી અંદૂકો મોતનો વરસાદ વેરતી હતી.

પઠાણોએ જીવનમરણનો ભય છોડી કાથળાઓ ઉપર ધસારો કર્યો. એક બાજુથી પઠાણો કાથળાની પહેલી થપી ઉપર ચડ્યા કે ન ચડ્યા, ત્યાં કાશીગરે સંજ્ઞાસૂચક ભૂંગળનો ઘેરો અને ગાજતો અવાજ કર્યો. તે જ વખતે બીજી શેરીઓમાંથી અંદૂકોવાળા બહાર ધસી આવ્યા અને પઠાણો આગળપાછળના મારામાં ફસાયા.

પઠાણો ઉપર બળવાખોરોને પૂરેપૂરું અંગત વેર હતું. એમના અવ્યવસ્થિત અનેલા ટોળા ઉપર બંને બાજુથી સખત મારો શરૂ થયો. ટપોટપ પઠાણો પડવા લાગ્યા. હવે બળવાખોરોને વશ કરવાનો સમય ન હતો. હવે તો પઠાણોને પ્રાણ બચાવવાની સમસ્યા ઉકેલવાની હતી. પઠાણોએ પીઠ ફેરવી અને નાસવા માંડ્યું. એમને પોતાની તરફ દોડતા આવતા દેખીને બળવાખોરોની અંદૂકદાર ટુકડી પાછી હઠી શેરીના નાકા ઉપર જ એ ભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ. પાછળથી ગાજતી અંદૂકો પઠાણોનો ભોગ લેતી હતી. શેરીઓના મુખ આગળ બંને બાજુએથી અંદૂકો આગતો વરસાદ વરસાવવા લાગી અને મોતના એ ભયંકર છટકામાંથી રા' રાયધણ અને તેના પઠાણો મુઠ્ઠી વાળી ભાગવા લાગ્યા.

એમનો નાસવાનો માર્ગ પગલે પગલે ધવાયેલા કે હણાયેલા પઠાણોથી અંકતો આવતો હતો. રાજમાર્ગ ઉપરના મુખોવાળી શેરીએ શેરીમાંથી પથરા અને ઈંટોનો વરસાદ એમના ઉપર વરસતો હતો. કોઈ કોઈ શેરીમાંથી તલ્વાર અને લાલાવાળા લોકો નીકળી આવી આંધળા ધા કરતા હતા અને પાછળથી “ ઘો, ઘો ” નો ભયંકર દેકારો કરતું બરકંદારોનું દળ અંદૂકો નોંધતું આવતું હતું.

પઠાણોને હવે લડવાની, અંદૂકો નોંધવાની હામ રહી નહિ. ચોમરથી

એમના ઉપર હુમલાઓ થતા હતા. એમ ને એમ તેઓ પોતાના નિવાસ-સ્થાન પાસે આવ્યા. ત્યાં રા' રાયધણુને અને મસુદનો એમ બે ઘોડા આપ્યા હતા. કુદકો મારી બંને જણ સવાર થયા. તે જ વખતે એક ગોળી રા' ની પાછડી લઇ ગઇ. બીજી ગોળી મસુદના હાથમાં વાગી. બંને જણાએ ઘોડાને એડી મારી અને ઘોડાના પગ ઉપર એમના શ્વાસ અને પ્રાણનો ભરોસો રાખી ભૂજને માર્ગે તેઓ નાહા. એમના પહાણોનું શું થયું, શું થશે, એ જાણવાની, વિચારવાની, પણ તેઓને હામ રહી નહિ.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

સ્વતંત્ર અંદર.

બે પ્રહર જેટલા સમય માત્રમાં કાશીગર ગોસાંઈએ માંડવીમાંથી રા' રાયધણુને નસાડ્યો હતો. અતિ હર્ષભર્યા ઉત્સાહથી તેણે હુંસરાજ શાહને બંધનમુક્ત કર્યો. હુંસરાજ શાહને કાશીગરે માંડવીના સરળ બળવાની વાત કરી. પોતાના જીવનની આશાથી વિહીન બનેલા એ વહિવટદારે કાશીગરનો આભાર માન્યો અને કાશીગરે પોતાની ટુકડીને વ્યવસ્થિત ગોઠવી શહેરની અંદર ફૂચ કરી.

બળવાના વર્તમાન આખા શહેરમાં વ્યાપી ગયા હતા. ધરેધરનાં બારણે બારણાં બંધ કરી બેઠેલા લોકોએ રા' ના પરાજયયુક્ત પલાયનના સમાચાર ક્યાંથી કેવી રીતે જાણ્યા એ કાણ જાણે? આવા વર્તમાન વાયુની પાંખ ઉપર ઉડે છે, હવામાં મળી જાય છે, આકાશમાંથી ગાળે છે. કાશીગર શહેરના મધ્ય ભાગમાં ગયો ત્યારે ગામની પ્રજા બળવાખોરોને જોવા, અભિનંદવા શેરીએ શેરીએ રોળે મળી હતી. લોકોએ સંતોષનો ઉડો આભારભર્યો નિઃશ્વાસ મૂક્યો હતો. પહાણોના સીતમગાર સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો હતો. આજીજી, માયા, દયા, ભાવના આદિ કોઇ પણ મનુષ્યત્વભરી ભાવનાઓની દરકાર ન કરનારો રાજા રૈયતે તેની સામે ધરેલી બંદૂકોથી ત્રાસી ઉઠીને નાહો હતો. લોકો હવે સમજી ગયા હતા કે રાજાને નમાવવાનો, નસાડવાનો એક જ માર્ગ બંદૂકોની

નળામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને લોહીની ધારે લંબાતો હતો. લોકોએ બળવાખોરોને અંતરથી સત્કાર્યા.

કાશીગરે મહાજનને એકત્ર કર્યું. પોતાની ટુકડીને તેણે બહાર અવસ્થિત રીતે ગોઠવી અને તે તથા હુંસરાજ શાહ મહાજનની સભામાં હાખલ થયા.

“બંધુઓ !” કાશીગર પોતાની તસ્વાર ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો : “જે કામ તમે મને સોંપ્યું હતું, તે મેં પાર ઉતાર્યું હતું. જે કામની જવાબદારી મેં માથે લીધી હતી તે મેં પાર ઉતારી છે. હવે અમોએ કાયમુક્ત કરેલું આ શહેર હું પાછું મહાજનના હાથમાં સોંપું છું.”

“હવે કાશીગર ! તમે તો અહિં જ રહેજો, હોં ! ફરીથી રાયધણ આવે ત્યારે તમારી તો જરૂર જ છે.”

“શેઠીયાઓ ! તમે એ વાતની ભૂલ કરો છો. જો તમને વારંવાર મારી જ જરૂર પડતી રહેશે તો તમારું કદિ ઉજળું બનશે નહિ. તમારી લડાઇનું, તમારા બળવાનું જરાય પણ સાર્થક નથી. તમારામાંથી એક પણ હયાત હોય, માંડવીની વસતીમાંથી એક માણસની નસમાં પણ લોહી વહેતું હોય ત્યાંસુધી માંડવી અણનમ રહે અને તમારે રાખવું પડશે. હું તો ઉડતો પંખી છું. જેવું મેં માંડવીમાં કર્યું છે, એવું ગામેગામ મારે કરવું છે.”

“હા ! એ બરાબર છે !” એક શેઠ બોલ્યો : “આપણી માફક દશબાર ગામ પણ ઉડે તો આપણને એક બીજનો આશરો અને હિંમત રહે.”

“તો પછી આપણે હુંસરાજ શાહને જ વહિવટદાર નીમીએ. બંદરની જે ઉપજ આવે અને મહાલની જે ઉપજ આવે તે વહિવટ ખાતે જમા રાખવી.”

“આપણે થોડીક ફોજ પણ તૈયાર રાખવી પડશે.”

“હા ! ફોજ પણ જોઈશે.”

“પણ ફોજમાં કોઈ બાકુત્તી માણસો ન રાખશો, એટલી તમને મારી સૂચના છે.” કાશીગર બોલ્યો : “આપણા શહેરની રૈયતના જ બુવાનીયાઓ અને માણસો રાખજો. એથી રાયધણ ગમે તેટલાં ફાંદાં મારે તોપણ કોઇને ફોડી શકે નહિ.”

“હા ! એ હુંસરાજ શેઠ બધો વહિવટ કરશે. મહાજનનું કામ હશે ત્યારે મહાજન તૈયાર છે.” મહાજનનો શેઠ બોલ્યો.

મહાજન એકઠું થયું હતું, ત્યારે બહાર હજારોની માનવમેદની એકઠી મળી હતી. એવામાં કાશીગર અને હુંસરાજ શાહ બહાર નિકળ્યા. “શું થયું ભાઈ ? શું થયું કાશીગર ?” એવા ચોમેરથી પ્રશ્નો ઉઠ્યા.

જવાબમાં કાશીગર સહેજ હસ્યો. અત્યારે એના ઉપર દુર્ઘમ્ય ઉત્સાહ જળહળી ઉઠ્યો હતો. એનો દેહ થનથન કરી રહ્યો હતો. એની આંખમાં કોઈ મહાશક્તિનું દુર્ઘમ્ય નૂર સળગતું હતું. કાન્તિ અને વિપ્લવની જીવંત મૂર્તિ સમા કાશીગર ગોસાંઘને જોઈ લોકો ઉત્સાહથી પોકાર કરી ઉઠ્યા. કાશીગર બોલ્યો : “ભાઈઓ ! તમારી ધારણાઓ પાર પડી છે. રાયધણ તમારામાંથી ગરીબમાં ગરીબને કે નિરાધારમાં નિરાધારને હવે રંજીડી શકશે નહિ. કોઈની પાસેથી પૈસો કઢાવી શકશે નહિ. કોઈ સ્ત્રીની આખર ઉપર તે કે એના પકાણો હાથ નાંખી શકશે નહિ. આ શહેરમાં રાયધણનું રાજ્ય નથી. હવે તમારું રાજ્ય છે અને તમે જીલમગાર બનશો નહિ.”

પછી તે બળવાવીરોની બંદૂકદાર ટુકડી પાસે આવ્યો. એક યુવાનના હાથમાં પેલો બળવાખોર વાવટો હતો. એ વાવટા ઉપર એક અનાથ વિધવાનું લોહી રેડાયું હતું. તે વાવટો તેણે હાથમાં લીધો-ઉંચો કર્યો અને માનવમેદનીને છેડે પણ સંભળાય એવે સ્વરે ગાળ ઉઠ્યો :

“બંધુઓ ! આ તમારો વાવટો છે. જ્યાંસુધી એ વાવટાને, એ વાવટાની પાછળ જે ભાવનાઓ રહી છે તે ભાવનાઓને વફાદાર રહેશો, ત્યાંસુધી આ જગતની અંદર એવી કોઈ પણ શક્તિ નથી કે જે તમને નમાવી શકે.”

“નહિ નમીયે ! નહિ નમીયે !” ચોમેર પોકારો ઉઠ્યા. ઉત્સાહભર્યા લોકો અંધન છોડી આગળ વધ્યા. એક માણસે વાવટો ઉંચકી લીધો. ચાર જણાએ કાશીગરને ઉંચકીને ખભા ઉપર બેસાડ્યો.

“ભાઈઓ ! આ આપણો વાવટો ! આ આપણો સરદાર ! ચાલો, ગામની શેરીએ શેરીએ વરચોડો કાઢી બધાય લોકોને ખાત્રી કરાવીએ કે માંડવીમાં રાયધણનું હવે રાજ નથી. બોલો ઘણું જીવો કાશીગર મહારાજ, ઘણું જીવો હુંસરાજ શાહ ! ફેફસાં ફાટી જાય, કંઠ તૂટી

જામ અને છાતી બેસી જાય એટલા ગગનભેદી નાદથી આકાશને ગળવો કે જમ આશાપુરા !”

ચોમેરથી હર્ષના પોકારો ઉઠ્યા. હિલટભર્યા લોકોએ ધામધૂમથી કાશીગરનો અને હુંસરાજ શાહનો વરધોડો કાઢ્યો. મોટી રાત સુધી જગ્યાએ જગ્યાએ, શેરીએ શેરીએ, હર્ષભર્યા સ્વાગતથી વધાવાતો વરધોડો ગાજતોવાજતો ગામમાં ફર્યો.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

ભૂજમાં.

દરબારગઢના ઉંચા ઉંચા રંગમહેલમાં થોડાક મનુષ્યો બેસીને વાતો કરતા હતા. એ મનુષ્યો તે રા' રાયધણ, તેનો ઇસ્લામી ધર્મગુરુ મહમદ પનાહ સૈયદ, મસુદ અને એ ટોળીના માણસો હતા.

“તોબાહ! તોબાહ! સુલ્તાનની આ દશા! કચ્છના ધણીને માથે આ હાલ! ખુદા! અજ તો કયામત જરૂર આનેવાલે હે!”

આસ્માનની સામે આંખો લગલગાની જોઈ રહેતા મહમદ પનાહ જાણે કે આસમાન તૂટી પડવાની પ્રતીક્ષા કરતો હોય એવો નિરાશાસૂચક ભાવ તેણે વ્યક્ત કર્યો.

“ઈન્શાલ્લા! લોકોએ અમારા ઉપર હથિઆર ઉચક્યાં? જો મારી પાસે હવે એક હજાર પડાણો જ હોય તો હું એ કમઅખત માંડવીને જરૂર ખતાવી દઉં.” મસુદ બોલ્યો.

અત્યારે રા' રાયધણનો ચહેરો ભયંકર ખની રહ્યો હતો. કોઈ ગયખી ભયાનકતા એની આંખમાંથી ખૂન વરસાવતી ચમકતી હતી. એનો ચહેરો તદ્દન શ્વેત ખની ગયો હતો. આખરે એનો અવાજ ગાજી ઉઠ્યો. સૃષ્ટિના પ્રલયકાળના પડધા એમાંથી ગાજતા હતા.

“કોઈ નહિ! ભલે અમંજર અલગ પડે! ભલે લખપત છૂટું થાય! ભલે માંડવીમાં બળવો જાગે! જાગવા દો! ખેલવા દો! લોકોને આજ એમના આનંદો ઉજવવા છે! એક દિવસ એવો આવશે, એક

મખત એવો ઉતરશે. કે જ્યારે કચ્છના લોકો પોતાનાં માપોની, અપરાધોની માફી માંગવા મારે પડે પડતા આવશે અને—” ભયંકરતાથી રા’ રામધણુને જાહેરો સ્મશાનમાં એકલા ત્રાડતા કાળકૌરવ જેવો કઠોર અને ભીષણ બની ગયો. “અને ત્યારે-ત્યારે કચ્છનાં એ બધવાખોર શહેર આ ભૂમિ ઉપર પેલા ન થયાં હોત તો સાઈ એમ જ ઇચ્છશે. આનંદો! એ કચ્છના ઉદ્ધત લોકો! તોફાની શહેરોના મેધજીઓ, હુમીરો, તુરકો અને હંસરાજો! ઉત્સવ થાય એટલા ઉજવી લો! હસાય તેટલું હસી લો! પણ યાદ રાખજો કે રા’ જીવે છે, જાગે છે અને રા’ એક દિવસ તૈયાર થવાનો છે.”

કોધનો ભયાનક ઉન્માદ એનાં અંગેઅંગમાં થનગની રહ્યો હતો, એનાં પરિભ્રમણ વધારે અને વધારે અધીરાં અને વેગવાન બનતાં જતાં હતાં. આખરે એનો ખોખરો અવાજ એની હાંફતી છાતીમાં સમાઈ જતો હોય તેમ વધારે ઘેરો અને વધારે ગાઢ બન્યો હતો:

“મસુદ! સાંભળ, કાબુલના પાદશાહનો આખરી પયગામ આવી પહોંચ્યો છે. હું ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારું તો કચ્છને એ કાબુલનું પટાવતી રાજ્ય રાખવાને તૈયાર છે.”

“પટાવતી! કાબુલને ખંડણી ભરવાની?” મસુદ ચોંકી ઉઠતો બોલ્યો.

“કાબુલને ખંડણી! મસુદ! હું કાબુલને ખંડણી ભરીશ. અરે! સાક્ષાત સેતાનને ત્યાં વેચાઇશ. મારા આત્માના અને મારા દેહનાં હું સેતાનની બજારમાં જાહેર લીલામ ખોલાવીશ, પરંતુ હું કચ્છના તોફાની લોકોને નમાવીશ. હું કચ્છને મારા પગ તળે કચરી નાંખીશ. હું ગમે તેનો ખંડીયો હોઉં, ગમે તેનો તાબેદાર હોઉં પણ કચ્છનો તો રાજા જ હઉં અને રાજા તરીકે તો હું જીવીશ ત્યાંસુધી રહીશ જ.”

“સચ્ચ આત હે જનાબ! અયસાહી હોના ચાહીયે.” મહમદશાહ બોલ્યા.

“મસુદ! આજ તારા જે પઠાણો હોય તે બધાને ખોલાવ. ફોજને ફાડી છે તો ફોજને પણ સચ્ચના દધ દે. આજ હું ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરીશ. આજ રાતે આપણે ઉગ્ગણી ઉજવવી છે. ભૂજમાં આપણા હાથ સખળા છે અને ભૂજમાં આપણે આપણું બળ વાપરવાનું છે.”

“જેમ હુકમ કરો તેમ! પણ મને આટલી ઉતાવળ ઠીક નથી લાગતી.”

“તને ધીમે ધીમે બધું ઠીક લાગશે. તને હજી અચાનક ફટકો માર-

વાની કિંમત સમજાઈ નથી. તું હજી સીપાઈ જ રહ્યો. સાંભળ, પહાણો તૈયાર છે. ફોજને સૂચના આપી દે. આજ રાત્રે આપણે મહેલમાં ઉઝાણી ઉઝવીએ. કાલ દિવસે ભૂજમાં જાહેર બજારમાં ગોવધ કરી ભૂજનાં દેવમંદિરો તોડી ધરસામની જાહેરાત કરી દેવી. પછી અસ્લાહ છે અને આપણે છીએ. સામી બાણુ કચ્છ છે, અસ્લાહની મદદનો પમગામ લઈ આવતો કાણુલનો પાદશાહ છે !”

“ ઠીક !” મસુદે કહ્યું.

“ સાંભળ ! આજે એક હુરી, કોઈ બેહસ્તની બુલબુલ સમી લાવવાની છે. જગો મહેતો અને એના ભાઈ બહુ દોઢડાલા થતા હતા. એના કુટુંબમાંથી કોઈ પંખેડે લાવવાનું છે. સમજ્યો કે ? સુરા અને સુન્દરીની મધરાતની મહેરીલના ઉત્સવમાંથી મારી સ્વતંત્ર સત્તાનો પુનર્જન્મ થવાનો છે !”

સલામ કરી મસુદ ગયો. આજ એના અંતરમાં આનંદ ન હતો ! એના ગયા પછી રા' રાયધણુ અને સૈયદ મહમદશાહ બંને શહીદ ઈમામહુસેનના પ્રાણત્યાગની કથા કરવા લાગ્યા અને એમ ને એમ જગત્ ઉપર અંધારી રાતના ઘેરા પડતા કિતરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

સમાધ !!

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી વાત જે દિવસે થઈ એને વળતે દિવસે જગજીવન શેઠના ઘર આગળ પ્રભાતના ઉગતા પહોરમાં જ વિશાળ માનવમેદની એકત્ર થઈ હતી. વિજળી પડે તેના કરતાં પણ વધારે સચોટતાથી શહેરમાં સમાચાર પડ્યા હતા કે હુરજીવન મહેતાની યુવાન પુત્રીને ગઈકાલ રાતના પાછલા પહોરમાં રા' રાયધણુની આસાથી રા'નો માનીતો મસુદ જોર-જોલમથી ઉઠાવી ગયો છે ! હુરજીવન મહેતા એ મહુમ નગરશેઠ જગજીવન મહેતાના ભાઈ થાય. જગજીવન મહેતાનું મૃત્યુ કેવા શંકાભર્યા સંયોગમાં થયું હતું તે સહુ જાણતા હતા. આર ગામના મહાજનનો દંડ

ભરવાને સારાથે શહેર ઉપર જે વરાડ પડ્યો હતો તે ઉપસાવવામાં હરજીવન શેડે કેવો આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો તે લોકો બાજુના હતા ! સંખ્યા પકણોનો ત્રાસ છતાં આખાથે શહેરની સહાનુભૂતિ હરજીવન શેડના કુટુંબ ઉપર પડેલી આ ભયંકર આફત તરફ હતી. લોકોની માયાનો સક્રિય અને નિષ્ક્રિય પ્રવાહ શેડના ઘર તરફ વહેવા લાગ્યો. જોતજોતાંમાં લોકોનું ટોળું એકત્ર થઈ ગયું.

એકત્ર થયેલા માણસોએ શેડના મકાનમાં કાંઈ પણ ધાંધલ કે કાંઈ પણ કોલાહલ ન જોયો. શેડના મકાનના દરવાજા ખુલ્લા હતા. મકાનનાં બારણાં ઉપર તાજા કંકુના લાલ રંગે નીતરતા થાપા મારવામાં આવ્યા હતા. મકાનના યોગાનમાં એક મોટો ખાડો ખોદી રાખવામાં આવ્યો હતો ! ચોમેર હયાંને બારે રૂંધી નાંખતી હોય એમ મૂક છતાં પાણીથી છલોછલ ભરેલી લાગતી આંસુથી ઓગળતી દેખાતી ગમગીનીનું સ્તબ્ધ વાતાવરણ છવાયું હતું. લોકોનું પ્રતિક્ષણ વિશાળ બનતું ટોળું તદ્દન નીરવ હતું.

થોડી વારમાં બારે નમી જતો હોય, કુટુંબ અને અફસોસની જીવંતિ અને થાકેલી, પ્રતિક્ષણ ધરતી પાસે માર્ગ માગતી શોકમૂર્તિ હોય એવા જમાદાર ડોસલ વેણને દૂરથી આવતો સહુએ જોયો ! આપણે ન્યારે એને છેલ્લો જોયો હતો સારે અને અત્યારે એનામાં બારે પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. અત્યારે એની આંખ નૂરવિહોણી બની ગઈ હતી. એનો ચહેરો ચિન્તાથી છવાયો લાગતો હતો. પચીસ વર્ષનો મરણખોજ એના વદન ઉપર ખેંડો હોય એવો, સૃષ્ટિના સરજનકાળે ધધ્ધરે રચેલો પહેલો માનવી આજ પણ જીવતો હોય એવો, એ વૃદ્ધત્વ અને નિરાશાની આરામ માગતી, મોત ઇચ્છતી મૂર્તિસમો જમાદાર લાકડીને ટેકે ચાલતો ધીમે ધીમે આવતો હતો.

એ આવ્યો. લોકોએ એને માર્ગ દીધો અને એ અંદર ગયો. તેને જોઈને એક શેડીઓ ખોલી ઉઠ્યો : “ અરે ! આ જમાદાર પણ આવી પહોંચ્યા ને ? લ્યો, હવે એ જ મહેતાને કાંઈક સમજાવે ! ”

ભયંકર ભવિતવ્યતાની આગાહી જેતા હૃદયમાં જગી ચૂકી હતી તે જમાદારે ધીમેથી પૂછ્યું : “ શું છે ? આશ્ચર્ય ! મુજ ગરીબને માદ કર્યો ? ”

મદનજી શેઠનો પુત્ર આશકરણ બોલ્યો : “ જમાદાર ! ભારે થયું છે. હુરજીવન શેઠની ડોકરીને પઠાણો ઉપાડી ગયા. મહેતા સમાધ લે છે ! ”

“ સમાધ ! મહાજનનો શેઠ ! અસ્લાહ ! અસ્લાહ ! ”

જમાદાર ડોસલ વેણ ક્ષણભર મૂક અને મૂઠ બની ગયો. બોંય ઉપર તે ગોઠણબેર પડી તેણે બે ધૂળતા હાથો આરમાન તરફ ઉઘા કર્યા.

“ અસ્લાહ ! અસ્લાહ ! ” તે ફાટતે-રડતે અવાજે પોકાર્યો. એના અવાજથી એ સ્મશાન સમી શાંતિ વધારે ભયંકર બની : “ મને તું કેમ જીવાડે છે ? એવાં તે મેં શાં અગ્રોર પાપો કર્યા છે કે તું મને આ બધું દેખાડવા જીવતો રાખે છે ! ”

પછી તે આશકરણ તરફ ફરીને બોલ્યો : “ આશકરણ ! શેઠને સમાધ લેવા દો ! ભલે એ સમાધ લે ! જેને જીવતર કરતાં આખર વહાલી છે એને હું કેમ વાઈ ? હું તો જઈશ ! મને જવા દો ! ”

જમાદાર આવ્યો હતો તેવો પાછો ચાલ્યો ગયો. ડોકરી સાથે તે બોલ્યો નહિ, ડોકરીએ તેને બોલાવ્યો નહિ. એના હૈયામાં અત્યારે ભયંકર મંથન થઈ રહ્યું હતું. અત્યારે તેની આંખો તેના હૃદયમાં હતી. એના હૃદયમાં અત્યારે અનેક અકલ્પ્ય ભાવનાઓ વલોવાતી હતી.

જમાદાર ગયો અને ઘરની અંદરથી હુરજીવન મહેતા બહાર આવ્યા. એણે રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. એના કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો હતો. એના ચહેરા ઉપર ભારી સાહસનો સન્નાટો છવાયો હતો. એની આગળ એનો કુળગૌર ચાલતો હતો.

હુરજીવન મહેતા બહાર આવ્યા. આખીયે માનવમેદની મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ હતી. એણે ધીર ગંભીર અવાજે બ્રહ્મદેવ-ગૌરને કહ્યું :

“ ગુરજી ! હવે બસ ! શાસ્ત્રો ગમે તેમ કહેતાં હોય પરંતુ મારો અંતરાત્મા તો મને કહે છે કે મારે હવે એક ક્ષણ પણ જીવવું જોઈએ નહિ. જે પુરુષથી પોતાની પુત્રીનું, પુત્રીની આખરનું રક્ષણ ન થઈ શકે, એ પુરુષને આ જગત ઉપર જીવવાનો હક્ક નથી. જેને વાંકે માંડે મૃત્યુ થતું હશે, એનો ન્યાય ઈશ્વર કરશે. ”

પછી તે એકત્ર થયેલી માનવમેદની તરફ ફર્યો : “ ભાઈઓ ! બોલ્યું ચાલ્યું ક્ષમા કરજો ! આજ આ નગરમાં મારી આખર જીવવાનો આ જ

માર્ગ છે. મારી પુત્રીનું લયંકર ભાવી મારાથી હરવાય નહિ. હું તો જઈ છું. કોમને કાંઈ કહેતો નથી. આંખો હશે તો જોશે, કાન હશે તો સાંભળશે અને હૃદય હશે તો સમજશે.”

પછી તે ધીમે ધીમે પેલા ખાડામાં ઉતર્યો. ખાડાની અંદર એક દર્બના આસન ઉપર તે આંખો મીચી પદ્માસન વાળીને બેઠો. “હવે ચાલો ! મહારાજ ! ઇશ્વર તમને અને સહુને સુખી રાખે ! ધૂળ નાંખો !”

“જય અંખે !” નો પોકાર કરીને મહારાજે માટી વાળવા માંડી. ચોમેરથી “જંખે ! જંખે” નો નાદ ધીમે ધીમે પરંતુ સ્થિરતાથી ચોપાસ ગુંજવા લાગ્યો. સારીએ માનવમેદનીમાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. થોડી વારમાં ખાડો પૂરાઈ ગયો ! મહાજનના શેઠ હુરજીવન મહેતા જીવતા દટાયા. એમણે “સમાધ” લીધી. સમસ્ત માનવમેદની એ લયાનક પ્રસંગના શાંતિભર્યા પ્રભાવથી જડવત્ બની ગઈ.

એકાએક એ માનવમેદનીમાંથી કોમએ ચીસ પાડી : “આગ ! આગ ! આગ !” ચમકેલા લોકોએ નજર કરી. હુરજીવન મહેતાની હવેલી સળગતી હતી ! “આગ ! આગ !” ની ચોમેર ખૂમ પડી રહી. લોકો પડાપડી કરી કોલાહલ કરવા લાગ્યા. એવામાં ઝરખાનું ખારણું ઢિઢક્યું. ચોમેર ધૂંધવાતી જ્વાલાઓ કાદતી-ગાજતી-ત્રાડતી-સળગતી આગ તાંડવ કરતી હતી. એ આગના ચક્રની વચ્ચેથી એક સ્ત્રી અંદરથી આવી ઝરખામાં ઊભી ! એનાં વસ્ત્રો સળગતાં હતાં. ચોમેર મકાનનાં લોકડાં સળગી ઉઠ્યાં હતાં. એ લયંકર આગની વચ્ચે એ એકલી ઊભી હતી. લોકો તો એના મુખની અવર્ણનીય પ્રભા અને આંખોમાંથી ઝરતા પ્રતાપ સામું જોઈ રહ્યા. ધીમેથી તે બોલી અને લોકો ચૂપ થઈ રહ્યા.

“ભાઈઓ ! આ આગ કોઈ જુઝાવે એને અંખા માતાની આણ છે. મારા ધણીએ સમાધ લીધી છે. અમે આ રસ્તો ગ્રહણ કર્યો છે. આ રાજ્યમાં જીવવા કરતાં મોત એ જ સાઈ ! અમને સુખેથી મરવા દો ! જીવતાં અમને જેટલું મનદુઃખ થાત એટલું મરવામાં નથી !”

“સતી મા ! સતી મા !” ચોમેરથી શ્રદ્ધાભર્યા આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર ઉઠ્યા. “મા ! અંખા મા ! અમને આજ્ઞા આપો ! આશીષ આપો !” એક માણસ આગળ આવીને બોલ્યો.

“ દીકરા ! મારી આશીષથી જે સુખી થતું હોય તેને મારી આશીષ છે કે સુખી થજો ! અમારા મોતથી રાજાને સન્મતિ સૂઝે. અને ઇશ્વર એને સારો માર્ગ સૂઝાડજો ! અંબા માતા ! જગતનું કલ્યાણ કરજો ! રાજાનું ભલું કરજો ! રૈયતનું ભલું કરજો ! ”

“ મા ! રાજાને તમારી આશીષ ! ” એક જણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“ બેટા ! ” તે સ્ત્રી-હૃદયવન મહેતાનાં પત્નીએ જવાબ આપ્યો. “ જગતનો નિયમ છે કે ઠાર્યા એવાં કરજો. કરશે તેવું પામશે. તમારા રાજા માથે કાળનાં ચક્રને ભમતાં જોઉં છું. તમારા રાજાને વિનાશના પથમાં પગલાં ભરતાં જોઉં છું. એક દિવસ એને ઇશ્વરનો ન્યાય પહોંચશે. બેટા ! ઇશ્વરે જેની બુદ્ધિ હરી લીધી છે એનો નાશ પણ નિર્માણ કર્યો જ છે ! એવાને શ્રાપ ન હોય ! એવાની તો દયા જ હોય ! ”

મકાનની સળગતી છત પડી. મહેતાનાં પત્નીએ “ જય અંબે ” નો ઉચ્ચાર કર્યો. ઝરખાને આગ ફરી વળી અને એની ઉંચે અને ઉંચે જતી વધારે અને વધારે જોરથી ત્રાડતી જ્વાલાઓ આખા મકાનને ઘેરી વળી, આનંદના અદ્ભુત ગળવતી નાચવા લાગી. એમ ને એમ એ મકાન આખું સળગવા લાગ્યું. એમ ને એમ એ સળગતા મકાનને માનવમેદની મૂઠ બનીને જોઈ જ રહી, હલનચલનની શક્તિઓ જણે કે હણાઈ જ ગઈ હોય !

જળહળ કરતી આગ સળગી રહી છે, પચીસ પચીસ માણસોથી ભરેલા એ મકાનની અંદરથી એક પણ ચીસ, એક પણ અરેરાટ સંભળાતો નથી. માત્ર કોઈ કોઈ વાર શાંત અને ગંભીર અવાજથી “ જય અંબે ” નો મૃત્યુંજય જાપ સંભળાય છે. આ ભયાનક અપૂર્વતાથી આખીયે મેદનીમાં કોઈ અકથ્ય અકળામણ છવાઈ ગઈ હતી.

એવામાં એક મારતી ઘોડીનો અસવાર આવી પહોંચ્યો. હાંફતી ઘોડીની પીઠ ઉપરથી તેણે કુદકો માર્યો. એક માણસનો હાથ પકડી આતુરતાથી પૂછ્યું :

“ આ શું છે ? ”

“ એમ્મો કાણ ! કાશીગરભાઈ ! અરે આજ તો ભારે અનર્થ થયો.

હરજીવન મહેતાએ સમાધ લીધી અને મહેતાનો સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર આખોમ સળંગી રહ્યો છે. જુઓ આ મકાન ! એ સળંગતા મકાનને જોઈ તમને લાગે નહિ પણ મેં નજરે જોયું છે કે એમાં આસરે પચીસ વ્યક્તિઓ મરવાને માટે તત્પર બની અંદર જળી રહી છે. જુઓ, પેલી તાજી ખોદેલી ભોંય અને એના ઉપર તાજી રોપેલી આકડાની ડાળ ! એ જગ્યાએ થોડી વાર પહેલાં હરજીવન મહેતા જીવતા દટાયા છે. એમણે સમાધ લીધી ! ”

“ હર ! હર ! પણ થયું શું ? કારણ ? ”

“ કારણ તો રા' ના કારભારમાં ક્યાં શોધવાં જવાં પડે એમ છે ? મહેતાની છોકરીને રા' ગર્ભ કાલ રાત્રે ઉઠાવી ગયો ! ”

“ કેને ? મહેતાની છોકરીને ? ગ'ગાને ? ”

“ નામ તો મને ખબર નથી, પણ કહે છે કે સોળ વરસની હતી ! મહેતાએ આખરે રાખવા સમાધ લીધી ને એનો પરિવાર જળી મૂઓ. ”

કાશીગર ક્ષણભર દિગ્મૂઠ બની ગયો. એનો ચહેરો કોપથી લાલ બની ગયો. આગના તણુખા જેવો ભયંકર અને દાહક રોષ એની આંખમાંથી વરસી રહ્યો. એ જ વખતે એણે આશકરણને દૂરથી જોયો.

“ આશા ! ” એણે જૂમ મારી.

“ અરે આ તો કાશીગર ! ” આશકરણ શેઠ તેના તરફ આગળ વધતો ખોલ્યો : “ ક્યાં હતો ? આ ભારી થઈ ! ”

“ એ તો હજીયે વધારે ભારી થશે, પણ તમે આજ અત્યારે મહાજન ભેગું કરો ! મારે કામ છે. ” લોકો તરફ ફરીને તે ખોલ્યો : “ ભાઈઓ ! આનો ઉપાય કરવો જ જોઈએ ! ચાલો મહાજનને વડે ! મહાજન ભેગું થાય છે. તમેય ત્યાં ચાલો ! ”

લોકો બધા કાશીગર તરફ વળ્યા. કાશીગર આગળ ચાલ્યો. આશકરણ મહાજનને એકત્ર કરવા ચાલ્યો. લોકોનું ટોળું થોડી વારમાં મહાજનના વડાને વિંટળાઈ વળ્યું.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

બેવડા ફોજ !!

હવે આપણે જમાદાર ડોસલ વેણ તરફ ફરીએ.

ભૂજની ફોજનો એ વડો અને વૃદ્ધ સરદાર ધીમે ધીમે લાકડીના ટેકાથી મહાપ્રયાસે આગળ વધતો હતો. એના માર્ગમાં હુરજીવન મહેતાના સળગતા મકાનને જોવા અને મહેતાની સમાધિ જોવા સેંકડો લોકોનાં જૂથનાં જૂથ એને મળતાં હતાં. ઘણાએ એ વૃદ્ધ જમાદારને સલામ કરી, ઘણાએ કુશળ પૂછ્યા, પરંતુ ઉજ્જડ નગરીમાં કોઈ એકલો ડોસો ફરતો હોય એમ કોઈને જોવા વગર, કોઈને સાંભળ્યા વગર એ જમાદાર એમ ને એમ આગળ વધ્યો.

એના મગજમાં લોહી ગાળતું હતું. એની બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ હતી. એનું જગત ઉજ્જડ બની ગયું હતું. એની સર્વ ભાવનાઓ મરી ગઈ હતી. એણે આજ એક બચંકર બચાનકતા પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી.

એ ભૂજની ફોજનો સેનાપતિ હતો. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી વધારે સમયથી ભૂજની ગાદીનો એ રક્ષણદાર હતો. ભૂતકાળનો ઇતિહાસ એક વહી જતા ચિત્રપટની માફક એની આંખ આગળ નાચતો હતો.

એ બાળક હતો. ઉગતી યુવાનીમાં એ પ્રવેશતો હતો. પરદેશીઓના-મોગલનાં કટક ભૂજયાના કિલ્લાની આસપાસ ગાંજતાં હતાં. જાણે અત્યારે પણ જીવતો હોય, જાણે હમણાં બોલશે, એવો સજીવ લાગતો રા' દેશળ તેની આંખ આગળ દેખાયો. ઘોળા ઘોડીની ગરદન ઉપર નાજુક હાથ ફેરવતો એને દિવાન દેવકરણ, આંખમાંથી જાણે લોહી વરસતું હોય એવી લાલ લાલ આંખોવાળો તેરાનો તીખો ઠાકોર, કચ્છને માટે મરવાને તૈયાર બનેલા મિયાણાઓ-એ બધાનું એને માનસ દર્શન થયું. એ સુવર્ણયુગના ઉજ્જવલ અવસરે તે તો બાળક હતો. માત્ર સાંભળેલી વાતો એને હૈયે ચડી આવી !

પછી તો વિનાશના વંટોળાયાને વિંઝાવતો, આગની જ્વાલા અને તસ્વારની ધારની મોત વેરતાં શસ્ત્રોનો બચાનક સાજ સજી ગુલામશાહ

કોરો ચડી આવ્યો. ઝારાનો કુંગર તેની નજરે ચડી આવ્યો. હાડકાનો ભયાનક ઢગ તેણે જોયો. પાશીરના પથરો ખેંચી જતી લોહીની લાલ નદી તેણે વહેતી જોઈ ! કુંગરની ખીણમાં એકત્ર થયેલું લોહીનું લાલ તળાવ એની દષ્ટિ સમીપે આવ્યું ! એક લાખ માણસોનો ભયાનક સંહાર તેની નજર આગળ હમણાં જ થતો તેણે અનુભવ્યો !

મિંચાણુઓની, જડેજઓની, હોધીઓની, ગરાસીયાઓની અને રાજગોર બ્રાહ્મણોની બનેલી કચ્છની પરાજીત ફોજનો અવશેષ ગુલામશાહનો વિજયી માર્ગ રોકતો તેણે જોયો.

એ જમાદાર, ભૂતકાળના પડદા ઉકેલતો માર્ગમાં જડ જેવો ઊભો થઈ રહ્યો. “જય આશાપુરા !” ની ધીમી ચીસ એના સુકા કંઠમાંથી નીકળી ગઈ. એનું હૈયું આજ પચીસપચીસ વર્ષે પણ થનથનવા લાગ્યું. એ અવશેષે ગુલામશાહને નસાડ્યો ! ધન્ય કચ્છીઓ ! ધન્ય એ રણવીર સૈનિકો ! તેમણે મોતના પંથમાં ડગ ભરતાં ભરતાં ગુલામશાહની ખીજ ચડાઈ, ગુલામશાહના પુત્રની ચડાઈઓ નિષ્ફળ કરી. એમણે કચ્છને સાચવ્યો. દેવચંદ શેઠે કચ્છને વસાવ્યું અને વિનાશની ભસ્મમાંથી કચ્છનું નવસર્જન થયું. એ નવસર્જનનો જમાદાર અજેય સહાયક હતો. કચ્છી ફોજનો એ સરદાર હતો. તેણે પરદેશીઓને ટકવા દીધા ન હતા.

એકાએક જાણે કે એના હૃદયમાંથી સળગી ઉઠતી હોય એવી ભયાનક આગ તેણે જોઈ ! એક વિશાળ ખાડો એણે ખોદાતો જોયો, એમાં હુરજીવન પહેલો દટાતો હતો ! એની પાછળ કચ્છ દટાતું તેણે જોયું ! કાળભૈરવને લોહીતરસી ત્રાડો નાંખી તાંડવ ખેલતો જોયો. ભયથી તે સ્તબ્ધ થઈ ઊભો રહ્યો ! કાળભૈરવનું મુખ તેને પરિચીત લાગ્યું. એની ત્રાડતી લોહીતરસી રેખાએ રેખામાં તેને રાયધણની રેખાઓ સમાઈ જતી હોય એમ લાગ્યું.

કર્તવ્યમૂઢ જેવો બનેલો જમાદાર આમ ને આમ આગળ વધ્યો. એની નસેનસમાં રાજ્યનું લૂણ ઉછાળા મારી રહ્યું હતું. એના મગજના તારેતારમાં રાયધણ માટે તિરસ્કાર નાચતો હતો ! રાજ અને રાજ્ય એક છે કે જૂદાં છે એની શમશ્યા એને મુંઝાવી રહી હતી. “જો રાજ અને રાજ્ય જુદાં હોય; એમ બને તો—”

જમાદાર કાચુભર ચમક્યો: “અરે! જો જુદાં હોય તો, રા’ રામધણને દેશબહાર હાંકી કાઢું.” તરતજ તે સાવધ બન્યો: “અરર! આ ખ્યાલ મારા હૃદયમાં? રાજા અને રાજ્ય એક છે! અલ્લાહ! એક છે કે નહિ એ મને કોણ સમજાવે? રાજા ઇશ્વર છે કે સેતાન એ મને કોણ સમજાવે?”

વિચારોના વમળમાં અટવાતો, પોતાના ધર્મના મથાર્થ માર્ગનું માનસિક અન્વેષણ કરવામાં રોકાએલો જમાદાર ફોજના મુકામ તરફ મંત્રવત્ ચાલતો ગયો.

ગામની બહાર એક મોટા મેદાનમાં તે આવ્યો. એક બાજુ ભૂજ્યાની ટેકરી ઉપર ગંભીરતાથી બેઠેલો ભૂજ્યો કિલ્લો તેણે જોયો. બીજી બાજુ હમીરસરનું તળાવ ડોલતું હતું. એ મેદાનની વચમાં તેણે અસંખ્ય સિપાહીઓને ઊભેલા જોયા! વચમાં ઊભેલા એક પહાડી દેહધારી મનુષ્યને તેણે જોયો. જમાદારે આશ્ચર્યથી એ મધ્યસ્થ માનવીને ઓળખ્યો. તે રા’નો માનીતો પાસવાન મસુદ પોતે હતો!

મસુદે જમાદારને જોયો. તેણે એક ત્રાડ મારી: “આ રાજદ્રોહી જમાદાર આવ્યો! પકડો એને!”

જમાદારની વિચારસૂટિ લુપ્ત થઇ ગઇ. ધીમેથી પરંતુ સ્થિરતાથી તે બોલ્યો: “કોને મને પકડવો છે? હા! હીક છે, ભાઇઓ! મને પકડી લો! કોની, રા’ની આજ્ઞા છે?”

“હા! રા’ની આજ્ઞા છે, જમાદાર! બહુ ચડ્યા હતા! હવે જ તમારા નાદ ઉતરશે અને ખબર પડશે કે રા’ની નાતામાં નાની ઇચ્છાની વચમાં આવવું કેટલું જોખમભર્યું છે!”

“હું તો, ભાઇ! સહન કરવા જ બેઠો છું!”

“સિપાઇઓ! પકડો આ રાજદ્રોહીને!”

જમાદારે પોતાની સ્થિર આંખ એ લશ્કરી ટોળા ઉપર ફેરવી. જે આંખોએ ગુલામશાહ અને સરદારાજખાન, દિવાન ગીડુમલ અને સેનાપતિ દરિયાખાનને મુંઝવ્યા હતા તે આંખોનાં અત્યારે તો વૃદ્ધ બનેલાં પાણી પણ કોઇથી જીરવાયાં નહિ. કોઈ એક ડગલું આગળ વધ્યું નહિ. સહુ ઊભા હતા ત્યાં થંભી ગયા.

મસુદને પોતાની બાજુ વિખરાતી લાગી. જમાદાર સામેનો વિરોધ

જાહેર કરવામાં ઉતાવળ થયેલી લાગી. જમાદાર અત્યારસુધી સજ્જવિવદ સામે સક્રિય વિરોધમાં પડ્યો ન હતો. જમાદારનું મૂલ્ય આંખવામાં ભૂલ થઈ લાગી. ભૂલ મોટી હતી. ભૂલ ટાળવાનો એક જ ઉપાય હતો. કોંઈથી, ભયથી કંપતા અવાજે તેણે મર્જના કરી:

“સિપાઇઓ! રહેવા દો! એને જીવતો પણ શું કામ પકડવો? ઉઠાવો બંદુકો!”

આજ્ઞા પાળવાને ટેવાયેલા સિપાઇઓએ બંદુકો ઉપાડી. “નિશાન લો!” ખીજે હુકમ છૂટ્યો. સિપાઇઓએ ચંત્રવત્ નિશાન લીધાં.

“ચલાવો ગોળા!”

જમાદાર પોતાની છાતી ખુલ્લી કરી. તે આગળ વધ્યો. એની આંખમાં ભયનું નામ નિશાન ન હતું. ધીમેથી પરંતુ દૃઢતાથી તે બોલ્યો: “આ રહી મારી છાતી! બેટાઓ! મારાં બાળકો! જોજો તમારા બાર ખાલી ન જાય! મને નિરર્થક પીડા ન કરશો! ચલાવો ગોળાઓ! ખુદા તમારું ભલું કરે! ભાઇઓ! જીવ્યા મુઆના બુદ્દાર!”

નિશ્ચેષ્ટ મૂર્તિની માફક જમાદાર અડગ ઊભો રહ્યો. એના દેહમાં કંપ ન હતો. એની આંખમાં ભય ન હતો. જાણે કે શત્રુઓની ગોળા ઝીલવા તે ઊભો હોય એમ પોતાના સિપાઇઓની ગોળા ઝીલવા તે અડગ અને અણનમ ઊભો રહ્યો!

પછી તે આગળ વધ્યો. વીસ કદમ-દશ કદમ-આઠ કદમ-છ કદમ! એક સિપાહીએ બંદુકને નમાવી. તરત જ દરેકે દરેક સિપાહીએ પોતાની બંદુકો નમાવી દીધી!

જમાદાર ડોસલ વેણ મસુદ તરફ ફર્યો. અતિ શાંતિથી તે બોલ્યો:

“મસુદ! હું જાણતો હતો કે ફોજ મારી છે. હવે રાત્રે અમારી જરૂર નથી! હું છઉં ત્યાંસુધી આ ફોજનો ઉપયોગ રૈયત સામે નહિ જ થઈ શકે!”

મસુદ ભય અને આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ બની ગયો. એણે હજારો રૂપિયા ફોજને ફોડવામાં વાપર્યા હતા. આખરે તે બોલ્યો: “જમાદાર! આ બળવો થાય છે! માઈ માનીને તમે શરણે થઈ જાઓ!”

“હવે જે થતું હોય તે થવા દો! આજથી મારી નોકરીનાં લૂણ

હું ઉતારી નાંખું છું તે રાંને કહેજે. હું આ ફોજ લઈને આજ ને આજ જઈ છું, આજથી આ ખટપટથી હું મારા હાથ ધોઈ નાંખું છું, હવે મસુદ, તમે જાઓ! આંહીથી ચાલ્યા જાઓ!"

જમાદારના ચહેરા ઉપર નિશ્ચય જળહળા ઉઠ્યો. એની રેખાએ રેખામાં દઢતા અને અણુનમતા પ્રગટ થતી હતી. એક પણ શબ્દ બોલ્યા સિવાય મસુદ પાછો ચાલ્યો.

મસુદ દેખાતો ખંધ થયો અને જમાદાર ડોસલ વેણ સહેજ હસ્યો. આજ એના હૈયા ઉપરથી ભાર ઓછો થઈ ગયો હતો. એણે હસીને એક વૃદ્ધ સૈનિકનો હાથ પકડ્યો. હસતો હસતો તે બોલ્યો:

"અરે હુરભમ! પણ તારો જીવ કેમ ચાલ્યો? મારા સામે પણ ખંદુક તારી કેમ?"

હુરભમ હસીને બોલ્યો: "અરે જમાદાર! તું કાં ઘેલો થયો? જરા ખંદુક તો જો!"

જમાદારે કુતૂહલથી ખંદુક જોઈ. તે તદ્દન ખાલી હતી. હુરભમ હસતો હસતો બોલ્યો: "જમાદાર! અમે ઝારા ને સાંધણને ન ભૂલીએ હો! જોઈ જો, કાંઈની ખંદુકમાં દારૂ નથી ને ગોળા નથી. પેન્નાં નવાં કારતુસો નથી."

પ્રકરણ ૪૨ મું.

કચ્છની કન્યા.

હવે રાજમહેલની અંદર શું બન્યું હતું, તે આપણે જોઈએ.

જે દિવસે ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો બન્યા હતા, તે દિવસે રાજમહેલમાં કાંઈ અનેરો આનંદ ઉજળતો હતો. રા' રામધણ, અને મસુદ, મહમદ પનાહ આદિ રા'ના પુશામતીયા ઉપજીવીઓ રાજમહેલમાં એકત્ર થયા હતા.

"કેમ મસુદ! પછી યુલયુલ હાથમાં પકડાયું કે નહિ?"

"હજુર બાવાનો હુકમ થાય પછી મસુદ કાંઈ ભૂલે ખરા?"
મસુદે મલકાઈને જવાબ આપ્યો.

“તો મસુદ ! જા ! એને આંહી લઇ આવ !”

મસુદ ઉઠ્યો અને બહાર ગયો. થોડી વારમાં તે પાછો આવ્યો. તેની સાથે તેની આગળ ચાલતી એક બાળા હતી.

કોઈ યક્ષની કન્યા, કોઈ સ્વર્ગની અપ્સરા માર્ગ બૂલીને જંગલમાં આવી હોય એવી એ કન્યા હતી. ‘મેઘદૂત’ માંથી યક્ષપત્ની કે કાલિદાસની જીવંત શકુન્તલા જાણે કે જગત્ જોવાને આવતરી હોય એવી એ કન્યા આવી. એને જોઈ રા’ ઉઠ્યો. એની આંખમાં કામનાં ધેન ભરાયાં.

“આવ, માશુક ! આવ !” રાયધણ બોલ્યો.

ગંગા ઊભી રહી. જ્યારથી એને પકડવામાં આવી હતી, ત્યારથી જ એના મનમાં કલ્પના આવી ગઇ હતી. એ ભીતિ અત્યારે પ્રત્યક્ષ થતાં તે કંપી ઉઠી. આજીવતાથી તે બોલી: “શું છે બાવા ?”

“માશુક ! અહોભાગ્ય મારાં કે આજ તારા જેવી પરી આવી. અહોભાગ્ય તારાં કે તું દેશના ધણીની કૃપાને પાત્ર થઈ. અહીં આવ, મારી બાળુમાં. આપણે છાની છાની વાતો કરીએ.”

રા’ ઉઠ્યો. ગંગાએ પોતાની સ્થિતિ માપી લીધી. તે સાવધ બની. થોડી વાર વિચારે ચડીને તે બોલી: “રા’ ! તમે મારા બાપ ! હું તમારી પુત્રી ! કડવાં વેણુ મ કાઢો.”

“હવે તું જ કડવાં વેણુ કાઢી આપણા આનંદમાં ભંગ મ પાડ. અત્યારે તો તું સ્ત્રી અને હું પુરુષ. પિતાપુત્રી થતાં હોઇશું તો પછી જોઇ લેશું. અત્યારે એવી વાતોનો વખત નથી.”

શરાબના જામો ભરેલા પડ્યા હતા. રા’ એ એક જામ પી લીધું. તેના હૃદયમાં પ્રગટી ઉઠેલો તનમનાટ ગંગાથી ગુમ ન રહ્યો. એનું મગજ વેગથી કામ કરવા લાગ્યું.

એકાએક એની આંખમાં એક ચમકારો આવ્યો. કોઈ વિચિત્ર તરંગનું હાસ્ય એના મુખ ઉપર સ્ફેજ પ્રકટીને અસ્ત થયું. તે જમીન ઉપર ખેસી ગઈ અને રડવા લાગી.

એના શરીરમાંથી હૃદય તોડી નાંખે એવા દુઃશકા ઉઠવા લાગ્યા. ઘડીભર તો રા’ જડ જેવો બની ગયો. પછી તે બોલ્યો: “કેમ ! કેમ ! રડે છે શું ?”

“બાવા! બાવા! હું હવે તમારે લાયક રહી નથી, એનો મને અફસોસ થાય છે!”

“કેમ? એ શું વળી?”

“બાવા! તમે મને પકડવા કોને મોકલ્યો હતો?”

“મસુદને!”

“તો બાવા!! પેલી કહેવત તો યાદ કરો! વાંઠો જ્ય તો પહેલાં પોતાનું જ કરી લે! એ નીચને શરમ પણ ન આવી કે હું કોના બાણા ઉપર ખેસું છું. મને, બાવા! હવે એ જ અફસોસ થાય છે!”

રા' રાયધણનો ક્રોધ સળગી ઉઠ્યો. એની આંખમાંથી રોષનો અંગાર વરસતો લાગ્યો. એના મગજમાં લોહી ભયાનક વેગથી ગાળવા લાગ્યું. વિક્રેરેલો વાધ કૂદે એમ એણે એક ફલાંગ મારી અને આ અચાનક પ્રગટેલા ભયના દાવાનળથી જડ બનેલા મસુદને તેણે ગરદનમાંથી ઝાલી ભયાનક જોરથી મારવા માંડ્યો.

“નીચ! હરામી! મસુદ! કમજત!” રા' પીસાએલા હોઠમાંથી વિક્રેરેલા ભૂજંગ સમા સુસવાટા કરતો બોલ્યો. એના કપાલ ઉપર સંહારક કોપ સળગી ઉઠ્યો હતો.

“પણ બાવા!” જડ જેવા બનેલા મસુદે કંપતા, ત્રુટતા અવાજે કહ્યું.

“ચુપ કર નાદાન! શું આ છોકરી ખોટું કહે છે?” રા' રાયધણ ગાળ્યો.

“હા!” મહમદ પનાહે અંદર પોતાનો સ્વાર્થી સૂર ઉમેર્યો. “કાંઈ સ્ત્રી આવી બાબતમાં જૂઠું બોલે જ નહિ! રા'ના બોજન ઉપર ખેસતાં શરમ ન આવી? થોડી ધીરજ પણ ન રહી! તારા હાથમાં તો પઠાણો છે! કાલ તો તું અમનેય પકડી લે! તું તો હવે બાવાનીય ઉપરવટ થવા માંડ્યો!”

“ઉપરવટ! હું એની ઉપરવટ બતાવી દર્શિશ! અલ્યા, કેણુ હાજર છે અહીં?” રા'એ ત્રાડ મારી.

“બાવા! ફરમાન!” કરતા દશ બાર પઠાણો દોડતા આવ્યા.

“પઠાણો! આજથી હું તમારો સરદાર! આ મસુદ નહિ!” મહમદ પનાહે રા' કાંઈ બોલે તે પહેલાં કહ્યું: “પકડો આ મસુદને! નીચે એક કાટડીમાં પૂરી દો! કાલ એનો ઇન્સાફ થશે.”

“કાલ!” રાની બૂમ ચોમેર ગાજી રહી: “એનો ધનસાદ હજી બાકી છે એમ? હીક છે! કાલ તો બહુ જ મોડું થાય! એનો ધનસાદ આજ બપોરે થશે! જાઓ હમણાં લાઇ જાઓ અને એને પૂરી દો.”

“બાવા! માઈ—” મસુદ બોલવા જતો હતો ત્યાં મહમદ પનાહ આગળ આવ્યો. પગમાં પહેરેલી સપાટ તેણે મસુદના મુખ ઉપર લગાવી: “ચૂપ કર! હેવાન!”

મસુદની આંખ આ અપમાનથી ચમકી ઉઠી; પરંતુ અત્યારે તે લાચાર હતો. દશ માણસોના હાથમાં તે બંદીવાન હતો, પરંતુ આંખોમાં સળગતા રોષથી જો કોઇ માણસ સળગી જતો હોત તો મહમદ પનાહ એક વાર નહિ પણ અનેક વાર સળગી ગયો હોત !

એમ ને એમ મસુદને પઠાણો ધસડીને લઈ ગયા. નીચે એક કોટડીમાં પૂરી દીધો. પઠાણોના એ એક વારના નાયક ઉપર પઠાણોનો પહેરો લાગી ગયો. રાજવીઓની માયાની ક્ષણભંગુરતા ઉપર વિચાર કરતો મસુદ એ ઓરડીમાં પૂરાયો.

આ બધા કોલાહલ દરમિયાન ગંગા દેખીતી શાંતિથી ઊભી હતી, પરંતુ એનું મગજ વધારે વેગથી કાર્ય કરતું હતું. એણે મસુદને પકડાવ્યો હતો, પરંતુ એથી એના ઉપરનો ભય ઓછો થયો ન હતો. એને વખત જોઇતો હતો અને એ વખત મળવા ઉપરાંત મસુદના કેદ થવાથી કે પતન થવાથી ગંગાને ખીજો લાલ ન હતો. આ કોલાહલ ઊભો કરવાનું કારણ એટલું જ હતું કે મહમદ પનાહની પાસે એક સારી પરદેશી પાસ્તોલ બાજુમાં પડી હતી, તે તે નજર ચૂકવીને લઇ શકે! જ્યારે મહમદ પનાહ ઉઠ્યો અને મસુદને સપાટ લગાવતો હતો ત્યારે ગંગાએ એ તમચો પગથી હાથમાં સેરવી લીધો. તમચો છ અવાજનો અને ભરેલો હતો !

મસુદના ગયા પછી રા' રાયધણનો કોઇ શમવા લાગ્યો. આખરે તે બોલ્યો: “છોકરી! હવે ચાલ! મસુદને પૂરી સજા કરી તને કરેલા અપમાનનો મેં બદલો લીધો છે. હવે મારી પાસે આવ, આપણે એ વાત બૂલી જઇએ.”

રા' ગંગા તરફ આગળ વધ્યો. એકાએક ગંગાની મુખાકૃતિ બદલાઈ જતી તેણે અનુભવી. સિંહણ સમા ડારતા અવાજે તે ગાળ:

“ખબરદાર! રા' એક ડગલું આગળ વધ્યો છે તો; આજ હતો ન હતો થઈ જઈશ.”

રા' હાથભર દિગ્મૂઢ બની ગયો. ગંગા પીસ્તોલ આગળ ધરતી તિરસ્કારથી હસતી બોલી: “મહમદ પનાહ! ચાલ જીભો થા! જો આ તમચો તારો છે, છ બાર વાળો છે, બરેલો છે, અત્યારે મારા હાથમાં છે, મને વાપરતાં પણ આવડે છે! જો, જોઈ લે, ખાત્રી કરી લે કે હું પીસ્તોલ વાપરી જાણું છું.”

ગંગાએ પીસ્તોલનો અવાજ ક્યો. રા' ચમકીને એ ડગલાં પાછળ હઠ્યો. ગંધકભર્યો ધૂમાડો વિખરાતા ચમકેલા મહમદે જોયું કે રા' રાયધણુંની ટોપી ઉડીને જમીન ઉપર પડી હતી! ટોપીની વચમાં કાણું પડ્યું હતું!

“જોયું કે?” ગંગાએ કઠોર હાસ્ય કરીને કહ્યું. રણચંડિકા સમી બનેલી એ રૂપગવિતાના કઠોર હાસ્યથી રા' અને મહમદ પનાહ ત્રાસી ઉઠ્યા: “આવી વલે તમારા માથાની કરતાં પણ મને દયા નથી. હવે માઈ સાંભળો!” ગંગાએ આગળ ચલાવતાં કહ્યું: “મહમદ! ચાલ ઉઠ! આ તારા હરામખોર અને અધમ રા'ના હાથ તેની પાછળ બાંધ! ચાલ, ઝટ કર!”

મહમદ પનાહ તો જીભો જ રહ્યો! ગંગાએ પીસ્તોલને બચકર સંજાથી રા'ના કપાળ સામે નોંધી. રા'ને કપાળે પરસેવો વળી ગયો.

“સૈયદ સાહેબ! એ બલા કહે છે એમ કરો. ભાઈ સાહેબ! ઝટ કરો.”

ઘૂળતે હાથે મહમદ પનાહે રા'ના હાથ પીઠ પાછળ બાંધવા માંડ્યા. હાથ બાંધતી વખતે તેના મગજમાં વિચાર આવ્યો. સાવધાનીથી તેણે આસપાસ નજર કરી કે કાંઈ હથિઆર દેખાય છે ખરું?

એકાએક પીસ્તોલના ધડાકાથી તે ચમક્યો. સુસવાટા કરતી ગોળા તેના કપાળ ઉપરથી ચાલી ગઈ. તેની ટોપી ઉડી ગઈ. ધૂમાડો વિખરાતાં તેણે જોયું કે ગંગા બચકર હાસ્ય કરી રહી છે. એ હાસ્યના દર્શનથી તેના શરીરના અંગે અંગમાંથી પરસેવો છૂટી નીકળ્યો.

“અરે મૂર્ખ ફકીર! તું હથિઆર સાધે છે, કેમ? પણ માફ રાખ! હરામખોર! તારા હાથમાં હથિઆર આવે તે પહેલાં તો તારા આ રાંના સરીસની આરખાર આ બાકી રહેલી ચાર ગળા નીકળા જશે.”

ધ્રુજતો રા' બોલ્યો: “સૈયદ સાહેબ! આ બલા કહે છે એમ કરોને! નાહકના છવ શું કામ જોખમમાં નાંખો છો?”

“ચાલ, ઓ મીયાં!” ગંગા બોલી: “ચાલ, પેલી પાધડી લઈને તારા રાંના ગળામાં બાંધ, અને એના બે છેડા પકડ!”

બિચારો સૈયદ! એણે એક પાધડી શોધી કાઢી. રાંના ગળામાં નાંખી તેના બે છેડા પોતાના હાથમાં રાખ્યા.

“હવે ચાલો આગળ!”

રા' અને મહમદ પનાહ આગળ ચાલ્યા. પાછળ પીસ્તોલ ધરી ગંગા ચાલી. મહેલ બહાર મોટા ચોગાનમાં તેઓ આવ્યા. લાંથી દરવાજા આગળ આવ્યા. દરવાજામાંથી ગંગા બહાર નીકળી. ઉજ્જડ જેવા લાગતા રસ્તા ઉપર ઊભી રહી ગંગા અટ્ટ હાસ્ય કરી બોલી: “ઘણી ખમ્મા મારા રાંને! ઘણી ખમ્મા પીર સાહેબને! આવો સરસ વરધોડો જોવાને કોઇ નથી એનો જ મને ખેદ છે! હવે બિચારા મસુદને તો છોડી મૂકજો. એનો કાંઇ દોષ નથી.”

“દોષ નથી? ત્યારે તું અમને બનાવી ગઈ?” રા' નિષ્ફળ ક્રોધથી ગજ્યો.

“ચૂપ કર, નાદાન!” પીસ્તોલ નોંધતી ગંગા બોલી: “તારા જેવા કામાંધો અને મૂર્ખાઓ બનાવવા માટે જ સરખયા છે! બિચારો મસુદ! મને એની દયા આવે છે. એ નિર્દોષ માણસને મારે હેરાન કરવો પડ્યો! પણ રાયધણુ! મહમદ! એને મારા આશીષ કહીને કહેજો કે ગંગા તને નિરર્થક હેરાન કરવા માટે મારી માંગે છે; પણ લાચાર છે કે બીજો કાંઇ માર્ગ ન હતો.”

એકાએક પીસ્તોલની ગર્જનાઓ ઉપરાઉપરી ગાજી ઉઠી. આખો રસ્તો ધૂમાડાથી છવાઇ ગયો. ધૂમાડો વિખરાઇ ગયો તો રા' અને મહમદ સિવાય એ રાજમાર્ગ ઉપર કોઇ ન હતું! ગંગા અદસ્ય થઈ ગઈ હતી!

પ્રકરણ ૪૩ મું.

૫૬૭૫.

કાશીગરની પાછળ લોકોનું જે ટોળું ઉશ્કેરાયેલી મનોદશામાં ગયું હતું, તે મહાજનના વંડા આગળ ધુધવાટા કરતું હતું.

આ દરમ્યાન કાશીગર ગોસાંઈએ મહાજનના વંડામાં નગરના પ્રતિષ્ઠિત અગ્રગણ્યોને એકત્ર કર્યા હતા. ધણી ખરા તો હરજીવન મહેતાની સમાધ વખતે તેને ઘેર હોવાથી કાશીગર ગોસાંઈની સાથે જ વંડામાં આવ્યા હતા. બાકીનાને કાશીગરે અધીરા આમંત્રણ આપી બોલાવ્યા હતા. કચ્છનો દિવાન વાઘજી પારેખ પણ આવ્યો હતો.

બધા આવ્યા સારે કાશીગરે વાત શરૂ કરી: “ભાઈઓ! તમે બધાએ આજ એક ભયંકર પ્રસંગ નજરે જોયો છે. હવે તમારે શું કરવું છે?”

બધા મૂગા રહ્યા. કાશીગરે વાત આગળ વધારી કહ્યું: “હજીએ તમે તમારા આ રાંથી કંટાળ્યા નથી? શું હજીએ તમારે એના જીવનો સહન કરવા છે? તમારા મનમાં છે શું?”

એક જણે જવાબ દીધો: “પણ એમાં આપણાથી શું બને?”

“શું બને?” માથું ધુણાવી કાશીગરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “જે માંડવીથી બન્યું, જે અંજારે કરી બતાવ્યું, તે તમારાથી ન બને? તમે તો પાટનગરની પ્રજા છો. તમારા માથે મોટી જવાબદારી છે.”

“શું?”

“માંડવી તો અત્યારના રાંની સત્તાનો ઇન્કાર કરી શકે. અંજાર પેલા પૂરતું સ્વતંત્ર થાય. પણ તમારે માથે આખા દેશની જવાબદારી છે. આખા દેશનું ભાગ્ય તમારે હાથ છે. તમારે તો રા’ રાયધણને ૫૬૭૫ કરવો જોઈએ.”

“કાશીગર! હવે એ તો સ્પષ્ટ વાત છે કે રાયધણથી તો બધા કંટાળ્યા છીએ પણ અસંભવિત વાત કયે શું વળે?” એક વૃદ્ધ શેઠ બોલ્યો.

“અસંભવિત વાત? જે કચ્છના મુઠ્ઠીભર ભાયાતોએ સંભવિત છે

એમ તમને બતાવ્યું, અંબરના એક મેઘજી શેઠે અને માંડવી શહેરના હજારેક પ્રજાઓએ સંભવિત છે એમ સિદ્ધ કર્યું, તે આખા કચ્છની લાખોની પ્રજાને મન અસંભવિત છે એમ તમે માનો છો? હું તમને પૂછું છું કે એ અસંભવિત કેમ છે? ”

“ ભાઈ! પતરી, અંબર અને માંડવીમાં પેલો સૈયદ રા’ની બાળુમાં ન હતો. અહીં છે. ”

“ કોણ, પેલો ફકીર મહમદ પનાહ! એનું શું છે? ” કાશીગરે આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

“ એ જાદુગર છે. એને જૂત પ્રેત વશ છે. મંત્ર, જંત્ર અને તંત્ર વિગેરેનો એ સાધક છે. ગઘ કાળીચૌદસને રોજ સ્મશાનમાં જતાં એને ઘણાએ નજરોનજર જોયો છે. ”

“ કોણ મહમદ, એ જાદુગર? ” કાશીગરે તિરસ્કારથી હસીને કહ્યું :
“ એ ફકીરનો તમને ડર છે? ”

“ ભાઈ, એ ફકીર નથી. એ તો કોઈ મોટો ઓલીયો છે. જીવતો પીર છે. તમે જ જુઓને, નહિતર હિન્દુ ધર્મ પાળનારો જાડેજો રજપુતરાજ કાંઈ ગૌલક્ષક અને મૂર્તિભંજક બને? રા’ એ બિચારો એનાથી વશ થયો જ. ”

“ હીક! તમારી નમાલી વાતનો તોડ તો હું લાવીશ. પણ આ સભામાં આજ વાઘજી પારેખ આવ્યા છે. બોલો કચ્છના દિવાન! તમે હવે કોના પક્ષમાં છો? ”

“ બ્યાંસુધી મેં માંડવીનો બનાવ નહોતો સાંભળ્યો, ત્યાંસુધી તો હું રા’ના પક્ષનો હતો. આજ તો હું પણ માનું છું, કે રા’ને પદબ્રષ્ટ કરવો જોઈએ. ” વાઘજી પારેખે જવાબ આપ્યો.

ક્ષણભર કાશીગર જડ જેવો બની ગયો. વાઘજી પારેખ ખરેખર પ્રજાના પક્ષનો છે કે રાયધણના પક્ષનો છે એ એને ન સમજાયું. પછી તે સભા તરફ જોઈને બોલ્યો : “ લ્યો, ભાઈઓ! હવે તમે શું કહો છો? આ દિવાન જેવો દિવાન ઉઠીને કહે છે કે રાયધણને પદબ્રષ્ટ કરવો જોઈએ. પણ તમે જ આ દેશની રૈયતના આગેવાનો છો. તમે જ ખરી રીતે રાજાને સરજી શકો છો, પદબ્રષ્ટ કરી શકો છો. બોલો, તમે શું કહો છો? ”

આખી સભા ક્ષણભર થંભી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. ત્યાં કાશીગરે

ત્રાસ મારી કહ્યું: “જુઓ, પેલો સૈયદ ચાલ્યો જાય છે. એના જાદુથી જ તમે ડરો છો ને? હવે જાણ રહ્યો, એના જાદુનાં પાણી હું તમને બતાવી દઉં. વાધજી પારખ! જરા ખૂસ મારી એ પીરને અહીં બોલાવોને.”

વાધજી પારખે ખૂસ મારી અને કાળા વસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલો, લાંબી દાઢીવાળો, પીળી પીળી માળાઓ પહેરેલો સૈયદ મહમદ પનાહ વંડામાં આવ્યો. એ જાદુગર મનાતા, ભૂતપ્રેત, મંત્રજંત્ર અને તંત્રના સિદ્ધ સાધક મનાતા પુરૂષને જોઈ આખી સભામાં એક ધીમી ધ્રુમ્મરી ફરી વળી. કાશીગર શું કરવા માગે છે એ કોઈને ન સમજાયું.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

રા', મસુદ અને સૈયદ.

અત્યારે મહમદ પનાહ ગામમાં શામાટે નીકળ્યો તે આપણે પ્રથમ સમજવું જોઈએ.

ગંગા ચાલી ગઇ, અદશ્ય થઇ ગઇ અને રા' અને સૈયદ મહમદ એ સૂના દેખાતા રાજમાર્ગ ઉપર એકલા રહ્યા. બંને એક બીજા સામું જોઈ રહ્યા.

હાથમાં સળગતો અંગાર હોય એમ સૈયદ મહમદે પાધડીના બે છેડા હાથમાંથી છોડી દીધા. પાધડી રા' ના કંઠમાંથી કાઢી નાંખી. રા' ના હાથે બાંધ્યા હતા તે છોડી દીધા. બંને જણા ભારે હૈયે દરબારગઢના દરવાજાની અંદર પાછા ફર્યા.

“બલા! બલા! સૈયદ સાહેબ! આવી એક ઓરત ભૂલેચૂકે હાથમાં સપડાય તો જાંદગીનું કયું કારણ ધૂળમાં મેળવી દે!”

સૈયદ મહમદે સુકકું હારય કયું. રણચંડિકા સમી ગંગાનાં દર્શન માત્રથી એના અંગેઅંગમાં હજીસુધી કંપ દેખાતો હતો.

“ચાલો! સૈયદ સાહેબ! આપણે બિચારા મસુદને મુક્ત કરીએ. ઇન્શાલ્લા! એ બલા આપણને કેવી છેતરી ગઇ તે તો દેખો. આપણે છત્તી આંખે આંધળા બન્યા.”

રા' અને સૈયદ જે ભાગમાં મસુદને કેદ કર્યો હતો તે ભાગ તરફ

ગયા. પહેરેગીરને હુકમ કરી મસુદને બહાર તેડાવ્યો. એના શરીર ઉપરની બારે કઠીઓ દૂર કરવામાં આવી. મસુદનો હાથ ઝાલી રા' તેને ઉપર લઈ ગયો.

નિરર્થક ક્રોધથી કંપતા અવાજે રા' એ મસુદને બધી વાત કરી. મસુદ નિર્દોષ હતો એવી પોતાને થયેલી ખાત્રી વર્ણવી ખતાતી, પરંતુ દિલગીરીનો એક પ્રણ શબ્દ ન તો રા' એ ઉચ્ચાર્યો, ન તો મસુદે એની આશા રાખી હતી. સૈયદે એના મુખ ઉપર મારેલો જોડો એના મુખ ઉપર હજી જાણે તેને ખાક કરતો હોય એમ સળગતો હતો. એના હૃદયમાં પ્રદીપ્ત થયેલા વૈરાગિની જ્વાલા એની આંખમાંથી અંગાર વરસાવતી હતી. ધીમેથી તે બોલ્યો:

“સૈયદ સાહેબે આપને બાંધ્યા. આપના ગળામાં પાઘડી નાંખી, જનનવરતી માફક આપને દોર્યા. ખરેખર સૈયદ સાહેબે જીંદગીનો એક લ્હાવો લીધો, હોં ! ”

“લ્હાવો ! ” મૂક બની ગયેલા રા' સામું તીણી નજર નાંખતો સૈયદ ત્રાડી ઉઠ્યો: “મસુદ ! તું જાણતો નથી કે તું શું બોલે છે ! તારી બુદ્ધિ ફરી ગઈ લાગે છે. એ તો લ્હાવો હતો કે જીવતી આફત હતી ? શુકર ખુદાના કે બધા સલામત પાર ઉતર્યાં ! હું તો એની પીરસોલ સામું જોતો હતો અને દ્રૂજતો હતો. ”

“અરે ! તમે અમને બનાવો નહિ. ” મસુદ ભયંકર હાસ્ય કરતો બોલ્યો: “તમે જીવતા પીર ! ખુદ અલ્લાહ તમને દર્શન દે છે ! તમે મોટા જાદુગર અને તમારા ઈલમથી એક બે દોકડાની રાંડને કબજે જ ન કરી શકો એ વાત હું નથી માનતો. ”

સૈયદ દ્રૂજી ઉઠ્યો. મસુદે પોતાને થયેલા અપમાનનો ભયંકર બદલો વાળવાનો કરેલો નિશ્ચય એ સમજી ગયો. એની સત્તાના, એની વગના વિનાશ માટે અચાનક પ્રગટી ઉઠેલા આ જ્વાળામુખીથી એની બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ ! એણે રા' ના ચહેરા સામું જોયું. તેને લાગ્યું કે મસુદના વચનોની અસર થતી આવે છે. હવે શું ?

“અને વળી તમે તો પીરસાહેબ ! ખુદાઈ તમારી રંગેરમમાં વહે છે ! તમને જખમ તો થઈ શકે જ નહિ ! પીર આગળ તો હથિઆર નીચાં પડે ! કેમ બાવા ! સૈયદ સાહેબ પોતે જ એમ નહોતા કહેતા ! ”

“સૈયદ સાહેબ !” જડ જેવા અનેલા મહમદ સામું જોઇ મસુદે આગળ ચલાવ્યું: “હવે અમારી મશ્કરી રહેવા દો ! હવે બાવાની ઇચ્છા સમજો ! ગમે તેમ કરો પણ એ ગંગાને પાછી લાવી આપો.”

એ ગંગાનું નામ સાંભળી રા' ના શરીરમાં કંપ આવ્યો. તે અધીરી ઉતાવળથી બોલ્યો: “ના ! ના !”

“કેમ બાવા !” મસુદ ધીમેથી બોલ્યો: “હું છું ને ? હું પીર નથી, ઇલમી નથી, જાદુગર નથી, ભૂતપ્રેત મને વશ નથી; પણ એવી અનેક ગંગાઓને સાચવી શકું છું. એ તો હું ન હતો; નહિતર શું એ બધા અહીંથી હાથતાળી આપી ચાલી જાય ? બાવા ! એમાં તો આપણી આબરૂ નહિ ! એને ગમે તેમ પાછી હાથ કરવી જોઇએ. પીરસાહેબને કહો કે પાછી લાવી આપે !”

“તું જ એક વાર લાવ્યો હતો તો તું જ લઇ આવ.” સૈયદ છેવટે બોલ્યો.

“હું તો લાવ્યો ત્યારે જાણતો હતો કે તે ક્યાં રહે છે ! અત્યારે તો એ બધા ક્યાં રહે છે એ હું જાણતો નથી. છતાંય તમે ઇલમી છો. જાદુથી જાણીને મને કહો કે એ ગંગા અત્યારે ક્યાં છે ? મને એની ખાતમી આપો તો હું હજીએ એને પકડીને હાજર કરવા તૈયાર છું.”

સૈયદે મસુદને કહ્યું: “સારું ! અહીં રોકાજો ! તારા બે પઠાણ મને દે. હું હમણાં જ તને ગંગાની ખાતમી આપું છું.”

સૈયદ મહમદ ગંગાની ખાતમી મેળવવા મહેલ બહાર નીકળ્યો હતો અને એ જ સૈયદને મહાજનના વંડા પાસે પસાર થતાં આપણે જોયો છે. વાઘા પારખતી ખૂમથી તે વંડામાં આવ્યો હતો. તેને આશા હતી કે લોકોના આ ટોળામાંથી ગંગાની કાંઇક ખાતમી મળશે. એ આશાએ તે વંડામાં દાખલ થયો હતો.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

સાચી મદમ.

સૈયદ મહમદ મનાહ ત્યાં ઊભો રહ્યો. એણે પોતાની નજર ચોપાસ ફેરવી ! એની નજરમાં ન સમાવાના હેતુથી કેટલાક માણસો આમતેમ મુખ ફેરવવા લાગ્યા ! એની જાદુગર અને મદ્દમી તરીકેની ખ્યાતિથી પ્રજામાં કેટલો ભય વ્યાપી રહ્યો હતો તે તેણે આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું. એનો પોષાક પણ એક જાદુગરને છાજે એવો જ હતો. લાંબો કાળો રેશમી ચકચકતો અને કડકડતો ઝબ્બો એણે પહેર્યો હતો. એની લાંબી કાળી કેશવાળી લાંબી દાઢી સાથે મળી જતી હતી. પીળા અને કાળા મણકાની માળા એણે ધારણ કરી હતી. એના હાથમાં એક લાકડાની નાની બેઠક હતી. દેખીતી શાંતિથી એણે ચોપાસ ઉભરાયેલી મેદની તરફ નજર કરી. મહાજનના શેડીયાઓ પણ આ કહેવાતા અને મનાતા પીરને હવે શું કહેવું તે વિચારવા લાગ્યા.

કાશીગર ગોસાંધ બે કદમ આગળ આવ્યો. એણે સ્વસ્થતાથી કહ્યું :
“ કાં પીરસાહેબ ! કમ તરફ ? ”

“ તમે લોકો અહીં કેમ એકત્ર થયા છો ? ”

જવાબમાં કાશીગર શાંતિથી દસ્યો. પછી બોલ્યો : “ પીરસાહેબ ! અમે અહીં રાયધણને પદબ્રજ કરવા એકઠા થયા છીએ. ”

“ ક્યા ? ” સૈયદ મહમદ આશ્ચર્યથી બોલ્યો.

“ સાંભળ્યું નહિ ? હવે અમારે રાયધણનું રાજ્ય ન જોઈએ, એટલે અમારે શું કરવું એનો વિચાર ચાલે છે. તમે કાંઈ સલાહ આપો. ”
કાશીગર તિરસ્કારથી સહેજ દસ્યો.

“ અરે ઓ મૂર્ખ લોકો ! ” સૈયદે બે હાથ ઉંચા કરી પોકાર કર્યો :
“ આ અતીત કહે છે તેમ કરવા તમે એકત્ર થયા છો ? તમારા રાજ્યને, તમારા દેવને તમે દગો દેવા તૈયાર થયા છો ? આ મૂર્ખ બળવાખોરના દોરવ્યા દોરાઓ છો ? ”

“ સાચી વાત છે, પીરસાહેબ ! હું તો બળવાખોર છું અને આ બધા મારી સાથે જોડાયા છે. ”

“અતીત ! લોકોની પડખે ચડીને રાજ્યનું નખખોદ કઢાવવું છે !”

“હું અતીત તો લોકોની પડખે છું. તમે પણ ફકીર એટલે અતીત જ ને ? તમે તમારે રાજ્યને પડખે ઊભા રહેજો. આપણે એક ખીજનાં બળ માખી લઇશું.”

“મારું બળ ? હું કાણ છું તે જાણે છે ? અરે લોકો ! તમે તમારે ઘેર ચાલ્યા જાઓ, નહિતર હું તમને બધાને શ્રાપ દઇશ. યાદ રાખજો કે અલ્લાહનો હું મુજબર તમને પાયમાલ કરીશ.”

કાશીગરે લોકોના ચહેરા ઉપર વ્યાપેલો ભય જોયો. આ કહેવાતા જાદુગરની કહેવાતી શક્તિનો હવાઇ પરચો કેટલો હતો તેનું માપ તેને આવી ગયું. તે બે કદમ આગળ આવ્યો અને સિંહજીવનાં કરતો એનો અવાજ એમરે ફરી વળ્યો : “અરે ઓ ફકીર ! આજે તારો ઇલમ બતાવી દે ! તારામાં તાકાત હોય, શક્તિ હોય તો આજે એનાં પારખાં કરી લેવા દે. તું આજે શ્રાપ આપ ! અત્યારે જ શ્રાપ આપીને સહુને ફના કરી દે. જો તેમ ન કરે તો તને તારા અલ્લાહના કસમ છે !”

આખીયે એ સભામાં સન્નાટો છાઇ ગયો. ફકીર શ્રાપ દેશે તો શું થશે ? શું ખરેખર સહુ ફના થઇ જશે ? શું આ સૈયદમાં સર્વનાશની સંહારક શક્તિ વસતી હશે ખરી ? કાશીગર ડાહ્યો હતો એમાં તો શંકા નહિ પણ આવી રીતે ઝેરનાં પારખાં કરવામાં એનું હડાપણ હતું ખરું ?

સૈયદ મહમદ પણ ક્ષણભર મૂઠ બની ગયો. અત્યારસુધી તેણે જાળવેલો મોભો આમ ભયમાં આવી પડશે એમ એને તો કલ્પના હતી જ નહિ. ફિક્કું હાસ્ય કરી તે બોલ્યો : “અલ્યા અતીત ! ઝેરનાં પારખાં ન હોય. ફણીધર મણીધર જૂજંગની છેડતી ન હોય. તું તો મરીશ પણ ખીજને શામાટે મારે છે ?”

“આ જગત ઉપર મારવાની તાકાત એક ઇશ્વર સિવાય ખીજ કોઇની હોય એમ હું સ્વીકારતો નથી. તને તારી શક્તિમાં વિશ્વાસ હોય તો ભલે, મને નથી. હું તને કહું છું, અરે આવાહન આપું છું કે જો તું સાચા સૈયદની ઓલાદનો હોય તો ખીજને કોઇને નહિ, મને એકને જ બાળીને ભસ્મ કરી દે ! તારી શક્તિનાં પારખાં મારા ઉપર કરીને આ બધાને સિદ્ધ કરી દે.” હિંમતભર્યો પ્રભાવ આંખમાંથી વર્ષાવતો કાશીગર સૈયદની સામે ઊભો રહ્યો.

એકએક પીસ્તોલનો કારમો અવાજ થયો. દિમ્પલ અનેલી સભા ઉપર ગંધકની દુર્ગંધ મારતો ધૂમાડો બ્યાપી રહ્યો. ધૂમાડો વિખરાતાં સૈયદને હાથમાં ધૂમાડા આગળથી પીસ્તોલ ધરીને ઊભેલો સહુએ જોયો ! કાશીગર તિરસ્કારથી હાસ્ય કરતો બોલ્યો : “ અધ્યા તરકટી ફકીર ! જોને રામ રાખે એને કોણ ચાખે ? શું તું મને પીસ્તોલ ખતાવી ડરાવવા માગે છે ? શું તારી એ બંદૂકડીથી કચ્છનો કાશીગર ડરી જશે એમ તું માને છે ? ”

કાશીગર આગળ વધ્યો : “ તારા એ ઇલ્મ કરતાં આ ઇલ્મ તું પણ જોઈ લે ! ” કાશીગરે પાસે ઊભેલા એક ત્રાસેલા દેખાતા માનવી પાસેથી એક દંડુકો લઈને સૈયદના માથા ઉપર સખત ફટકો માર્યો ! “ યાદ રાખ ! એ અલ્લાહના નામે ધૂતી ખાનારા હરામખોર ! દુનિયામાં સાચો ઇલ્મ એક જ છે—યૌદમા રત્ન સમો દંડુકો એ જગતના બધા ઇલ્મોને અને હક્કોને ભૂલાવી દે છે. તેં ચાખ્યો અને તારો રા’ પણ ચાખશે. ”

સૈયદના માથા ઉપર પડેલા જખમમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું અને આખી સભામાં આનંદસૂચક એક નિઃશ્વાસ છૂટ્યો : “ લોહી ! લોહી ! આ પીર ન હોય ! મારો એને ! ” લોકોના ટોળામાંથી ભયંકર ખૂમ ઉડી.

પીરને જખમ થાય નહિ, પીરને લોહી નીકળે નહિ, એવી માન્યતા ધરાવતા લોકોના ટોળામાંથી લોહીતરસ્યો પોકાર ઉઠેલો સાંભળી સૈયદ ધ્રુજી ઉઠ્યો ! ખનાવટી પ્રતિષ્ઠાના રેતીના પાયા ઉપર ચણાયેલી તેની પ્રતિષ્ઠા આજ અસ્ત થઈ !

ત્યાં તો મુક્ત હાસ્યનો પડથો સભાને છેડેથી ગાજી ઉઠ્યો ! ચોંકેલી માનવમેદનીએ જે તરફ અવાજ આવતો હતો તે તરફ નજર કરી તો આશરે સોળ વરસની એક કન્યાને ઊભેલી તેણે જોઈ ! એને જોઈ કાશીગર આનંદથી પોકારી ઉઠ્યો : “ કોણ ગંગા ! તું અત્યારે ? અહીં ? ”

“ કોણ, હુરજીવન મહેતાની દીકરી ? ” આશ્ચર્ય આશ્ચર્યથી બોલ્યો : “ અરે છોકરી ! આવ ! આવ ! તું અહીં જીવતી ક્યાંથી ? ”

ચોપાસ “ મહેતાની પુત્રી ” નો અવાજ ફરી વળ્યો. આખી માનવમેદની આજના દિવસની અનેલી ભયંકરતાનો ખ્યાલ કરતી એ સહુના આંધ કારણભૂત આ રૂપવતી છોકરીને જોઈ રહ્યા. ગૌરવથી ડગ ભરતી એ

છોકરી આગળ આવી બોલી: “ મારી કર્મકથા પછી, પણ આ ફકીર કેમ આવ્યો છે ? ”

હર્ષથી એ બાળાને સત્કારતો કાશીગર બોલ્યો: “ એ તો કહે છે કે હું તો ઇશ્વરી છું. તમને બધાને બાળી દઇશ. ”

“ કાણુ આ ? ” સૈયદ તરફ અંબુલિનિર્દેશ કરતી ગંગા બોલી: “ કેમ રે! ફકીર! તારો ઇશ્વર એક વાર ભુલાવી દીધો! બીજી વાર ભુલાવી દઉં ? ”

ગંગાને પ્રત્યક્ષ જોતાં જ સૈયદ ધ્રુજી ઉઠ્યો. એને શરીરે પરસેવો છૂટી ગયો. પગે પડતો ભોંય ઉપર માથું અડાડી તે બોલ્યો. આ જીવતી બલામાંથી છૂટવાને તેણે પોતાના ઇશ્વર દાવા અને માનાપમાનની ભાવના છોડી દીધાં. “ તોઆહ! તોઆહ! ” ભયથી ધ્રુજતા અવાજે તે બોલ્યો: “ એ બધું રહેવા દે. ” પગવતી એના માથાને ઠોકર મારતાં આ માથાંની ફરેલી છોકરી ગાજી ઉઠી: “ બોલ, તું ઇશ્વરી છે કે નહિ? ધંતર મંતર જંતર ને તંતર એમાંથી તમે કાંઈ આવડે છે ? ”

“ ના ! ”

“ તો મોટે અવાજે સહુને જણાવી દે કે મને ઇશ્વર આવડતો નથી. હું જીવો છું. મને કાંઈ આવડતું નથી. ”

સૈયદ વિહ્વલ દષ્ટિ ચોપાસ ફેરવતો ક્ષણભર મૂક બની ઊભો રહ્યો. વાધજી પારેખ એના સામું જોષ તિરસ્કારથી હસતો હતો.

“ કેમ બોલવું છે કે નહિ ? ” ગંગાએ બે ડગલાં આગળ વધી કાશીગરના હાથમાંથી દંડૂકો લીધો.

“ મૈયા! તારી ગૌ! ” કરગરતો ફકીર ગંગાના પગમાં આજોડી પડ્યો.

“ ચાલ જા! ગૌરવથી ગંગાએ વંડાનું દાર આંગળી વતી બતાવીને કહ્યું: “ ભાઈ! આ માનવ જંતુને સલામત પસાર થવા દો. ”

નીચું જોષ સૈયદ ચાલતો થયો. સહુએ એને જગ્યા આપી. એ જગ્યા આપવામાં પણ તિરસ્કાર રહ્યો હતો! સૈયદ ગયો અને એની ઇશ્વરી સત્તા પણ તે દિવસથી નષ્ટ થઈ ગઇ. પ્રભુ ઉપર રહેલો એ મહાન અંકુશ તે દિવસથી ઓગળી ગયો, ઝાકળ જેમ સૂર્યના પ્રકાશમાં ઓગળે તેમ.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

બહિરનામું.

સેયદ મહમદ ગયો અને એની પાછળ રાજસત્તાના સલાહ સલાહ સન્માન પણ અસ્ત થઇ ગયાં. કચ્છની રાજસત્તા આવા બહુગરોની મનાતી બહુગરી ઉપર નિર્ભર રહેતી હતી. આજ એ સત્તા સદાને માટે અસ્ત થઇ ગઇ.

સેયદને વિદાય થતો જોઇ કાશીગરે એક તિરસ્કારભર્યું અટકાવ્યું કહ્યું. એણે આનંદભર્યા અવાજે મહાજન તરફ-લોકો તરફ જોઇ ખૂમ મારીઃ “હવે તો તમારી પણ ખાત્રી થઇને? હવે તમારી પ્રતીતિ થઇ કે કચ્છની રાજસત્તા હવે તો કોઇ દેવી પયગંબરોની સત્તાથી રક્ષિત નથી?”

“કાશીગર! તારી ક્ષિંપ્ત ભારી જખરી હો! એને જો મૂઠ ખૂદ નાંખતાં આવડતી જ હોત તો?” આશકરણે કહ્યું.

“મૂઠ! શું તમે એમ ધારો છો કે આ જગતમાં ઇશ્વર કોઇને એવી સત્તા આપે છે? શું ઇશ્વર એવી સત્તા આપે જેને હવે તેને વેરતો ફેરે? તો ઇશ્વર પોતે શું ફકીર વેરાગી અને સત્તા વિહોણો થઇ ભટકશે? યાદ રાખો કે ઇશ્વર કદિ પણ જુલમગારોના પક્ષમાં નથી હોતો. જે માણસ પોતાની સત્તા ટકાવવા માટે પશુબળ ઉપર ભરોસે રહે છે તેનો મોટામાં મોટો દુસ્મન કોઇ હોય તો ઇશ્વર પોતે જ છે. હવે એ નિરર્થક વાતો જવા દો.”

“હા! આપણે આપણું કામ કરોને!”

“તો મારી વાત તમે સાંભળો. આ રાજાએ રાજ્ય ઉપરનો પોતાનો હક્ક ખોયો છે. એની રાજસત્તાની પિશાયલીલા તમે આજે જોઇ. હવે હું કહું છું કે તમે ઠરાવ કરો કે એ રાજાને કચ્છની ગાદી ઉપરથી પદભ્રષ્ટ કરવો.”

“કાશીગર! હવે રાજાના જુલમથી આપણે એટલા બધા કંટાળ્યા છીએ, એનો રાક્ષસી ત્રાસ દિન પ્રતિદિન એટલો વધતો જાય છે કે એ રાજાને ઉઠાડી મૂકી શકાતો હોય તો કોઇ પણ માણસ વિરોધનો તો એક શબ્દ પણ કહેશે નહિ. પરંતુ પાછળથી રાજવહિવટ કેમ ચલાવવો?”

એ ચાર શેઠીયાઓએ એ પ્રશ્નમાં ડોકું ધૂણાવી સંમતિ આપી. લોકો આતુરતાથી કાશીગર તરફ જોઈ રહ્યા. કાશીગર બોલ્યો. દુર્દમ્ય ઉત્સાહથી એનો અવાજ ફાટતો હતો:

“રાજ્યવ્યવસ્થા આપણે કરી લઈશું. પ્રસંગ જે સૂચવશે તે કરી લઈશું. અત્યારે તો દિવાન આપણા પક્ષમાં છે. ખુદ દિવાનને જ એ કામ સોંપો.”

“મહાજન જે આજ્ઞા ફરમાવે તે મારે કબૂલ છે.”

“તો હું ભૂજના મહાજનને વિનંતિ કરું છું કે તમે અત્યારે ને અત્યારે રાયધણને પદબ્રષ્ટ થયેલો જાહેર કરો. એને કેદ કરવાનું તમે નક્કી કરો. તમારામાંથી રાયધણ કેદ થાય ત્યાંસુધી બધો વહિવટ કરવાને એ ચાર માણસો નક્કી કરો.”

એક વૃદ્ધ શેઠ ઊભો થયો. તે ધીમેથી પરંતુ દઢતાથી બોલ્યો:

“તો હું કહું છું કે આ કામ પાર ઉતારવાને આશકરણ, કાશીગર અને વાધજી પારેખને નક્કી કરો.”

“અને મને પણ ભૂતશો મા, હોં !” સલાને એક છેડેથી ધ્રૂજતો અવાજ આવ્યો.

“અરે ! કાણ જમાદાર ?” વૃદ્ધ શેઠ બોલ્યો: “આવો ! આવો ! ભાઈઓ ! જમાદારને આવવાની જગ્યા કરી દો.”

જમાદાર ડોસલ વેણ આગળ આવ્યો. ધ્રૂજતે પરંતુ સાથે સાથે મક્કમ લાગતે અવાજે તે બોલ્યો: “ભાઈઓ ! આજસુધી હું ભૂલ્યો હતો ! હું ખોટો હતો. કાશીગર પહેલેથી જ સાચો હતો. હું તમારી સાથે છું.”

ભૂજની ફેજના સરદારને બળવામાં આગેવાનીભર્યો લાગ લેવા તત્પર બનેલો જોઈ એકત્ર થયેલી માનવમેદનીએ હર્ષધેલો પોકાર કર્યો. એમની અપાર વ્યાધિઓના મૃત્યુધંટોના પડધા આજ ચોમેરથી ગાજતા સંભળાતા હતા.

“પણ મારી વાત સાંભળો ! ફેજનો વિશ્વાસ ન કરશો. મારી ફેજ—”

“ફેજ ?” તિરસ્કારથી કાશીગર બોલ્યો: “અમારે રાયધણને ઉઠાડીને ફેજનું રાજ્ય નથી જોઈતું. એ ભાડૂતી પગારદારો શું અમારી મુક્તિ કરશે ?

નહિ. કચ્છની રેયત ખેતાનાં યજ્ઞના જીવનમાંથી મુક્તિ મેળવવા કાંઈ પણ બાકી ફેજ વાપરશે નહિ. દરેક કચ્છી જીવાન એ આપણો સિપાહી છે.”

“તમારી વાત સાચી છે.” જમાદાર કાશીગર સામું સન્માનસૂચક દષ્ટિ કરતો બોલ્યો: “આ માણસ ગમે તેવી મુશ્કેલી તરત જ માપી શકતો હતો. એને અનુકૂળ સ્વરૂપ આપી શકતો હતો. ગમે તે પરિસ્થિતિને ધચ્છનીય સ્થિતિનું રૂપ આપી લોકોના ઉત્સાહને ટકાવી રાખવાની મુશ્કેલ વિદ્યા તે જાણતો હતો. એ હિંમતવાન અને ચતુર નાયક અને અનુપમ આગેવાન હતો.”

આમ એક પછી એક વાત નક્કી થતી ચાલી. કાશીગરે માંડવી અંજારની સહાય મેળવવા સૂચવ્યું. વાઘા પારેએ—અંજારથી સહાય લઈ ભૂજ પાછા આવી એ સહાય વતી રાયધણુને પકડવો એમ નક્કી થયું. તે દરમ્યાન ભૂજ શહેરને રાયધણુના ત્રાસમાંથી સંરક્ષવાની જવાબદારી કાશીગરે લીધી. જમાદારે ફેજને રાયધણુના કાખમાં જતી અટકાવવાનું માથે લીધું. આશંકરણુને ખર્ચની જોગવાઈ કરવા કામ સોંપાયું.

આમ સહુ નક્કી થઈ રહ્યા પછી કાશીગરે ગંગાને પ્રશ્ન પૂછ્યા. પહાણો તેને ઉપાડી ગયા પછી તે કેવી રીતે છટકી ગઈ હતી તે કાશીગરને ખાસ જાણવું હતું. ગંગા કલંકિત થઈ છે કે નહિ એ માનસિક વિચારને પરિણામે તેણે અત્યારસુધી ગંગા તરફ દુર્લક્ષ્ય દાખવેલું. ગંગા ઉપર સીતમ ગુજર્યો જ હોવો જોઈએ એમ તે માનતો હતો. હવે નિર્ણય થઈ રહ્યા પછી લોકોનો રાયધણુ તરફનો તિરસ્કાર ટકાવી રાખવા તેણે ગંગાને પ્રશ્નપરંપરા કરી.

પરંતુ કાંઈએ ન કંપેલી એવી ગંગાની કથા નીકળી. ગંગાની લોકપ્રિયતાની માત્રા વધી પડી. ગંગાની સાહસિકતા, કુનેહ અને હિંમતથી ક્ષણભર સ્તબ્ધ બની ગયેલા કાશીગરે કહ્યું: “ભાઈઓ! જુઓ, આ એક અબળા! અણીને પ્રસંગે પોતાનું કેવું રક્ષણ કરી શકે છે? અને તમે એવી એક છોકરીથી ઓછા ઉતરશો નહિ.”

લોકોએ હર્ષથી આ કથા વધાવી. કાશીગર પોતાનું કાર્ય કરવા ગંગાની સાથે ઉપડ્યો.

વેગવાળા પાણીપંથા ધોડાઓના સવારોએ કચ્છને ગામડે ગામડે

સમયાર પહોંચાડી દીધા કે જૂના-પાટનગરના મહાજને કુચ્છના રા' રાયધણને પદમ્બ કયો છે. એને જીવતો કે મૃત્યુનો કેદ કરવાનો. નિશ્ચય કયો છે. પાટનગર રાજસત્તા સામે જળવો જાહેર કયો અને કુચ્છની પ્રજાને તેમાં સહકાર આપવાની વિનંતિ કરવામાં આવી. વાતાવરણમાં ઉત્સુકતા, જિજ્ઞાસા, અલૌકિકતા અને વિજળીક આશ્ચર્યમયતા વ્યાપી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

અંતનો આરંભ.

સૈયદ મહમદ મહાજનની સલામાંથી ચાલ્યો ગયો અને વિચાર-પરાયણ બની પાછો રાજમહેલ તરફ જવા લાગ્યો.

એકાએક તેના નૂરવિહોણા શ્યામલ મુખ ઉપર કોઈ અગમ્ય હુચ્ચાઈ ચમકી ઉઠી. એની આંખમાં આનંદનો એક ચમકારો આવ્યો. ઉતાવળો ચાલતો સૈયદ દરબારગઢમાં પહોંચ્યો.

રાયધણની સમીપ એ “ખુદા ખેર કરે” પોકારતો પહોંચ્યો. મસુદ બેઠો હતો. ધિક્કાર અને દ્વેષ એની આંખમાં જલતો હતો. એ કટાક્ષમાં હસતો બોલ્યો: “કેમ સૈયદ સાહેબ? કાંઈ પત્તો?”

“હા! હું જાણી શક્યો છું, એ ગંગા ક્યાં છે તે. તું જ અને પકડી લાવ.”

“ત્યારે બોલો! હમણાં જ હું તપાસ કરી લઇશ કે તમે સાચું બોલો છો કે જુઠું?”

ગંગાના પ્રકરણ પછી સૈયદના પીરશાહી દાવા ઉપર રાયધણને પણ અશ્રદ્ધા ઉપજી હતી. તે આ વિવાદ સાંભળી રહ્યો. મસુદ વ્યંગમાં બોલ્યો: “બોલો, ક્યાં છે એ છોકરી?”

“એ છોકરી અત્યારે જ મહાજનના વંડામાં છે.”

“અલ્લાહ બેલી” કરતો મસુદ ઉઠ્યો. નીચે ચોગાનમાં માંડવીમાંથી નાસી છૂટીને બચેલા કેટલાક પઠાણો ઊભા હતા. તેમને અને બીજા પઠાણોને

લઘ આશરે ખસે માણસે સાથે રા' રાયધણનો આ પહેલવાન અંતરસક મહાજનના વંડા તરફ ચાલ્યો.

મહાજનના વંડામાં અત્યારે તો સૂતી શાંતિ હતી. મસુદે આમતેમ જોયું. ભાવિના શાંતિભર્યા પરંતુ ક્ષણેક્ષણ ગાજના લાગતા પડવા હવામાં યુંજે છે, વાતાવરણમાં વ્યાપે છે. ભવિષ્યની આગાહી કેટલીક વાર માણસને થઈ જાય છે. મસુદેને આજ કાંઈ અકસ્મ્ય, અકસ્મ્ય વૈચિત્ર્ય વાતાવરણમાં વ્યાપેલું લાગ્યું. શામાટે એને એમ થયું તે કોણ જાણે પરંતુ એને મન એક વાત વસી જ ગઈ કે આજના જેવો દિવસ તેણે ભૂતકાળમાં કદિ અનુભવ્યો ન હતો.

મહાજનના વંડામાંથી એ બહાર નીકળ્યો અને શહેર જોવનો એને વિચાર થયો. એ શહેરના આંતરિક ભાગ તરફ ચાલ્યો.

કોઈ રાક્ષસ કે વૈતાલના લોહીતરસ્યા ત્રાસથી જાણે કે આ શહેર તદ્દન ઉજ્જડ બની ગયું હોય એમ એને ચોપાસ ઉજ્જડ અને અખોલ છતાં પણ ભયંકરતાના ભારથી રૂંધતી ભીષણ શાંતિ વ્યાપી રહેલી લાગી. કોઈ કોઈ વાર કોઈ શેરીને નાકે એને માનવી દેખાયાં પરંતુ જરા પણ ખોલ્યા સિવાય એને જોઈને એ માનવીઓ પાછા અદશ્ય થઈ જતાં હતાં. એનું કુતૂહલ વધતું ગયું. એનું હૃદય કોઈ વિચિત્ર ભાવનાથી ધબકવા લાગ્યું. આ શું ?

તે જ દિવસે સવારે બળાને ખાક થયેલા હરજીવન મહેતાના ઘર આગળ તે આવ્યો. કાળા પડી ગયેલા પથ્થરોની દિવાલનાં ખોખાં વચ્ચે એકત્ર થયેલા ઈમારતી આટકાટમાંથી આગની નાનકડી જ્વાલાઓ હજીએ જળતી હતી. મસુદે ત્યાં ક્ષણભર ઊભો રહ્યો.

એકાએક એ જળતા મકાનની અંદરથી એક યુવતી બહાર આવી અને મસુદે એને જોઈને ક'પ્યો. ગંગા ! બધું ભૂલીને એ આગળ વધ્યો.

ધીમે ધીમે ચક્રાકારે ઉંચે ચડતા ધૂમાડાના કુંડાળાની વચમાં ગંગા ઊભી રહી. અત્યારે એના મુખ ઉપર બાળી નાખનારા વૈશ્વાનર સમું નૂર જ્વાળામુખીની માફક સળગતું હતું. પ્રતાપી અને સત્તાવાહી અવાજે તેણે કહ્યું: “ખબરદાર !”

મસુદે ચમકીને ક્ષણભર જડ જેવો ઊભો રહ્યો. ગંગાએ કહ્યું:

“સાંભળ, ઓ પઠાણુ ! મને તારા ઉપર રોષ નથી, વેર નથી. મને માત્ર તારી દયા જ આવે છે. હું તને કહું છું કે તું પાછો આવ્યો જ !”

મસુદ તિરસ્કારથી અદૃહાસ્ય કરતો બોલ્યા સિવાય આગળ વધ્યો. ગંગાએ ફરી વાર કહ્યું: “પઠાણુ ! માફ માની જ. હું તને આ છેલ્લી ચેતવણી આપું છું.”

મસુદ તો બીજે સાંભળતો ન જ હોય એમ આગળ વધ્યો. ગંગાએ કહ્યું: “પઠાણુ ! તારૂં ભાગ્ય તારા હાથમાં.”

ગંગાએ કમરમાંથી પિસ્તોલ કાઢી. મસુદ તરફ નોંધી. ચમકેલો મસુદ બે કદમ પાછળ હઠ્યો અને હવામાં પિસ્તોલની ધૂમાડાભરી ગર્જના ગાળી ઉઠી. ચોપાસથી પઠાણુ ઉપર બંદુકોનો વરસાદ મોત રેલાવતો ઉતર્યો.

ચકિત બનેલા પઠાણુ શું કરવું એ સમજ્યા નહિ, પરંતુ મસુદ એક ક્ષણમાં સ્થિતિ સમજી ગયો. અત્યારસુધી તે નહોતો સમજ્યો એ માટે એને પોતાની મૂર્ખાઈ ઉપર નિષ્ફળ દોષ આવ્યો. સૈયદ મહમદે એને મોતના મુખમાં આહી ચલાવીને ધક્કેલ્યો હોય એમ એણે કદ્યું. એને પ્રથમથી જ કેમ ન સમજાયું કે ભૂજની વસતીએ બળવો કર્યો છે, એનું કારણ તે સમજી શક્યો નહિ !

માંડવીમાં થયેલા ભયંકર અનુભવે તે ડાહ્યો બન્યો હતો. એણે ખૂમ મારી: “પાછા ! પાછા !” અને દૃષ્ટાન્ત બેસાડવા મસુદ પોતે જ પાછળ પડી દોડવા લાગ્યો. એના પઠાણુ એની પાછળ દોડવા લાગ્યા અને ચોપાસ ન્યાંથી નીકળી શકાય, જે વાપરી શકાય તેવાં હથિયાર લઈ માણસ માત્ર નીકળતું મસુદે જોયું. એની નાસતી પઠાણુ ટોળી ઉપર ચોમેરથી ગોળી વરસતી હતી. ચોમેરથી લાકડી, તલ્વાર અને ભાલાના જીવલેણ ધાઓથી એના પઠાણુ પડતા હતા અને “ઘો-ઘો” ના દેકારાથી ગાળી ઉઠેલા રાજમાર્ગ ઉપર આગળ પાછળ કાંઈ જોયા વગર રાયધણની અંગરક્ષકની ફેજનો સરદાર જીવ લઇને નાહો.

આખરે દરબારગઢ દેખાયો. એના ખુલ્લા બારણામાં મસુદ અને એના પઠાણુ સૈનિકો પેઠા અને ગઢનાં બારણાં દેવાયાં ! ચોમેર ગઢને વીંટી લેતી માનવમેદની ફરી વળી.

થોડી વારે કાશીગર અને ગંગા પણ ત્યાં મારતે ઘોડે આવી પહોંચ્યાં.

“ સાબાશ ભાઈઓ ! પહેલાં ફતેહ આપણી છે. હવે જો જો ગઢમાંથી કોઈ ચલેયું પણ બહાર નીકળી શકે નહિ. ગંગા ! તું આગળની ચોકીએ રહે. હું દરબારગઢની પાછલી ચોકીએ જઈ છું.”

પછી તે લોકો તરફ ફરીને બોલ્યા : “ ભાઈઓ ! હવે હમણાં કોઈએ ઘેર જવાનું નથી. ખાવાપીવાનો બદોબસત અહીં. અંદરના આદમીઓ તામે ન થાય ત્યાંસુધી આપણે અહીં જ રહેવું છે, અહીં સૂવું છે, અહીં જ રહીને ગઢ ઉપર ચોકી કરવી છે.”

ચોમેરથી હર્ષના નાદો ગાળી ઉઠ્યા. દરબારગઢ ઉપર પાટનગરની રૈયતના બળવાવીરોનાં થાણાં ખેસી ગયાં. રાયધણ દરબારગઢમાં પૂરાયો !

પ્રકરણ ૪૮ મું.

દરબારગઢ કબજે થયો.

અંધારી રાતના પહેરનાં અંધારાં ઓગળતાં હતાં. જગત માત્ર શોકના સજ્જલા વાધા ઉતારી સોનેરી પાલવ પહેરી શાંતિને ઉપભોગ કરતું હતું. ભૂજને દરવાજે ચાર સો માણસ સુસજ્જ થઈને પડાવ નાંખી પડયું હતું. એ માણસો અંજારના મેઘજી શેઠે ભૂજની મદદે મોકલ્યાં હતાં. વાઘજી પારેખને તેની આગેવાની સોંપવાની હતી. અત્યારસુધી તેનો આગેવાન કોરો શેઠ હતો.

ઉપા ઉઘડી અને મોકલાયેલા સંદેશાથી ઉતાવળા આવી પહોંચેલા વાઘજી પારેખની સરદારી નીચે આ કટક દરબારગઢ તરફ ઉતાવળી કુચે રવાના થયું.

આ કટકનો કોઈ આદમી ભાડુતી નહોતો. અંજારની નાગરિક નવયુવાની હથિઆર સજી ઉછળતી આવી હતી. રાયધણને પરહેજ કરી કચ્છની પ્રજાને જાલીમ રાજસત્તાના નાગપાશમાંથી મુક્ત કરાવવાના તેમને મનોરથ હતા. એમને દ્રવ્યની પરવા નહોતી. એ ચારસોય મેઘજી શેઠની ઇચ્છા માત્રથી જ પોતપોતાને ખરચે તૈયાર થઈ ધરબારની અને સંસારની માયાને સાપની કાંચળી માફક ઉતારી દઈ ચાલી નીકળ્યા હતા.

દરબારગઢના નાકા આગળ કાશીગર ગોસાંધ એમને મળ્યો. વાઘજી પારેખે કાશીગરને બોલાવ્યો. અંજારથી આવેલી લડાયક વહારની ખબર કરી અને એ બહારથી દરબારગઢને કબજે કરી અંદર પ્રવેશ કરી રાયધણુને કબજે કરવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

કાશીગરે એમનો વિજય ઇચ્છ્યો. દરબારગઢનાં બંધ થયેલાં સિંહદ્વારો ઉપર અંજારના માણસોએ સખત હુમલો કર્યો.

કાશીગર એક વાત જાણતો હતો કે ભૂજની વસતીનાં સાધન અને શક્તિ દરબારગઢની અંદર સામે મુખે લડે એટલાં વિપુલ અને વ્યાપક નથી. એણે પોતાના માણસોની શક્તિ માપી લીધી હતી. શેરીઓમાં હુમલા કરી રા'ના પઠાણોને કાયર કરવામાં તેઓ અદ્વિતીય હતા; પરંતુ ત્યાં જ તેમની મર્યાદા હતી.

સિંહદ્વાર તોડીને વાઘજી પારેખ, કેરો પારેખ અને તેના સાગ્રીતો રાજમહેલમાં પેઠા. કાળો કોલાહલ થઈ રહ્યો. હાથોહાથની ઝપાઝપી કરી મહેલનો નીચેનો ભાગ વાઘા પારેખે સર કર્યો.

ભયથી કંપતા રાજપરિચારકો ઉપરના ભાગમાં બેઠેલા રાયધણુ પાસે દોડી ગયા. સિંહદ્વારના ભંગની વાત કરી. લોકો અંદર આવી ગયા છે, ઉપર આવે છે, એ બધી ખાતમી આપી.

હતભાગી એ રજપૂતરાજના સલાહકારો અત્યારે તો માત્ર બે જ હતા. પરંતુ એ બેમાંય સંપ ન હતો. મસુદ અને સૈયદ મહમદ એક બીજાના હરિફ હતા. એક બીજાનો સંદંતર વિનાશ જોવાને છેલ્લા બે દિવસમાં તત્પર બન્યા હતા.

મસુદે કહ્યું: “કાં પીરસાહેબ! હવે તમારો ચમત્કાર ખતાવો તો ખરા! આ લોકો ખુદ રા' બાવાને મારવા ચડી આયા, ત્યારે તો તમારો ઇલ્મ વાપરો!”

સૈયદ મહમદે જે દિવસે પોતે ઇસ્મી હોવાનો દાવો કર્યો હતો તે દિવસને શ્રાપ દીધો, મસુદને માનસિક ગાળો દીધી, અને જરાય બોલ્યા સિવાય એ ચૂપ થઇને બેસી રહ્યો.

રાયધણુ આશાથી સૈયદ મહમદ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. એના પીરસાહેબ માટે જ આ કુચ્છની પોતાની રજપૂત ગાદીને તેણે ભયંકર

જોખમમાં મૂકી હતી. આજ એની સૌ સેવાનો પીરસાહેબ કાંઈ પણ બદલો નહિ આપે ?

મસુદના મુખ ઉપર અવર્ણનીય તિરસ્કાર વ્યાપ્યો. માહસિક માણસ જેવો ધિક્કાર નીચ ખટપટી તરફ દાખવે એવો ધિક્કાર એના મુખ ઉપર છવાયેલો જોઈ સૈયદ ધૂણી ઉઠ્યો.

“બાવા ! આ ફકીરમાં કાંઈ વળે એમ નથી ! એ નથી પીર અને નથી કોઈ ઓલીયો ! એ તો એક સ્વાર્થી-ધર્મની છાપ નીચે ધર્મનો અને કુરાનનો વેપાર કરનારો ! બાવા એક પામર માનવી માટે તમને તમારી ગાદી ગુમાવવાની તક આવી ! લ્યાનત છે એવા નીચ ઉપર !”

રાયધણ ભયંકર ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યો. એનું અંગેઅંગ ભયાનક રાપથી કમકમવા લાગ્યું.

“મસુદ ! માફ જે થાય તે ! પણ આ નીચ શયતાનને અત્યારે ને અત્યારે અહીંથી રવાના કર ! જે તું જીવતો રહે તો એની માલ-મિલકત લૂંટી લેજે.”

એકાએક રાયધણના મુખ ઉપર ખૂનની લાલ લાલી તગતગી આવી. એની આંખમાંથી ચમકી ઉઠ્યું. એણે તસ્વાર લીધી. સૈયદ ઉપર તોળી. મસુદે એ તસ્વાર ઝીલી લીધી.

“બાવાના ઇન્સાફ આટલા સહેલા ન હોય ! મારા ખાવિંદ ! માફ માનો ! આને બહાર કાઢી મૂકો. લોકોનો ગુસ્સો એના ઉપર ઉતરશે. એ લોકો આ સૈયદને જે શિખામણ શીખવશે તે તમે કે હું નહિ શીખવી શકીએ.”

સૈયદને એક પણ શબ્દ બોલવાની તક આપ્યા સિવાય મસુદે બહાર ધક્કેરી દીધો અને સૈયદ મહમદ કે જે આ કાન્તિનો આઘ સર્જક હતો તે લોકોના ટોળામાં જઈને બેસી રહ્યો.

એને પોતાની વચ્ચે જોઈને લોકોએ લોહીતરસી કારમી કીકીયારી કરી. એ કીકીયારી માંભળી રાયધણના ચહેરા ઉપર ફૂર હાસ્ય છવાયું. એણે મસુદ તરફ નજર કરી. મસુદે કહ્યું : “બાવા ! તમે માથે ચડી જાઓ. હું પઢાણ છું. મારી સાથે મારા પઢાણ સાચીતો છે. અમારામાં લોહીનું ટીપું હશે ત્યાંસુધી તમને કોઈ આંગળી અડકાડી શકશે નહિ.”

પ્રકરણ ૪૯ મું.

અલિદાન.

દરબારગઢને નીચેનો અધો ભાગ કબજે કરી, રાયધણના જે જે પરિઆરકો હસ્તગત થયા તેમને દરબારગઢ બહાર કાઢી મૂકી વાઘજી પારેખની સરદારી નીચેનું આ આખું કટક પરશાળના મોટા દાદર આગળ એકત્ર થયું. એ એ જ દાદર હતો કે જેની ઉપર દેવચંદ શેઠનું ખૂન રેડાયું હતું, જેની એક પગથી ઉપર કચ્છનો એ સમર્થ કામદાર ખટપટી મોતની સજાને પામ્યો હતો.

ધમધમ કરતા ચારસોય માણસો વારાફરતી ઉપર ચડી ગયા ! જરા પણ વધારે પડતા કોલાહલનો અભાવ તેમની સુદૃઢ મનોદશા વ્યક્ત કરતો હતો અને ઉપરના મેડા ઉપર છૂપાયેલો રાયધણ ક્ષણેક્ષણે ધૂજ ઉઠતો હતો.

“ ચાલો દિવાનખાનામાં ! ” વાઘજી પારેખ બોલ્યો : “ ત્યાં રાયધણ હશે. ”

અધા દિવાનખાના તરફ ચાલ્યા, પરંતુ દિવાનખાનું ખાલી હતું. કેરો પારેખ તિરસ્કારથી હસીને બોલ્યો : “ ધન્ય છે એ રાજવીને કે જેને પોતાના જ મહેલમાં પોતાના એક વારના વફાદાર પ્રજાજનોથી નાસવું પડે છે. ”

એકાએક દિવાનખાનાનાં બારણાં ધડોધક ઉઘડી ગયાં. એક દ્વારમાં ભયંકર રાક્ષસ સમો લાગતો મસુદ ભયાનક હાસ્ય કરતો બેઠો હતો.

“ આવો, શેડીયાઓ ! ” કઠોરતાથી તે બોલ્યો : “ તમારા સ્વાગતની તૈયારી પણ થઇ રહી છે. ”

મસુદે ચોક્કસાપ્તથી પોતાની ખંઠૂક નોંધી. ચોમેર એની ધૂમાડાભરી ગર્જના પડવા પાડી રહી. વિખરાતા ધુમાડામાં બીજાઓએ જોયું કે વાઘજી પારેખને ગોળી વાગવાથી એ જખમી થઇ નીચે પડ્યો હતો અને જખમમાંથી લોહી વહેતું હતું.

એકાએક ચોમેરથી ધડાધડ અવાજ કરતાં બારણાંઓ, બારીઓ ઉઘડી ગયાં. ચોપાસથી ખંઠૂકો મોતની ધારે લોહીનો વરસાદ વરસાવતી ગાજવા-ત્રાડવા લાગી.

“બીરાદરો! કોઈ હઠશે મા! ભલે આપણે અહીં હણાઈ જઈએ.”
કોરા પારખે ગર્જના કરી. બીજી જ ક્ષણે છાતીમાં વાગેલી ગોળાથી નિઃપ્રાણ થયેલો એ શેઠ જમીન ઉપર પડ્યો. એ સાંકડા ખંડમાં હથિયાર વપરાય એવું ન હોતું. ચોપાસથી બંદૂકો માજતી હતી.

એક પણ માણસે ભયની એક પણ ચીસ ન પાડી. એક પણ માણસ પોતાના સ્થાન ઉપરથી ખસ્યો નહિ. બધાએ અડગ પહાડ જેવા અણનમ ઊભા રહ્યા. એ ચારસોમાંથી કોઈ બચ્યો નહિ, કોઈએ બચવા પ્રયાસ પણ ન કર્યો.

રાજસત્તાના કરાળ યજ્ઞમાં હોમાયેલાં એ બલિદાનને રાયધણુ જોઈ રહ્યો. શમોના ગંજ ઉપર કોઈ ભયંકર વૈતાલ આત્મસંતોષથી જોતો હોય એવો એ રાજવી રંજ પણ અફસોસ, રંજ પણ ક્ષોભ વગર જોઈ બોલ્યો :

“દરેકે દરેક બળવાખોરનો આ ફેજ હું કરવાનો છું. મસુદ! હવે જા. તારા પઠાણોને લઈ આ ચારસોય શમોને દાટી દે. જગત બાણુશે-કચ્છની પ્રજા પણ પાઠ બાણુશે કે રાજની વચમાં આવનારાની શી દશા થાય છે.”

મસુદે પોતાના પઠાણો લીધા. ચાર સો શમોને ગાડાંઓમાં ભરાવ્યાં અને શહેર બહાર આ ચારસોય શમોને દાટી દેવામાં આવ્યાં. એમને અગ્નિસંસ્કાર પણ કરવા દેવામાં આવ્યો નહિ.

મસુદના નિર્વિધન માર્ગમાં કોઈ ન આવ્યું. સારાયે એ ભયત્રસ્ત શહેરમાં ત્રાસનો ભયંકર સત્રાટો છવાઈ ગયો. એ ત્રાસને વધારે સ્થિર કરવાના ઉપાયો યોજવામાં-વિચારવામાં રાયધણુ એ આખી રાત્રિ ગુઝરી.

હવે એની પાસે પૈસો પણ હતો. મસુદે, સૈયદ મહમદે, દગાથી દ્રોહથી એકત્ર કરેલી લાખોની દોલત લૂંટીને રાયધણુના ચરણમાં મૂકી હતી.

અત્યારે રા' નો આનંદ હૈયામાં સમાતો નહોતો. શહેરમાં એના પઠાણો ફરી વળ્યા હતા. ચોમેર નાસભાગ થતી જતી હતી. રૈયતનો ઉઠેલો બળવો ક્યાંએ છૂપાઈ ગયો. એના નાયકો, મહાજનના શેડો, રૈયતના સશસ્ત્ર બળવાખોરો બધા સૂર્યના બાળતા પ્રકાશમાં ઝાકળના બિન્દુઓની માફક

અદ્રશ્ય થયા હતા. રાયધણુ રાક્ષસી આનંદથી થનગનતો હતો. મસુદ એ એનો સંરક્ષક અને મિત્ર લાગ્યો. પઠાણો એને વફાદાર લડવૈયાઓ બાસ્યા. રૈયત નિર્ભય લાગી. રૈયત ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી લઇ એને ફરી વાર ચું કે ચાં કરવાની હિંમત કે શક્તિ ન રહે એવા ભયંકર ઉપાયોની લોહીઆળ વિચારણામાં એ પડ્યો.

પ્રકરણ ૫૦ મું.

ભયનું રાજ્ય.

મસુદે મેળવેલા લોહીઆળ વિજયથી રાયધણુનું ડગમગતું તાજ ક્ષણભર સ્થિર થયું અને પઠાણોની ટોળીની સરદારી લઇ રાયધણુ જ્યારે પોતાના ઉજ્જડ અને નિર્જન લાગતા પાટનગરમાં ફરવા નિકળ્યો ત્યારે તેને પોતાની પુનઃસ્થાપિતા સત્તાનું ગુમાન આવ્યું. એના દષ્ટિપથમાંથી નાસી છૂટતા નાગરિકોની વિહ્વળતા જોઇ રાયધણુ પોતાની સત્તાનું સાર્થક્ય માન્યું. પાટનગરમાં ભયરાજ વ્યાપી રહ્યું હતું.

કૃતકૃત્ય થયેલો જાડેજો રજપૂત પોતાના ખૂતી દરબારગઢમાં પાછો આવ્યો અને જાહેર ઢંઢેરો ફેરવી પાટનગરે કરેલા બળવાની સળ ફરમાવી ધસ્લામને રાજધર્મ તરીકે જાહેર કર્યો. દંડની વસુલાતનું કામ મસુદ અને તેના પઠાણોને સોંપવામાં આવ્યું.

જમાદાર ડોસલ વેણુ, કાશીગર ગોસાંઇ, સૈયદ મહમદ, મહાજનના શેકીયાઓ બધા વિદ્રોહી તરીકે જાહેર થયા. એ સૌને જીવતા કે મૂએલા પકડી હાજર કરવાની આજ્ઞાઓ થઇ. સૌની મિલકત જપ્ત થયેલી જાહેર કરવામાં આવી. શહેરનાં હથિયારો સોંપી દેવાની આજ્ઞા અને મૂર્તિપૂજા કરવાની મનાઇ થઇ.

રાયધણુના આ ભયંકર ઉત્સવને ઉન્માદી બનાવવા આ જ પ્રસંગે કાણુલના પાદશાહનો રાજદૂત આવી પહોંચ્યો. કાયમી ખંડણી અને ધસ્લામના અંગીકારના બદલામાં એક સરસ ફોજ રાયધણુની મદદ મોકલવાનું એણે સ્વીકાર્યું હતું.

રાયધણે સહાય માટે સમનપુરથી મુસ્લીમ ફોજ નોતરી, મારવાડી મહારાજને નિમંત્રણ આપ્યાં, નવાગનગરના જામને જુના કુળસંબંધ યાદ દેવાવ્યા, મોરબી સાથે સંદેશા ચલાવ્યા અને કંપની સરકારના એજન્ટ મુંદરજી શીવજી સાથે સહાયકારી ફોજ મેળવવા કોલ કરારો કરવાની વાત ચલાવી. જખ્ખર લડાયક તૈયારીઓ સાથેની પરદેશી ફોજને ચોમેરથી કચ્છ ઉપર નોતરી. એ સહુની સહાય ઉપર મદાર બાંધી કચ્છને પગ તળે છુંદી નાંખવાના વિચારો એણે સેવ્યા. એની સતેજ અનેલી આંખો વતી કચ્છના સીમાડા ઉપર પરદેશી ફોજોના પડાવો એણે જોયા અને રાક્ષસી આનંદથી રાયધણનું હૈયું થનગનવા લાગ્યું.

એના ઉદ્યોગને તો ધન્ય જ છે કે એક દિવસ માત્રમાં એણે આ ભયંકર ધમારતના પાયા નાંખી દીધા. હવે પાટનગરની પ્રજાને વફાદારીના પાઠ શીખવવા તેણે લક્ષ દોરવ્યું.

કાળી કંઈની પહેરી, પીળા કાળા મણકાની માળાઓ ધરી, ઉઘાડી તલવારે, ભરેલી પીરતોલે પઠાણોના સાથમાં તે નીકળ્યો. એક મંદિરમાં પેસી મૂર્તિના કટકા કર્યા. એક ગાય ઉપર તલ્વારના ઘણા જખ્ખમો કર્યા. ચાલી જતી એક અળખાને બળાત્કાર કરવા માટે પઠાણો પાસે પકડાવી. બે ચાર ઘરો ઉઘડાવી મિલ્કત લૂંટી લીધી. એક માણસને ભર બળરના ચોકમાં લટકાવી દીધો અને એક દિવસની નિરંકુશ કાર્યવાહીથી અંતઃસંતુષ્ટ થઈ રાયધણ દરબારગઢમાં પાછો ફર્યો.

પાટનગરમાં ભયરાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું, ત્યારે ક્યાં ગયા હતા ગઇ કાલે ઉજળતા એના સાહસિક નાગરિકો? ક્યાં ગયા કાશીગર અને જમાદાર? ક્યાં ગયા મહાજનના શેઠ?

દરબારગઢમાં થયેલી કત્લે સહુનાં ભાન ક્ષણભર ભૂલાવી દીધાં. કાશીગરની આજીજીઓ અત્યારે કોઇએ સાંભળી નહિ. સૌને પઠાણો પોતાની પીઠ પાછળ જ ઊભીને બંદૂકો તાકતા લાગ્યા! મહાજને ઉચાળા ભરી અંજારના રાજમાર્ગ લીધા. રૈયતમાં ચોમેર નાસભાગ થઈ રહી. બળવાવીરોનાં હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યાં. હતાશ અનેલા કાશીગરે પોતાની મહેનતને પાયમાલ થતી જોઇ. કુખ્ય હૃદયે એ વીર પુરૂષે પણ અંજારના સીમાડા સાધ્યા અને પાટનગર નિર્જન, શીકું અને બળહીન થઇ ગયું.

સારાથે વાતાવરણમાંથી ભય અને ત્રાસ નીતરવા લાગ્યો. સારાથે હતભાગી દેશને પોતાના હાથ નીચે પછડાતા લાગ્યા.

આ ભયંકર તકનો લાભ રાયધણે તો લીધો પરંતુ એ જ રાત્રે ચોક્કસાઈ અને વિપુલ સંખ્યાથી મિંચાણાઓ ખુદ પાટનગર ઉપર પડ્યા. ચાર કલાકની આગથી સળગતી તલ્વારથી લાલ રંગે રંગાએલી એમની લૂંટ દરબારગઢની રાંગ ઉપરથી રાયધણુ સ્વસ્થ અને બેદરકાર શાંતિથી જોઈ રહ્યો. એના સત્તાના લોભે રાક્ષસી અનેલા હૃદયે મિંચાણાઓની ખુદ પાટનગર ઉપરની ધાડને પણ અભિનંદી. “રૈયત એજ લાગની છે” એ નરરાક્ષસ અધમ હાસ્ય સાથે બોલ્યો.

પ્રકરણ ૫૧ મું.

પ્રજના પ્રાથમિક હક્કો.

ઉપરના બનાવને કેટલાય દિવસો વહી ગયા હતા.

અંજારની શેરીઓ આજે દૂરદૂરના પ્રવાસીઓથી ગાજતી હતી. કચ્છના ગામગામના મહાજનના શેડો આજે અંજારમાં આવ્યા હતા.

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ઘટનાઓ પછી પાટનગરનું મહાજન ત્રાસ પામી ગયું હતું. પરંતુ એક કાશીગર ગોસાંઈ હિંમત હાર્યો નહોતો. એ અંજાર આવ્યો. એઘણ શેઠને મળ્યો. માંડવી જઈ હુંસરાજ શાહને મળ્યો. પુતરીના ઠાકોર જવાજીને મળ્યો. લખપતના થાણુદાર તુર્કવાદીનાને મળ્યો. એણે આખો કચ્છ પગ તળે કાઢી નાંખ્યો. ભાયાતોને મળ્યો. ગામગામના શેડોની એણે મુલાકાત લીધી. એના પ્રવાસ અને પ્રયાસને પરિણામે આખા કચ્છનું મહાજન અંજારમાં એકત્ર થયું.

આકાશમાં મધ્યાહ્નનો ભાતુ રેતાળ પ્રદેશમાં સાધારણ અને છે તેમ ભયંકર તાપ વરસાવતો હતો. તે વખતે એઘણ શેઠને ઘેર બધા એકઠા થયા હતા.

“ભાઈઓ ! મહાજનના શેડો ! કચ્છના માલીકો.” કાશીગરે વાત શરૂ કરી: “આજ તમારે બધાએ એકત્ર મળીને વિચાર કરવાનો છે. આ

રાજ્ય કેવું હતું, કેવું થઈ ગયું છે, કોના પાપે એની અધમ અવદક્ષા થઈ છે અને એનો ઉપાય શું? એ બાબતો ઉપર તમારે વિચાર કરવાનો છે.”

“કાશીગર!” ભૂજનો આશ્ચર્ય બોલ્યો: “આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે રાજ્યના પાપે આ બધું થઈ રહ્યું છે. એ રાજ્યને પદબ્રષ્ટ કરવાનો પણ ભૂજના મહાજને વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ આપણી પાસે નથી ફોજ. ભૂજના દરબારગઢમાં વાઘજી પારેખ અને એના ચાર સો માણસોની ભયંકર કતલ થઈ ગઈ. આવા સંયોગો છે.”

“તો પછી ભૂજનું મહાજન ભલે અંજાર રહે.” મેઘજી શેઠ બોલ્યો.

“નહિતર ચાલો માંડવી!” હુંસરાજે પણ આમંત્રણ દીધું. એ વાત હીક લાગે છે. આપણે ભૂજ છોડી દેવું જોઈએ.” વૃદ્ધ પુનમચંદ બોલ્યો.

“જમાદાર! ડોસલ વેણ કાકા! તમે શું કહો છો?” કાશીગરે તેના તરફ જોઈને કહ્યું.

“હું શું કહું? મારી દુનિયા બધી ઊંધી વળી ગઈ છે. મને ફોજ આપશે તો પરદેશી દુશ્મનોને હું કાઢું. બાકી રાયધણને હું હવે રાજ્ય પણ ન સ્વીકારું. બીજું મારાથી કશુંય ન થાય.”

“તમે બધા આમ હતાશ થઈને બેઠા છો.” કાશીગર ધીમેથી બોલ્યો: “મહાજન તો ચૂડી પહેરી બેઠું. તમે આજ બીજા કેટકેટલા ત્રાસોમાંથી મહાજનને નામે બચી જાઓ છો. તમને બહારવટીઆ નથી રંજડતા. રાયધણ પણ હજી સીધો હાથ નાંખવાની લિમન નથી કરી શકતો. પરંતુ કચ્છની ગરીબ અને રાંક રૈયતનો વિચાર કરો.”

“પણ—” આશ્ચર્ય બોલ્યો.

“આશા! વચ્ચે ન બોલ.” કાશીગર ઉચ્કેરાટથી કંપતો બોલ્યો: “જે અંજારે કર્યું, માંડવીએ કર્યું, ભાયાતોએ કર્યું તે આપણે રૈયત શા માટે ન કરી શકીએ?”

“ભાયાતો આપણી સાથે નથી. જો, કોઈ આવ્યું છે? અને ફોજ ક્યાં?” એક શેઠ બોલ્યો.

“ફોજ! ફોજ! આખી રૈયત આપણી ફોજ છે. જેને અન્યાય સાહે છે, જેમણે અન્યાય સહ્યો છે, એ સહુ આપણા સિપાહીઓ છે.”

“તો પછી પાટનગરમાં જ કેમ ન ફાળ્યા ?” એક શેઠે કટાક્ષ કર્યો.

“પાટનગરમાં અમે ન ફાળ્યા તેનું કારણ એક છે. આપણામાં સાહસ છે, હિંમત છે, પરંતુ વ્યવસ્થા નથી. હું કહું છું કે તમે મને માણસો આપો. પહેલાં પારેખને આપ્યાં તેટલાં જ આપો અને જોઈ લો. કે હું ફાવું છું કે નહિ? આપણને વ્યવસ્થા રાખતાં આવડતી નથી. આપણે આગા પાળતાં શીખ્યા નથી. આપણે આગળ પાછળનો વિચાર કરતાં શીખ્યા નથી. હું તમને કહું છું અને મારી આ વાત ઉપર ઉઠો. વિચાર કરજો કે રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો એ પ્રજાનો પ્રાથમિક હક્ક છે. જે રાજા નથી પણ રાક્ષસ છે, જે રામ નહિ પણ રાવણ છે, ત્યાં ત્યાં આપણે બધાએ વિભીષણનું જ અનુસરણ કરવાનું છે. જો તમે અત્યારે જાહેર કરો કે કચ્છના કોઈ પણ મુલક શહેર કે ગામ ઉપર રાયધણની સત્તા હોવાનો મહાજન ઇન્કાર કરે છે તો હું તમને ખતાવી દઉં કે રાયધણ સાથે કેવી રીતે કામ લેવું.”

“તો પછી પહેલાં રાયધણ સાથે કામ લઈને પછી જ જાહેર કરીએ તો ?” પૂનમચંદ ધીમેથી બોલ્યો.

“નહિ ! તો તો આપણે દ્રોહ કર્યો કહેવાય. પહેલાં જાહેર કરો અને પછી લડો. એ લડાઈ આપણા હક્કની છે. એ ખુદ્દાી લડાઈ છે. લડતી વખતે પ્રજા જાણશે કે તેની સ્થિતિ શું છે.”

“કદાચ એમ માનો કે અખંડ અને માંડવીને પગલે પગલે ચાલી અલગ પડીએ તો ?” મેઘજી શેઠે પ્રશ્ન કર્યો.

“તો ! તો સ્વચ્છંદતાના એ વાતાવરણનાં બંધન શિથિલ થતાં રાયધણ પરદેશીઓની સહાયથી આપણને કચડી નાંખશે.”

“તો એમ માનો કે તમે કહો છો એવું જાહેરનામું બહાર પાડીને રાયધણ સાથે કામ લેવાનું તમને સોંપીએ તો ?” હુંસરાજે જિજ્ઞાસા ખતાવી.

“તો હું સંપૂર્ણ વિચારથી કામ કરીશ. મારી યોજના સાંભળો. હું લડવૈયો નથી અને યુદ્ધના સ્થાપિત અને સિદ્ધ મનાયેલા કાનુનો જાણતો નથી. એ વાત મારા લક્ષમાં છે. હું માનું છું કે કામ પાર ઉતારવામાં જ ખુદ્દા પડવામાં શ્રેય ન હોય તો ખુદ્દા પડવામાં માનતો નથી. મારા દુશ્મનો ઉપર ઘા કરવામાં માનું છું. મારા માણસો ન મરે અને દુશ્મનના

માણસો ત્રાસી ઉઠે, એવી રીતે હું કામ લેવાનો છું. હું વામજી પારેખની માફક કપાવાનો નહિ, ફસાવાનો નહિ. હું વ્યવસ્થાને માનું છું. વ્યવસ્થા વગર એક પણ કામ સાંગોપાંગ પાર ઉતરતું મેં જોયું નથી. મારી આજ્ઞા અક્ષરશઃ પાળે એવા માણસો મને આપો.”

“પછી !”

“તમે લલ્લે અહીં રહો. તમારી નજરે તમે જોઈ શકશો કે જગતમાં જોને શૂરવીરતા, સાહસિકતા અને ફતેહ કહેવાય છે તે માત્ર સંગીત વ્યવસ્થાનાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો જ છે.”

“તો ભાઈઓ !” એમજી શેઠે કહ્યું : “મારો એ મત છે કે કાશીગર મહારાજને આપણે એ માગે એટલા માણસો આપીએ.”

“ક્યાંથી ?”

“હું મારી પાસેથી આપીશ. તે દરમિયાન આપણે આખા દેશને જાહેર કરીએ કે રાયધણને અમે પદભ્રષ્ટ કર્યો છે. કાશીગર મહારાજ જે ફાવે તો આપણે આખા રાજ્યનો અંદોલન ઉપાડી લેવો. ન ફાવે તો ભૂજના મહારાજને અને બીજા જે જે કોઈ ધરિયે તે સૌને અંગર કે માંડવીમાં રહેવાની મારે કે હું સરાજે સગવડ કરી આપવી.”

“હા, એ વાત ઠીક છે. કાશીગર મહારાજના સમાચાર આવે ત્યાં-સુધી આપણે બધાએ અહીં જ રહેવું.”

“હા, એ ઠીક છે મહારાજ ! જાઓ, અને મા આશાપુરા તમને ફતેહ આપે !”

પ્રકરણ પર મું.

આખરે ગીરફતાર !

દરબારગઢને ચોતરફથી ઘેરી લઈને કાશીગર ગોસાંઈ દરબારગઢની દિવાલોથી થોડે છેટે પોતાની છાવણી નાંખી પડ્યો હતો. દરબારગઢનો બહારનો સર્વ વ્યવહાર તેણે તોડી નાંખ્યો હતો. સાથે સાથે પાટનગરના પ્રજાજનોમાંથી તેણે જુવાનીયાઓ તૈયાર કર્યા હતા. તેઓ પાટનગરમાં

ચોકી કરતા, લોકોના જનમાલનું રક્ષણ કરતા અને શહેરના કિલ્લાના દરવાજાઓ સાચવતા હતા.

કાશીગરે દરબારગઢનો નીચેનો ભાગ પણ કબજે કર્યો હતો. પોતાના પઢાણો સહિત રાયધણ ઉપરના ભાગમાં કબજે થઇ ગયો હતો. અત્યાર-સુધી રાયધણ કે મસુદ બેમાંથી કોઇને ખાસ ગભરામણ ન હતી. કાશીગરના માણસોને વાઘજી પારખના લોહીઆળ માર્ગે મોકલી દેવાની તેઓએ દરેક દગાખોર અને ખૂની તૈયારી કરી.

પરંતુ જ્યારે કાશીગર કોઇ પ્રકારની સીધી લડાઇને આમંત્રણ નહિ આપતાં માત્ર કબજે કરેલા દરબારગઢ ઉપર સખત પહેરો રાખીને બેઠો રહ્યો ત્યારે રાયધણને મુંઝવણ થઇ.

ઉપરથી નીચે આવવાના તમામ માર્ગો ઉપર કાશીગરના માણસોના ચોક્કસ પહેરા લાગી ગયા હતા. ઉપરથી નીચે અવાય તેમ ન રહ્યું.

હવે મસુદે ઉપરના ભાગમાંથી ગોળી ખાર કરવાની આગ્રા આપી. કાશીગરના માણસોએ દરબારગઢની પરશાળમાં, ઓરડામાં આશ્રય લીધો પણ મસુદના ગોળી ખારનો કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ.

આમ એકાદ દિવસ ચાલ્યું અને રાયધણને પોતાના ભયંકર નાગપાશમાં સપડાવ્યો હતો તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ કાઢવા એણે પઢાણોને કેસરીયાં કરવાં સૂચવ્યું.

પણ દુશ્મનોનો સામનો કેવી રીતે કરવો? નીચે ક્યાંથી જવું? એવો એક પણ માર્ગ નહોતો, એવી એક પણ ધૂપી જગ્યા ન હતી, કે જ્યાં કાશીગરના માણસોના પહેરા ન હોય! હવે શું?

કાશીગરના માણસો ઊતાવળા થતા હતા, તેઓ ઉપર ચડી જવા માંગતા હતા, પણ કાશીગરની મક્કમ આગ્રાએ એમને રોક્યા.

“ભાઈઓ!” તેણે સખત અવાજે કહ્યું: “આંખા ઉપર કેરી છે. કાચી તોડીએ અને ખાઇએ તો દાંત ખાટા થાય. પાકશે એટલે એની મેજે પડશે.”

રાયધણે કાશીગર પાસે એક દૂત મોકલ્યો. કાશીગરને લાલચ આપીને ફેડવાને માટે દરબારગઢના ચોકમાં એ દૂતને કાશીગરે લટકાવી દીધો.

ઉપર અનાજ ખૂટયું. પાણી પણ ખૂટયું. ડેરી પાકવા આવી. રાયધણના સમાધાનીના સંદેશાની પરંપરા વધવા લાગી.

અને કાશીગરે જવાબ દીધો: “સમાધાન કરવાનું મારા હાથમાં નથી. હું તો પહેરેગીર છું. સમાધાન જેને કરવું હશે તે આવશે.”

રાયધણ અને મસુદે મસલત કરી. અત્યારે એ બન્નેને વ્યક્તિગત સલામતીની એટલી તો ઇતેભરી હતી કે એ બે વ્યક્તિઓ હવે એક આખે જોઈ શકે એમ ન હતું! એ મસલતનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું.

મસુદ પોતાની સ્થિતિ વિચારતો હતો. રાયધણ ગિરફતાર થાય પણ પોતાનું શું? તેણે આચરેલા અનેક ત્રાસો જોતાં પ્રજા તેને જીવતો મૂકે ખરી?

આખરે એની મનોમીમાંસાના નવનીતરૂપે એણે જાતે કાશીગરની મુલાકાત માંગી અને બન્ને એકત્ર મળ્યા. મસુદે પોતાને સલામત જવા દેવાની શરતે પોતાના પહાણો સહિત દરબારગઢ છોડી જવાની ઇચ્છા જાહેર કરી.

હર્ષ જેના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકતો જ ન હોય એવા કાશીગરે મસુદની માંગણી સ્વીકારી અને એ જ મધરાતના અધોર પહોરમાં સર્વત્ર સૂતી શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી અને ઈશ્વરનું રચેલું આ જગત જાણે જડ થઈ ગયું હોય એવા સમયે મસુદ અને તેના પહાણોની ટોળી દરબારગઢ છોડીને ચાલી ગઈ. તેમને સલામત જવા દેવામાં આવ્યા. દરબારગઢમાંથી નીકળેલી એ આખી ટોળી પોતાના ભયંકર અને રાક્ષસી નાયક સાથે ઇતિહાસના તિરસ્કારભર્યા અંધકારમાં ઓગળી ગઈ.

અંજારમાં સમાચાર પહોંચ્યા અને પોતાની શિરબંદી સાથે મેઘજી શેઠ આવી પહોંચ્યો. દાદર ગોઠવી દેવાયો. ઉપરના ભાગમાં મેઘજી શેઠની લડાયક યોદ્ધાઓની આખી શિરબંદી ગોઠવાઈ ગઈ. મધ્ય ખંડમાં રાયધણ બેઠો હતો. તેની પાસે મેઘજી શેઠ અને કાશીગર ગોસાંધ ગયા.

મખમલના મુલાયમ આસન ઉપર પોતાના હાથની મરણમુઠ્ઠી વાળી રાયધણ એકલો બેઠો હતો! ઉજ્જડ બની ગયેલા એના સંદેહ ચહેરામાંથી એની આંખ ઉન્માદ અને ધૂનનો અંગાર વરસાવતી લાગી. આખી રાતની મનોવ્યથાથી એણે પોતાના હોઠો દાંત વચ્ચે ખૂબ જોરથી દબાવ્યા

હતા. એમાંથી નીકળતા લાલ ભોહીથી એનાં વસ્ત્રો રંગાયાં હતાં ! નિરાશા, પરાજય અને હારેલા જુગારીની પત્થરની જડ પ્રતિમા સમો એ મૂક-મૂઠ બેઠો હતો. તે બેઠો જ રહ્યો. કોઇએ તેને બોલાવ્યો નહિ. કોઇને તેણે બોલાવ્યા નહિ. પોતાની શિરબંદીને રાયધણની સોંપણી કરી મેઘજી શેઠ તેના તરફ ફરીને શાંત નિર્લેપતાથી બોલ્યો:

“રાયધણ ! તમે અત્યારથી મારા કેદી છો. તમને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. આ જ દરબારગઢમાં તમને અલગ રાખવામાં આવશે. રાજ્યનો વહિવટ હવે અમે અમારે હાથે કરી લેવાના છીએ.”

પછી તે કાશીગર તરફ બોલ્યો: “ચાલો મહારાજ ! આપણે હજી ખૂબ વિચારણા કરવાની છે. તેમાં અમને તમારી સલાહની જરૂર છે.”

મેઘજી શેઠ અને કાશીગરને એક સાથે ચાલ્યા જતા જોઇ રાયધણે એક ઉડો નિઃશ્વાસ મૂક્યો. એ બન્ને એના મહાન શત્રુઓ હતા. એ દેખાતા બંધ થયા એટલે એના મુખમાંથી નીકળી ગયું: “અલ્લાહ ! અલ્લાહ ! તોઆહ ! તોઆહ ! દયા કર !”

કુચ્છનો પદબ્રષ્ટ રાજવી બેભાન થઇ પોતાના દિવાનખાનામાં પડ્યો.

પ્રકરણ ૫૩ મું.

બાર ભાયાનો કારભાર.

સારાયે કુચ્છમાં દાવાનળની માફક વર્તમાન ફરી વળ્યા કે આખરે રાયધણને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો છે. ચોમેરથી પ્રગ્નજનો પાટનગરની યાત્રાએ જવા ઉપડ્યાં. ચોમેર ઉત્સાહ, આનંદ અને વિજયની ભાવના છવાઈ ગઇ.

સારાયે દેશના અગ્રગણ્યો પાટનગરમાં મેઘજી શેઠની સૂચનાથી એકત્ર થયા. આમ વર્ગની એ સભામાં મેઘજી શેઠે વાત માંડી: “ભાઇઓ ! આજે કુચ્છ કલંકમુક્ત થયો છે. આજે રાયધણ કેદ થયો છે. એની સત્તા હવે રહી નથી, હવે રાખવાની પણ નથી. તેના સૈયદ મહમદ અને મસુદે

એને સાથ આપ્યો નથી. એઓ સૌ આ દેશ છોડી જાવ્યા વળા છે. હવે આ કચ્છનું રાજ્ય કેવી રીતે ચલાવવું એ આપણે નક્કી કરવાનું છે.”

“રાયધણનો ભાઇને ખેસાડો માલીએ.” એક શેડે સૂચના કરી.

“દિવાન આપણે કહીએ તેને નીમો.” બીજાએ સુધારો સૂચવ્યો.

પોતાના આસન ઉપરથી હલંગ મારી કાશીગર ગિમ્મો થઇ બોલ્યો: “નહિ, એમ નહિ બને. હું કહું છું કે રૈયતે પોતાનો કારભાર હવે જાતે કરવો જ જોઇએ. શામાટે આપણે રાજા રાખવો જોઇએ ? ”

“પણ કાશીગર—” આશકરણ બોલ્યો.

“નહિ, એમાં ‘પણ’ નહિ અને ‘બણ’ નહિ. શામાટે પાંચ લાખ માણસની જીવનદોરી અને આબરૂની સાચવટ આપણે એક રજપૂતના હાથમાં મૂકવી ? રાયધણનો ભાઇ તો બાળક છે. એ જનતાનખાનાતી બાળાઓ કહેશે એમ ચાલશે અને પાંચ લાખ કચ્છીઓ ઉપર ત્રિયારાજ ચાલશે. તમે જ વિચાર કરો કે તમારી દુકાનોનો, તમારા વેપારનો અને તમારા ઘરનો વહિવટ તમે સારી રીતે કરી શકો કે બીજા ? તો પછી તમારા દેશનો વહિવટ પણ તમારા સિવાય બીજા કોણ કરશે ?”

“પણ રાજા વગર તો રાજ્ય ચાલે કેમ ?” હુમીર ભટ્ટીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“તમારા નામધારી રાજાએ જ આજ દિવસ સુધી કેવો વહિવટ ચલાવ્યો છે તે જુઓ. ઇતિહાસમાં જુઓ કે જ્યારે જ્યારે કોઇ રાજાએ દેશના વહિવટમાં નામ કાઢ્યું છે ત્યારે ત્યારે એ બધા પ્રતાપ તેના સલાહકારો અને તેના દિવાનોનો છે. એ દિવાનો અને સલાહકારો પ્રગ્નમાંથી જ પાકે છે. શું વસિષ્ઠ ઋષિ વગરના દશરથ, વિશ્વામિત્ર મુનિ વગરના રામ, શ્રી કૃષ્ણદેવ વગરનો યુધિષ્ઠિર મહારાજ, રાજા ખીરબલ વગર અકબરશાહ, દેવકરણ વગરનો દેશજી તમે હાણુભર પણ કલ્પી શકો છો ? આ જ રાયધણનો કારભાર એક વખત આરંભકાળમાં ક્યાં વખણાયો નહોતો ? એ દિવાન દેવચંદનો પ્રતાપ. રાજા એ તો નામધારી ગ્રાણી છે. લોકોના ધનમાલ ઉપર જીવનારી એક ભયંકર જળો છે. શા માટે આપણે આપણા હાથે આપણા પગ ઉપર પડનારી કુહાડીમાં એક હાથો નાંખવો જોઇએ ? રાજ્યનો ખરો કારભારી દિવાન છે. એવા લાયક દિવાનને તમે નીમો. એ દિવાન ઉપર દેખરેખ રાખવા, સલાહ આપવા આખા દેશના

સારા અને લાયક માણસોનું એક સારું મહાજન તમે નક્કી કરો અને તમને ખાતરી થશે કે એ મહાજનનો વહિવટ ધણો સરસ નિવડશે.”

સમસ્ત રાજસત્તા ઉપર કુદારાબાત કરતા આ વાણીપ્રવાહને આખીએ સભા ક્ષણભર મંત્રમુગ્ધ બની સાંભળી રહી. કાશીગરે દર્શાવેલી નવીન રાજપદ્ધતિથી એમનાં પ્રજાચક્ષુ ઉઘડી ગયાં અને એમને એક વિરાટ શક્તિ તથા અદ્ભુત સૃષ્ટિનું જ્ઞાન થયું. દરેકના હૃદયમાં મંથન થવા લાગ્યું: “શામારે નહિ? કાશીગરની વાત ખોટી શી છે?”

કાશીગરે જોયું કે તેના વક્તવ્યની સહેજ અસર થઇ છે. તેથી તે ધીમેથી પરંતુ મજબૂત પગલે સભાની બરાબર વચમાં આવ્યો.

“હું જોઇ શકું છું કે તમારા સૌના અંતરમાં મનોમંથન થઇ રહ્યું છે અને મારી વાત ઉપર તમે બધા ઉઠો વિચાર કરજો. વર્ષોથી, સૈકાઓથી રાજપદ્ધતિ ચાલી આવી છે. એક માણસે લાખો માણસની જીવનદોરી પોતાના હાથમાં રાખી છે અને ધર્મ તથા રૂઢિનું પ્રાગલ્ભ્ય સ્થાપ્યું છે. એ ભયંકર અંધારી કે જેથી તમારી આંખો સાથે તમારી બુદ્ધિ પણ બંધ થાય છે તેને ઉતારી નાંખો. જુના ઇતિહાસનાં પાનાં આજ ઉઠેલો.”

શાસ્ત્રી હરિદર જોષી બોલ્યા તથા અને બોલ્યા: “મહારાજ! શાસ્ત્રોની વાતો તમે અતીત શું સમજો? રાજશાસન તો મનુસ્મૃતિમાં છે. પુરાણોમાં રામ અને કૃષ્ણને આપણે અવતારો માનીએ છીએ. એ પણ રાજઓ હતા. મનુસ્મૃતિના આદ્ય પ્રણેતા મનુ ભગવાન પણ રાજ હતા. સર્જનકાળથી ચાલી આવેલી પ્રણાલિકાને અવખોડો મા!”

“કાશીગર! તારી આ છેલ્લી વાત તો હંમેશાં નથી જ બેસતી હોં! અલખત, કોઈ રાજ જીત્તો હોય તો એને પદબ્રજ કરવાનો રૈયતને અધિકાર છે. આપણે એ અધિકારનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. પણ સમૂળ રાજ વગર જ રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રયોગ સફળ થાય કે નહિ એ વાત વિચારવા જેવી છે.” અંજારના મહાજનના મુખી વૃદ્ધ ટોકરશી ધીમેથી બોલ્યા.

“ભાઇઓ! મને ધીરજથી સાંભળજો. એક ભાઇ એમ કહે છે કે રાજપદ્ધતિ તો સર્જનજીની છે. મનુભગવાન પણ રાજ હતા. આ શાસ્ત્રીજીને જ પૂછું છું કે શું સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળમાં જ કોઇ રાજ તરીકે જન્મ્યો

હતો ખરો ? હું મનુભગવાનને ધંધરે રાજ તરીકે જન્મ આપ્યો હતો ? શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે કે જન્મના જાયતે શત્રુઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્ચતો જન્મથી સહુ ચાનવળત સરખી છે. કોઇ હિંચ નથી, કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી. કોઇ રાજ નથી, કોઈ વિદ્વાન નથી. જન્મ પામેલાઓ જન્મને અંગે સ્થાન પામતા નથી. એના સંસ્કારબળે એ દિવ્ય થાય છે. જે શાસ્ત્રોની આગ્રાથી જન્મથી બ્રાહ્મણ કે વાણીયા થવાનું નથી તે જ શાસ્ત્રોને આધારે જન્મથી રાજ કેમ થઇ શકાય ?”

શાસ્ત્રીજી વચમાં બોલ્યા : “ એ શ્લોક મૂળ ગીતામાં છે અને તેનો અર્થ—”

“ શાસ્ત્રીજી ! ” કાશીગર બોલ્યો : “ તમારી વ્યાકરણવીદ્યા અને ભાષાજ્ઞ રહેવા દો. હું કહું છું તેવો અર્થ તેનો થઈ શકે કે નહિ ? ”

“ અર્થમાં વ્યાકરણનો તો દોષ નથી. ” શાસ્ત્રીજીએ નાખુશ મને સ્વીકાર્યું.

“ તો ખસ ! તમારામાં બુદ્ધિ છે, તો મારામાં પણ છે. પુરાણીઓના મનસ્વી તરંગો પ્રમાણે કે બ્રાહ્મણોના વાકજ્ઞ અને શબ્દજ્ઞાનમાં વિંટાળેલા અર્થો હું સ્વીકારતો નથી. હું કહું છું કે ખુદ પુરાણો જ કહે છે કે લોકોએ મનુ મહારાજને રાજ તરીકે પસંદ કર્યા. આમ આવ પ્રણાલિકા લોકોની સ્વેચ્છામાંથી જ ઊભી થઇ છે. લોકો સ્વેચ્છાએ તેનો નાશ કરી શકે છે. ”

પછી તે મહાજન તરફ ફરીને શાંતિથી બોલ્યો :

“ ભાઇઓ ! તમારે તો આજ વિચાર કરવો છે કે કચ્છનું રાજ્ય હવેથી રાજ વગર ચલાવવું કે નહિ. જે જીવમ વસતીએ સહો છે, જે ત્રાસનો ભયંકર સન્નાટો આજ પ્રજાને મૂઠ બનાવે છે, જે ભયંકરતા તમે આજે વિદારી છે તે સૌને તમે ફરીથી તમારા લોહીના સિંહાસન ઉપર પુનરંકિત કરો તે પહેલાં વિચાર કરજો. જે લોકોમાં જાગૃતિ હોય, એતના હોય તો આપણે આપણો કારભાર ચલાવી શકીએ. એમાં વ્યવસ્થાશક્તિનો વિકાસ થશે. જંગમ, સિંહલદ્વીપ, માડાગાસ્કાર અને અરબસ્તાન સુધી વેપાર કરનારા વેપારીઓમાં એ શક્તિ ન હોય એમ કેમ મનાય ? ”

અંદર અંદર ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી. ભાયાત પક્ષ, લશ્કરી પક્ષ અને ખુદ જમાદાર ડોસલ વેણુને પણ આ વાત ન રચી. પ્રજાવર્ગ, વેપારી વર્ગ સૌને આ વાત ગમી ગઇ.

એક પક્ષના હૃદયમાં કાશીગરની દલીલો આરપાર ઉતરી ગઇ હતી. મહાજનના શેડોને પોતાના વર્ચસ્વની વાત રચી ગઇ હતી. વિરોધ પક્ષમાં ભાયાતો લશ્કરી જમાદારો અને રાજ્યની નોકરી કરી જીવન વીતાવે છે એ પક્ષને પોતાના સિદ્ધ શિરોમણીનું આસન ખાલી રહે એ ન રચ્યું.

આખરે આ ચર્ચા બહુ વધી પડી અને મંભીર ચર્ચા ઉપરથી ગરમ ચર્ચા થવા લાગી. માંડવીનો વહિવટદાર હંસરાજ શાહ ઉઠ્યો અને બોલ્યો : “ભાઇઓ ! આમ અકળાયે કામ નહિ સરે. આપણે તડખેડની જ વાતો કરો. મારી વાત સાંભળો. આપણે કાશીગર બાઈ કહે છે એમ પાંચ વરસ કારભાર ચલાવીએ. આઠ મહાલના મહાજનના આઠ જણ, એક દિવાન, એક દિવાનનો કારભારી, એક લશ્કરનો સરદાર અને એક ભાયાતો તરફથી આમ બાર માણસોનું મંડળ નીમો.”

“આમાં તમે શું તડખેડ કરી ?” હુમીર ભરી ક્રોધથી ગળું ઉઠ્યો.

“હજી મારી વાત પૂરી સાંભળો. આપણે એ પક્ષમાં વહેંચાયા છીએ. બન્ને પક્ષને કામ કરવાની તક મળે માટે હું કહું છું કે મંડળનો ઉપરી રાખો જમાદાર ડોસલ વેળુને. કોઇને એની તરફ કચવાટ નથી. એ હિંમતવાન છે, બહાદુર છે; એની નિષ્ઠા અને પ્રમાણિકતા નિઃશંક છે. દિવાન તરીકે નીમો મેઘજી શેઠને. એના કુટુંબે રાજ્યની જૂની સેવા બજાવી છે. આપણી આ ચર્ચામાં પણ મેઘજી શેઠે કશોય ભાગ લીધો નથી. એ તટસ્થ છે. એ દિવાન તરીકે સમર્થ કામ કરશે, કારણકે સમર્થ દિવાન દેવચંદ શેઠના એ મહોદર છે. આટલું અમે નમતું આપીએ છીએ પરંતુ સૌથી વધારે નમતું તો અમે આપીએ છીએ લશ્કરનો સરદાર નીમવામાં. અમે કહીએ છીએ કે ફોજનો સરદાર નીમો જડેજા પૃથ્વીરાજને : ”

“અરે શાહ !” કેટલાક આશ્ચર્યના અવાજો ચોપાસથી ઉઠ્યા.

“એમાં શું ?” શાંતિથી મંદ હાસ્ય કરતા હંસરાજે કહ્યું : “પૃથ્વીરાજ રાયધણુનો ભાઇ છે એટલું જ કે બીજું ? એમાં એ લાભ છે. એક તો આ પંચાયતી કારભાર પાંચ વર્ષ સુધી પ્રયોગ દાખલ આપણે કરવો છે. જો સારું ચાલશે તો એ વહિવટ નિભાવવો.

નહિ ચાલે તો તમારે રાજ્ય જોઈશે; તો રાજ્યધણના ભાઈને જ તૈયાર કરવામાં ખોટું શું? એની બુદ્ધિ, શક્તિ, ન્યાયબુદ્ધિ અને દયાભાવ બહુ વખણાય છે. એક તો એને સારો અધિકાર મળ્યેથી ખટપટ નહિ થાય અને બંને પક્ષ રાજ્ય રહેશે. ભાયાતો તરફથી હુમ્મીર ભટ્ટીને રાખો. અમે અમારા જણ નક્કી કરી દઈએ. ખોલો, આ વાત તમારે કબૂલ છે?”

“તમારી વાતમાં ખોટું નથી લાગતું.” એ-ચાર વિરોધપક્ષી આગેવાનોએ કહ્યું.

“શાસ્ત્રો—” હરિહર જોષી બોલ્યા.

“હવે તારાં શાસ્ત્રોની વાત છોડને!” કાશીગર બોલ્યો: “જેની પાસે શસ્ત્ર હોય તેની જ ગુલામી તારાં શાસ્ત્રોએ આજસુધી કરી છે.”

“કેમ કાશીગર! તમને આ વાત રૂચે છે?” હંસરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા! મને આ વાત સર્વાંગ સ્વીકાર્ય છે. આપણે તો મૂળ પદ્ધતિના ગુણદોષ જ તપાસવાના છે. આપણે તો એ જ તપાસવાનું છે કે લોકો પોતાનો કારભાર શામાટે નથી કરી શકતા? હું માનું છું કે આપણામાં વ્યવસ્થા નથી અને સામાને નિર્થક પ્રસન્ન રાખવામાં આપણે ધર્મ જ માન્યો છે: એ સૌ દૂષણો પ્રજ્ઞના સ્વભાવજન્ય હોય તો તો એક શામનપ્રણાલિકા આજ નહિ તો વર્ષો પછી જ આવવાની. તો પછી એ પ્રયોગ આજ જ્યારે આપણને સંપૂર્ણ અનુકૂળતા છે ત્યારે શામાટે ન કરવો? જમાદાર મંડળના ઉપરી હોય, પૃથ્વીરાજ સરદાર હોય, કે મેઘજી દિવાન હોય એમાં મને ખોટું નથી લાગતું. મારે તો જોવું છે એ કે એ લોકો દેશના દિતમાં જ પોતાનું દિત સમજે છે કે નહિ? મને વ્યક્તિ પરત્વે દ્રેષ નથી, વિરોધ નથી; હું તો સંસ્થાનો વિરોધી છું. મારા મતનો પ્રમાણિકપણે અમલ કરે, એની સામે મને વિરોધ ન જ હોય.”

“સાબાશ! કાશીગર! તમારી કેટલા સમયની મહેનત આજ સિદ્ધ થઈ છે. હવે તમને અમે આ બાર ભાયામાં રાખવા માંગીએ છીએ.” મેઘજી શેઠે કહ્યું.

“ના! હું તો બહાર રહીશ. છૂટો રહીશ. પ્રજ્ઞને જાગ્રત રાખીશ. વ્યવસ્થિત બનાવીશ. કચ્છની પ્રજાને તમારા વહિવટ ઉપર જીવતી ચોડીએ ખેસારીશ.”

“જણુ તો ભડ છે !” “એને કંઈ લોભ જ લાગતો નથી.” “આવો પુરુષ કાંઈ રોજ પાકતો નથી.” ચોમેરથી પ્રશંસાના ધ્વનિ ઉઠ્યા.

આમ ઈસ્વી સનની અદારમી સદીમાં પણ આર ભાયાના કારભારના પ્રમુખીય શાસનના સમારંભ મંડાયા. બાકીની જગાઓ માટે કેને કેને નીમવા તે માટે અંદર ચર્ચા ચાલતી હતી તે દરમ્યાન કાશીગર બહાર આવ્યો.

બહાર માનવીનો મહાસાગર માઝા સૂકી ઉલટયો હતો. ચોમેરથી કાશીગર માટે પ્રયંડ જયગર્જનાઓ ઉડી. ક્ષણભર એ એમને શાંત રીતે જોધને ચિત્રવત્ જોમો રહ્યો.

એનું હૈયું અત્યારે અદમ્ય ઉત્સાહના પ્રયંડ વેગથી ધબકી રહ્યું હતું. એની છાતીમાં ભયંકર મુંઝારો આવ્યો. એ એભાનઃથઇ પડ્યો. થનગનતી એની કાયા જડ થઇ ગઇ. પોતાના સિદ્ધાંતના સંપૂર્ણ વિજયની ધડીએ કંઠી દત્તિહાસના એક મહાયુગનો ભાગ્યવિધાના જે માનવ બંધુઓની સેવા માટે એણે સર્વસ્વ માયાનો ત્યાગ કર્યો હતો તેના ચરણમાં અંતિમ નમસ્કાર કરતો પડ્યો. કૃતકૃત્ય થયેલો એનો અમર આત્મા ઉડી ગયો ! નિશ્ચેષ્ટ એનો દેહ એકલો જ મૃત્યુની શાંતિભરી જડતામાં બંધાઇને ભોંય ઉપર રહ્યો ! કાશીગર ગોસાંધ સ્વર્ગસ્થ થયો !

*

*

*

*

ચોપાસ શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. એ વિશાળ માનવમેદની આતુરતાથી જોભી રહી હતી. તેમને આશા હતી કે કાશીગર કાંધક બોલશે. એ તીખા અને તેજ સ્વભાવના ભાવનાશીલ માનવીની શુદ્ધિભ્રમ વિદારનારી વાણી સાંભળવાને તેઓમાં ઉત્કટ ધન્ટેજરી હતી.

પરંતુ ત્યાં તો એકાએક કાશીગરને ભોંય ઉપર પડતો તેની આસપાસના માણસોએ જોયો. ઉતાવળથી તેઓ આગળ આવ્યા અને કાશીગરને ઉંચકી લીધો. આસપાસ પ્રતિક્ષણ પડતી બીડને તેઓએ દૂર કરી અને તેને એક ઓટલા ઉપર સુવાડ્યો. ટોળામાંથી એક વંદ આગળ

આળ્યો. કાશીગરની નાડ હાથમાં લીધી. તરત જ મૂકી દીધી. છાતી ઉપર હાથ રાખીને પાછો લઇ લીધો. એના જર્જરિત વદનની રેખાઓ એકદમ નરમ બની ગઈ. એની આંખ શોકથી ઘેરાઈ. ધીમેથી તે બોલ્યો: “હરિ હરિ! હે! રામ!”

વંચના મુખપરિવર્તનથી, એના આ ક્રિદ્દાગ્રાથી એની આસપાસનો માનવસમાજ જડવત બની ગયો. પાછળના માણસોને કાશીગર પડ્યો એની પણ ખબર નથી; પરંતુ એમને લાગ્યું કે “આગળ કાંઈક થયું છે.” એટલે “શું થયું?” ના ધીમા શરતુ અવિસ્ત કોલાહલ વચ્ચે તેઓએ આગળ આવવાના પ્રયાસો કર્યા. બીડ વધી ધક્કામુક્કી થવા લાગ્યાં.

આગળના લાગમાથી એક માણસ ઓટલા ઉપર કૂદીને આળ્યો. તેણે ઘેરા અવાજે ત્રાડ મારી: “શાંતિ! શાંતિ!”

એકાએક થયેલી આ સૂચનાથી ક્ષણભર શાંતિ વ્યાપી રહી અને તે મનુષ્યે ફરીથી કહ્યું: “લાઇઓ! કોલાહલ ન કરશો. કાશીગર મહારાજ બિમાર થઇ ગયા છે.”

“હવે એને બિમારી શું? લાઈ!” વેઇ ધીમેથી બોલ્યો: “મહારાજ તો ગયા!”

“શું?”

“લાઇઓ! ખેલ ખલાસ, બાજુ સંકેલાઇ ગઇ. કાશીગર મહારાજ તો સ્વર્ગે ગયા. એમનો જીવ ઉડી ગયો છે.”

માથા ઉપર વિજળીનો ફટકો પડવાથી માણસ જેમ મૂઠ બની જાય છે, એવી મૂઠતાથી સમસ્ત મેદની ક્ષણભર જડ બની ગઇ.

મકાનની અંદર બાર લાયાના કારભારની બંધી વિગતો ચર્ચાતી, ગોઠવાતી હતી. ત્યાં અંદર સમાચાર મળ્યા. સૌએ સભાજનો ઉતાવળા ઉતાવળા બહાર આવ્યા. કાશીગરના મૃતદેહને તેઓએ નીરખ્યો. એમનાં હૈયાં રૂંધાયાં.

“બિરાદરો!” અવિરત સરનાં આંસુને દબાવવાને મિથ્યા પ્રયાસો કરતો જમાદાર ડોસલ વેણુ બોલ્યો: “આજ આપણો માયો મિત્ર ગયો છે કચ્છનો મુકુટ વગરનો સાચો રાજવી આજ ચાલ્યો ગયો. એનું જીવન તમે જાણો છો. એ જીવનનું એક એક કાર્ય એની મહત્તા જણાવે છે,

ત્યાં એની મહત્તા હું શું વર્ણવું? બાઈઓ! એના આત્માને શાંતિ હજી છે!”

“બાઈઓ!” હંસરાજ શાહ બોલ્યો: “આ વીરક મૃત્યુ ઉપર કોઈ શોક કરશો નહિ. મહારાજની ઉમ્મ અને લગ્ન ભાવનાઓ આજ સાકાર થઈ છે, એ વખતે મહારાજ કૃતકૃત્ય થઈને જીવનસાક્ષીની ધડીએ સ્વર્ગે ગયા છે! પ્રજાનો એ સાચો શુભેચ્છક હતો. એણે જ બીજા વિશ્વામિત્રની માફક નવી સૃષ્ટિ રચી છે. એણે જ આપણને નૂતન વિચારો, નૂતન ભાવનાઓ અને નૂતન ઉદ્દેશો આપ્યા છે. એ સૌ આપણા જીવનમાં ઉતરે એમ પરમાત્મા પામે થાયો.”

આખીએ માનવમેદની મંત્રમુગ્ધ બની આ વચનો જડ ધ્યાનથી સાંભળી રહી હતી. કાશીગર મહારાજ સ્વર્ગે ગયા! સહુને પોતાનો નિકટનો સંબંધી સદ્ગત થયો હોય એમ લાગ્યું. મેદનીની વચ્ચેથી કોઈ કોઈના કુસકાં સંભળાયાં અને આખાં વાતાવરણમાં શોક વ્યાપી રહ્યો.

વાસુના વેગથી સારાયે પાટનગરમાં કાશીગરના મૃત્યુના વર્તમાન ફરી વળ્યા. ચોપાસથી માનવસમાજ ઉભરાવા લાગ્યો.

એની સ્મશાનમાત્રાની તૈયારી થઈ. એની રાજવાડિની તૈયાર કરવામાં આવી. એના શાંતિજનોએ એના મૃતદેહને નનામીમાં હાંક્યો. એક હાંડલીમાં દેવતા લેવાયો અને એના શાંતિપ્રધુઓએ સ્મશાન તરફનો માર્ગ લીધો.

“રામ બોલો, બાઈ રામ!” તોલડી ઉચ્ચનારાએ ઉપાડ્યું અને એની પાછળ એ અંતીમ કાળના ચરણને ઉપાડી લેતી સમસ્ત માનવમેદની ચાલી નીકળી.

સારાયે વાતાવરણમાં “રામ! રામ!” ના શોકસૂચક પડખા ફરી વળ્યા. ક્ષણેક્ષણે ડાહ્યોની વિશાળ સંખ્યા વિશાળતર થતી હતી. શેરીએ શેરીએ અસંખ્ય માણસો આંસુ સારતી આંખે નરવીરની અંતીમ માત્રા મૂક બની નિરખી રહ્યા હતા.

ડાહ્યોની પાછળ કાળા સાજ સજીને નગરનારીઓ ધીમી અને લાંબી હલકથી રાજ્યા ગાતી હતી. ક્ષીમંત અને ગરીબ, સ્વામી અને સેવક સૌ એને છેલ્લી વિદાય દેવા ચાલી નીકળ્યા હતા.

સ્મશાન આવ્યું. ચિતા ખડકાઇ અને એના દેહને મૃત્યુચોકની છેલ્લી પથારી ઉપર સુવાડવામાં આવ્યો.

જમાદર ડોસલ વેણ છેટે બિભો હતો. તે સહેજ નજીક આવ્યો. તેણે કહ્યું: “ભાઇઓ! હવે આ ચિતા પાસેથી દૂર ખસી જાઓ. જોને ઇચ્છા હોય તેને એનાં છેલ્લાં દર્શન કરવા દો.”

કાશીગરના યાત્રિજનો દૂર ખસી ગયા. તે પહેલાં બે ચાર લોકકાં દૂર ખસેડી શખનું મુખ તેઓએ ખુલ્લું કર્યું. એક પછી એક માણસે એના મુખનાં છેલ્લાં દર્શન કર્યા.

એના મુખ ઉપર આછું દાસ્ય હતું! જીવનના પરિશ્રમથી કંટાળેલો માનવી જાણે કે આરામની નિદ્રા લેતો હોય એવો એનો દેખાવ હતો.

લોકસમાજનાં હૈયાં ઉપર અત્યારે ભાર હતો. એમની આંખો આંસુથી ઘેરાયેલી હતી. છાતી દમાયલા નિઃશ્વાસેથી ફેંવાતી હતી. પોતાનો આમજન ચાલ્યો ગયો હોય એવી ગભરામણ સૌને થતી હતી.

એણે-સદ્ગતે પ્રજાનો પક્ષ મરણ સુધી લીધો હતો. એના જ ભગીરથ પ્રયાસે રાજસત્તાની જડ ઉખડી ગઇ હતી. એણે જ રાયધણને પકડ્યો હતો અને મહમદ પનાહ જેવા જાદુગરને નમાવ્યો હતો. એણે જ મસુદ અને તેના પઠાણોને હાંકી કાઢ્યા હતા. લોકોના મુખ અને શ્રેય માટે એણે શું નહોતું કર્યું? કચરાયેલી, રિખાયેલી પ્રજાને એણે જીવનના અમોઘ મંત્રો શીખવ્યા હતા. ઇશ્વર! આજ તે ચાલ્યો જતો હતો! સારીયે પ્રજાનું જીવતર આજ આ ચિતામાં સળગતું હતું. પ્રજાની દાઝ જોને હૈયે હોય, સેવાની સાચી ભાવના જેના હૈયાને ભીંજીવતી હોય એવો ખીજો હવે કોણ મળશે?

એક પ્રહર સુધી લંખાયેલો દર્શનવિધિ સમાપ્ત થયો અને દહન દેવાયું. જળદળ કરતી સુવર્ણરંગી જ્વાળાઓ ઉડી. ચોપાસ ધુમાડો ઘેરાવા લાગ્યો. પોતાનું સમસ્ત મુખ ફના થતું હોય એવી ભયંકર એકલતાથી, શોકથી દરેક માણસે એ નરમેધને જોયો. દરેકના હૈયામાંથી દુઃખનો આતંનાદ ઊઠીને સમાપ્ત ગયો. આંખોમાંથી આંસુની ધાર નીકળવા લાગી અને સૂની આંખોએ સૌએ ભોંય તરફ જ જોયા કર્યું.

મકરણ પ૪ મું.

વિપત્તિનાં વાદળ.

શ્મશાનમાં ચિતા જળતી હતી. એની ચંપકવર્ણી જવાલાઓ પવનના વહી જતા સુસવાટામાં ગાજતી ચક્રાકારે નાચતી હતી. કરમાયેલા સરેદ ગુલાબ જેવો એનો શ્વેત શ્યામલતાભર્યો ધૂમાડો ઉંચે અને ઉંચે ચડતો હતો. એવામાં લાંબા પ્રવાસથી ચાકેલી લાગતી હાંફતી ધોડીવાળો એક યુવાન સવાર એ શ્મશાનમાં આવી પહોંચ્યો.

“શેઠ ક્યાં છે? મેઘજી શેઠ અહીં છે? જમાદાર અહીં છે?”

મેઘજી શેઠ ઉંચે નજર કરી. થોડે દૂર માનવમેદનીને આરે એક માનવી ઊભો હતો. એની વય વીસથી પચીસ વર્ષની વચ્ચે હશે. મેઘજી શેઠે કદિ આ નવયુવાનને જોયો નહોતો. એની સમીપ જ જમાદાર ડોસલ વેણ બેઠો હતો. આંખ ઉપર હાથ રાખી વૃદ્ધ જમાદારે આગંતુકને જોયો. ઊભો થઇને તે બોલ્યો: “ભા! કેમ શું છે? તને મેં ક્યાંક જોયો છે. ક્યાં એ યાદ આવતું નથી.”

“જમાદાર! હું કૃતેદમહમદ નોતીયાર! મને ન ઓળખ્યો?”

“અરે, કોણ કૃતેદમહમદ? આવ! આવ! માફ કરજો હોં, તને ન ઓળખ્યો. તેં તો મારો જીવ બચાવ્યો છે, ભા! પણ હવે અવસ્થા થઇ. જોને, આ કાશીગર મહારાજ જેવા જીવવા જોઇએ તે ચાલ્યા ગયા અને મારા જેવો નકામો ડોસો બેઠો છે. મેઘજી શેઠ! આ જીવાન બહુ સાહસિક અને ચાલાક છે. એને સાચવવા જેવો છે હોં!”

મેઘજી શેઠે વૃદ્ધ જમાદાર ડોસલ વેણની ભલામણનો માથું નમાવી મંદ સ્મિતસહ સ્વીકાર કરી કહ્યું: “હીક ભા! પણ જીવાન! તારે શું કામ હતું? હું જ મેઘજી શેઠ.”

“શેઠ! હું લખપતના કિલ્લેદાર તુર્ક વાદીનાનો જમાદાર છું. એમની ગેરફાજરીમાં લખપતનો કિલ્લો મારે સાચવવાનો હતો. મારે તમને જ સમાચાર આપવા છે. પણ તે મારે એકાંતમાં કહેવા છે.”

“જરૂરી છે?”

“હા!”

“તો ચાલો, જમાદાર ડોસલ વેણ !” કહીને મેધજી શેઠ આગળ ચાલ્યો. પાછળ જમાદાર પણ ચાલ્યો. થોડે દૂર તેઓ શાંતિથી ચાલ્યા. “બોલ શું છે ?” મેધજી શેઠે આતુર અવાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“શેઠ ! કાણુલની ફોજ રામધણને સહાય કરવાને પહોંચે કચ્છમાં પેડી છે.”

“હા !” મેધજી શેઠ બોલ્યો.

“હા; મને લખપતમાં ખાતમી મળી એટલે પછી મેં વિચાર્યું કે મારે એક વાર એ ફોજને નજરે જોવી અને હું તે તરફ ગયો. ફોજ નરાનાં મેદાન આગળ પડાવ નાંખી પડી છે. આશરે વીસથી ત્રીસ હજાર સૈનિકો છે. પાદશાહ એની સાથે નથી, પણ સિંધના તાલપુરા એમની સાથે છે. મીર બાહેરઅલી કે જેને રામધણે કચ્છમાં આશ્રય આપ્યો હતો, તે પણ અત્યારે જુનાં વેર બૂલીને પાદશાહની ફોજને જમ્મ મળ્યો છે. ફોજનો સરદાર કોષ્ટ રામશેરઅલી ખાન છે.”

આ આકૃતના વર્તમાનથી મેધજી શેઠ જડ સમો બની ગયો. તરત જ જમાદાર આગળ ચાલ્યો. એની આંખ સળગી ઊડી હતી. શૌર્યના થનગનતા આવેશે એના વૃદ્ધત્વની કરચલીઓ વિખેરી નાંખી. ગરૂડના જેવા સખત અને પ્રતાપી ચહેરાવાળો લાગતો જમાદાર મક્કમનાથી પરંતુ ધીમેથી બોલ્યો :

“ફતેહમહમદ ! લખપતને કિલ્લો તો તારે છોડવો પડશે. એ કિલ્લો અત્યારના સંયોગોમાં નકામો છે. સાંધણુનો કિલ્લો તું સાચવી શકશે ? જેવો હોય તેવો જવાબ આપજો.”

“હા !”

“તો જા, આજથી બાર બાયાના કારભાર વતી તને સાંધણુનો કિલ્લો સોંપ્યો. હું તને થોડાક માણસ આપીશ, પણ યાદ રાખજો કે એ કિલ્લો તમારે બધાએ ટકાવવાનો છે.”

“સાઈ, હું એ વાત યાદ રાખીશ.”

“તો જા ! થા તૈયાર ! હું તને માણસો કાઢી આપું છું.”

મેધજી શેઠના બોલાવ્યા બાર બાયાના કારભારીઓ એક પછી એક

હિંદી. સૌને કાંઈ અસાધારણ ખનાવની સંભવિતતા ભાસી. સૌએ કારભારીઓને નગર તરફ ઉતાવળા ઉતાવળા જતા જોઈ રહ્યા.

* * * *

જમાદાર ફૂનેહમદમદ પોતાને મળેલી આગાનો અમલ કરવા ત્યાંથી એકદમ સાંધણ તરફ ઉપડી ગયો.

આ દરમ્યાન બાર ભાયાના કારભારીઓ આ અચાનક પ્રકટી નીકળેલા દાવાનળને પહોંચી વળવાનો વિચાર કરતા હતા. બધાએ દંડનાથી સામે ચલાવો નિશ્ચય કર્યો. ચોમેર ભાયાતોને નિમંત્રણ આપવાના નિશ્ચય ઉપર સૌ આગ્યા.

આ દરમ્યાન દોડતા કાસદો ભૂજ તરફ પૂરના અધીરા વેગથી દોડ્યા આવતા હતા. હજી તો કાણુત્રની ફોજનો વિરોધ કરવાના ઠરાવની વિગતો રચાતી હતી, સંધાતી હતી, તેને માટે જોખના લશ્કરની ગોઠવણ ચલી હતી, ત્યાં તો એક કાસદે રાધનપુરની ફોજે કચ્છમાં પ્રવેશ કર્યોની, બીજાએ કાળજીના શત્રુ મોરબીની ફોજની ચઢાઈની, ત્રીજાએ કંપની સરકારના ખાસ ફરમાનથી ડીસા કેમ્પને માર્ગે આવતી અંગ્રેજી પલ્ટનના કચ્છ તરફના ધસારાની વિગતો જણાવી.

જેમ જેમ આ વિગતો બહાર પ્રકટ થઈ, તેમ તેમ ભય, ત્રાસ અને જડતાનું ગમગીન વાતાવરણ ઘેરાવા લાગ્યું. અધૂરામાં પૂરું કરવા નવાનગરના જામની ફોજ પણ કચ્છના કાંઠા તરફ રવાના થયેલી જણાઈ. આખા કચ્છમાં ભયંકર એકલતા વ્યાપી રહી.

કચ્છની ચાર જૂદી જૂદી દિશામાંથી ચાર જૂદા જૂદા દુશ્મનો દોડતા ધસતા આવતા હતા. પૂર્વથી કાણુત્રી ફોજ, ઉત્તર તરફથી રાધનપુરની ફોજ અને કંપની સરકાર, પશ્ચિમ તરફથી મોરબીનો હાકોર અને દક્ષિણ તરફથી નવાનગરનો વજીર કચ્છના રાયધણને સહાય કરવા ચડી આવતા હતા.

બાર ભાયાનો વડો કારભારી જમાદાર ડોસલ વેણ બહાદુર લડવૈયો હતો. પરદેશીઓ સામે લડવામાં એની શક્તિ દીપી ઊઠી. મેઘજી શેઠ સમર્થ દિવાન હતો. એકે ફોજે ઊભી કરી, બીજાએ દ્રવ્ય અને ભંડારની જોગવાઈ

કરી; ભયનું, ત્રાસનું અને અનાથતાનું મોઝું એક વાર ઉઠ્યું એવું સમી ગયું અને કચ્છી પ્રજા મરણીયો નિર્ધાર કરી લડવાને સુસજ્જ બની ગઇ.

કાણુલની ફોજની સામે ભાયાતી લશ્કર લઇ તુર્ક વાદીના લડવા મથે. કંપની સરકારની બટાલિયનો હજી રણમાં અટવાતી હતી, એટલે મોરબીની ફોજ સામે જમાદાર ડોસલવેલ પાતે ચડી ગયો. રાધનપુરની શીરબંદી સામે કચ્છની ફોજ લઇ જમાદાર મોડળ નામે એક ચતુર યોદ્ધાને રવાના કરવામાં આવ્યો.

ધીમે ધીમે રણક્ષેત્રે ઉપરથી લડાઇના વર્તમાનો આવવા લાગ્યા. તુર્ક વાદીનાને પાછળ હટવું પડ્યું હતું. લખપત મીર આહેરબશીને શરણ થયું હતું. જમાદાર ડોસલવેલ હજી મોરબીની ફોજ જોઇ શક્યો નહોતો. મોડળને રાધનપુરની ફોજનો ભેટો થઇ ગયો હતો અને લડાઇ ચાલતી હતી.

પછી તો આશા અને આતુરતામાં દિવસો વહી જવા લાગ્યા, પણ સમાચાર મળ્યા નહિ. કચ્છના ભાગ્યનાં પલ્લાં કંઈ બાજુએ નમતાં હતાં તે કોઈ કલ્પી શકતું ન હતું.

એકાએક વીજળી પડે એમ સમાચારો આવ્યા. નાસતા સિપાઇઓના મુખમાંથી, એમના લોહીઝરતા જખ્મોમાંથી, નાસતી રૈયતના કકળાટમાંથી, કચ્છના પરાજય પામતા સરદારોની બાતમી ચોપાસ વ્યાપી રહી!

ધીમે ધીમે કેટલીક વાતો સ્પષ્ટ થતી જતી હતી.

તુર્ક વાદીનાની ભાયાતી ફોજ સખ્ત પરાજય પામી હતી. જમાદાર મોડળને રાધનપુરી આરમો અને કાળીઓએ નસાડી મૂક્યો હતો. જમાદાર ડોસલવેલ આઘોર્ષના કિલ્લામાં મોરબી અને રાધનપુરની બન્ને ફોજોના સંમિલિત પ્રયાસથી પૂરાઇ ગયો હતો.

આમ ચોમેરથી પરાજયના વર્તમાન સાંભળી કચ્છી પ્રજાની આંતરિક મનોદશા શી થઇ હશે? પરંતુ બાર ભાયાના કારભારીઓએ લડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ નિશ્ચયની પાછળ પ્રજાનું બળ હતું. અહોનિશ ભરતી થતી જતી હતી. પાટનગરના બચાવ માટે મજબૂત તૈયારીઓ થઇ રહી હતી અને પાટનગરના ઉંચા ઉંચા કિલ્લા ઉપરથી દુશ્મનોના દળની રાહ જોતો કચ્છનો સમર્થ દિવાન અહોનિશ દેશના રક્ષણની ચિન્તા કરતો બેઠો હતો.

આ સૌ નિરાશાનાં ઘેરાતાં વાદળમાં સાંધણના કિલ્લાનો અચાવ આશાની એકલી જ્યોત સમો હતો. જમાદાર તો મશહુર યોધો હતો અને લોકોએ આધોર્ધના મક્કમ અચાવની આશા રાખેલી જ. એ બાબુનો એમનો ભય કાબુલના ભય જેટલો પ્રબળ ન હોય. તુર્ક વાદીના અને હુમીર જેવા અથગ યોદ્ધાઓ પરાજયનું કલંક વહોરી પાછા ચાલ્યા આવ્યા હતા. અત્યારે જ તેઓ પાટનગરના અચાવની સર્વ તૈયારીઓ કરતા હતા.

પરંતુ સાંધણના કિલ્લાએ કાબુલનો આગળ વધતો માર્ગ રોક્યો. ફતેહમહમદ અને એની સાથે મરણીઆ બનેલા મુઠ્ઠીભર સહાયકોએ સાંધણનો કિલ્લો ત્રીસ ત્રીસ દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો. આખીયે પ્રજા હર્ષના ઉન્માદથી સાંધણના કિલ્લા તરફ જોઈ રહી હતી. ફતેહમહમદનું નામ લોકોના મુખ ઉપર રમી રહ્યું હતું.

એમ ને એમ દિવસો વહી ગયા અને વધારે ભયંકર સમાચાર આવ્યા કે આધોર્ધ પકડ્યું ! જમાદાર ડોસલ વેણ જેવો યોદ્ધો પરાસ્ત થયો. તે પણ રાધનપુર અને મોરખીની ફોજોથી ! ત્યારે સિન્ધને જીતનારો કાબુલનો ધણી હજીયે કેવો હશે !

હવે તો મોરખીની અને રાધનપુરની ફોજ ધસમસતી ચડી આવી. દુર્જય ગણાતા કિલ્લાઓ એને હાથ પડવા લાગ્યા. લોકોની નિરાશાને ભયંકરતાની પરિસીમા ઉપર મૂકનારા વર્તમાન છેવટે આવ્યા કે કંપની સરકારની અંગ્રેજ પલ્ટન કપ્તાન જેમ્સ એકમર્ડની સરદારી નીચે રણને લગભગ ઓળંગી ગઈ છે. એ ચાર રોજમાં એ તોપો વાટે મોત વેરનારા ઘોળા સિપાઈઓ કચ્છ ઉપર પહેલો પ્રવેશ કરશે. અત્યારસુધી અણનમ રહેલું કચ્છ છેવટે નમશે !

ઓમેર મરણ પામીને પણ વિજય મેળવવાનો ઉન્માદી ભાવ એકદમ પ્રજ્વલી હત્યો. થોકજંધ લોકો હથિયાર લઈ આવી ચડ્યા. પરાજયની આફતમાં આખો દેશ ઊભો થઈ ગયો.

સાંધણના કિલ્લાના અચાવને લગભગ ચાલીસ દિવસ થયા ત્યારે આ સ્થિતિ હતી. ત્યારે જમાદાર ફતેહમહમદનું નામ દેશવ્યાપી થઈ રહ્યું હતું. આછી આશાની એકલ જ્યોત સમો સાંધણનો એક પૂરો કિલ્લો હજી અભંગ ઊભો હતો !

પ્રકરણ પપ મું.

ભથ્થર પરિસ્થિતિ !

“ હવે ત્યારે, જમાદાર ! શો વિચાર કરો છો ? ”

પાટનગરના એક મકાનમાં હુમીર અને તુર્ક વાદીના એકલા બેઠા વાતો કરતા હતા.

“ હુમીર ભા ! મને ખીજો અફસોસ નથી. મને અફસોસ એક રાંક પ્રજાનો જ છે. કેટકેટલી મહેનતે આ કામ પાર ઉતારેલું. યા ખુદા ! આ દિન આવશે એવી કોને ખબર હતી ? અલ્લાહ ! મદદ કર ! ”

સાવધ શિકારીની નજરથી હુમીર તુર્ક વાદીના સામું જોઈ રહ્યો. એ રણપડિત અને શરવીર જવાંમર્દની આંખમાંથી આંસુની અવિરત ધાર ચાલતી હતી. એના મુખ ઉપર પશ્ચાત્તાપથી, પરિતાપથી જલતા આત્માની સ્થામતા છવાઈ ગઈ હતી. કેટલીક વાર તે નીચું જોઈ રહ્યો. આખરે પોતાના આંસુ લૂછી તે બોલ્યો. શબ્દે શબ્દે તેનું હૈયું ભાંગતું હોય એવું લાગ્યું.

“ મારો પરાજય થયો તેનો મને અફસોસ નથી. યુદ્ધની તો એ એક અપરિહાર્ય શરત છે. એક જીતે અને ખીજો હારે; પરંતુ મારા એ પરાજયે કચ્છ ઉપર આક્રમણ વાઙ્ગ છૂટાં મૂક્યાં. હું હાર્યો ત્યારે જ આઘાત પડ્યું. ત્યારે જ જમાદાર ડોસલ વેણ જેવા નરકેસરીને પણ નમવું પડ્યું. અલ્લાહ ! ગુલામશાહને નમાવનારો, મોરખીને ઘુળવનારો આજ એ જ મોરખી અને રાધનપુર જેવા રાજ્યથી હાર્યો ! એની ઉજ્જવલ કારકીર્દીને કલંક બેઠું. ”

“ જમાદાર ! હવે ગઈ ગુજરીનો અફસોસ શો ? ”

“ ગઈ ગુજરી ? હુમીર ભા ! હવે આજ તમારા હનુમાનજીની માફક છાતી ફડાતી નથી. નહિતર ખતાવત કે આ વાત મારે મન ગઈ ગુજરી નથી. આ તો મારા હૈયામાં જીવતી હોળી જ ખડકાઈ છે. ખુદા ! ખુદા ! મને રણમેદાનમાં મરણ પામવાની સદ્બુદ્ધિ કેમ ન સૂઝી ? ”

“ જમાદાર ! ” હુમીર બોલ્યો : “ રણમેદાન ઉપર પરાજય પામ્યા પછી

કપાઈ મરવું એમાં શો લાભ ? એથી કાંઈ દેશ ઉપરનું દુઃખ થોડું દૂર ચામ છે ? કહેવત છે ને કે જીવતો નર ભદ્રા પામશે.”

“હુમીર બા ! દાઝ્યા ઉપર ડામ ન દો. એવી કાયરોની કહેવતો હવે કેમ યાદ કરાવો છો ?”

“તુર્ક ! જે વસ્તુ આપણે ન સમજીએ તે વસ્તુ સમજવાયોગ્ય નથી એમ ન હોય. તમે જો એ કહેવતનું પૂરેપૂરું તારતમ્ય સમજતા હોત તો કદિ એમ ન કહેત. ઉલટું તમને તમારો પરિતાપ સહેવાનું જોમ મળત.”

“એવું તે શું છે એમાં ?”

“એ તો તમે વિચાર કરો તો તમને સમજ પડે. પરંતુ ઘણી વાર અમુક માન્યતાઓ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, પછી એ માન્યતા સાચી કે ખોટી છે એનો વિચાર જ આપણે કરતા નથી. આમાં પણ એમ છે. હું પૂછું છું કે તમે કદાચ મરી ગયા હોત અથવા હવે આપઘાત કરો તેથી શો લાભ ?”

“લાભ ! દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ. મારો ધર્મ પૂરો થયો ગણાત. મારી કીર્તિ સચવાત.”

“જો તમારો પરાજય થવાનો જ છે એમ તમને સૂઝી આવે તો પછી તમે મૃત્યુને નોતરો એમાં કાયરતા કે નામદાંધ નથી ?”

“મરવામાં કાયરતા ? મૃત્યુમાં નામદાંધ ? હુમીર ! તમે રજપૂત ઉઠીને આમ બોલો છો ?” જમાદારનો ચહેરો આશ્ચર્યભર્યો તિરસ્કારથી સળગી ઉઠ્યો.

“જમાદાર ! વિચાર કરો. બસ અહીં વિચાર કરવાની જરૂર છે. તમારા મૃત્યુથી દેશનું દુઃખ દૂર થશે ખરું ?”

“ના !” જમાદાર વિચારમાં પડી ગયો.

“તો પછી જે માણસથી દેશનું ભલું થઈ શકવાનું છે, જે માણસમાં દેશને ઉગારવાની શક્તિ છે, જેને માત્ર દેશની સેવા જ કરવાની છે, તે માણસ દેશ ઉપર આકૃત શરૂ થતાં જ આપઘાત કરીને મરે એમાં એની કીર્તિ કેમ અકલંકિત રહે ? તમે મરી ગયા હોત તોય આઘાત પડવાનું

હવું. તમે મરી ગયા હોત તો આજ જે પરિસ્થિતિ છે, આજ જે ભયંકર વાદળાં ઘેરાયાં છે, તેમાંથી શું ન હોત તે કહો. માટે જ હું કહું છું કે “જીવતો નર ભદ્રા પામશે” એટલે કે તમે જીવતા હશો તો આ દેશને ઉગારવામાં સહાયભૂત થઇ શકશો, પરદેશીઓને આ ભૂમિમાંથી પાછા વાળી શકશો અને આ વિપત્તિમાંથીયે દેશને તારીને તેને સુખી કરી સુખી થઇ શકશો. સાચો યોધ્ધો તો તે જ કે જેને પોતાની કીર્તિનીયે કામના ન હોય અને દેશને માટે બધું હોમવા તૈયાર થાય. જે વિદ્વો અને પરાજયોથી પણ અપરાજિત રહી છેવટ સુધી ઝઝુમે, સાચું કામ કરતાં કરતાં મૃત્યુ આવે તો ડર નહિ પણ મૃત્યુને નોતરે નહિ, છેવટ સુધી ટકી રહે, હિંમત ન હારે અને કામને પાર પાડે. જગતમાં એવું કોઇ કાર્ય નથી કે જે કાર્ય હિંમતવાન અને પ્રયત્નશીલ માનવીથી પાર ન ઉતરે.”

હુમીરના આ લાંબા પ્રસ્તાવથી જમાદાર ક્ષણભર મૂગો બન્યો. આજ એ લડવૈયાની દૃષ્ટિ સમક્ષ હુમીરે તદ્દન નવી જ વિચાર-સરણી રજુ કરી. એ વિચાર-સરણીની ભવ્યતાથી જમાદાર પણ મુગ્ધ બન્યો. છેવટે એ બોલ્યો :

“હુમીર ભા ! તમારી વાત સાચી છે. સંયોગો આકરા છે. પરિસ્થિતિ ભયંકર છે. ચોમેરથી ઝંઝાવાત આફત સમી ઉતરી આવે છે. હવે ત્યારે કરવું શું ?”

“પવનનો સપાટો આવે ત્યારે ઘાસ નમી જાય છે-તે ખચે છે. ઝાડ નમવું નથી-તે તૂટે છે.”

“એટલે ?”

“અત્યારે મારો તો વિચાર છે કે નમી પડીએ.”

“કર્મ રીતે ?” તુર્ક વાદીનાએ સખ્ત અવાજે પૂછ્યું.

“સાંભળો ! આપણે રાયધણને છોડી દઇએ. એને પાછો ગાદીએ બેસાડીએ.”

તુર્ક વાદીનાના કઠોર ચહેરા ઉપર સખ્તાઇ છવાઈ રહી. એની આંખો ખેંચાઈ. ભાવહીન અવાજે તે બોલ્યો : “એથી શો લાભ ?”

“લોહાર લોહું ફૂટી લેશે. આ બધા રાયધણના બોલાવ્યા આવ્યા છે. રાયધણ એને ગમે તેમ પાછા કાઢશે.”

“ પછી ! ”

“ પછી, આપણે છીએ ને રાયધણ છે. સમજી લઈશું. તેમ હવે રાયધણના ઉદ્દમાર્તિયા આપમતલખી સલાહકારો વાધજી, મહમદ, મસુદ કોઈ છે નહિ. ”

“ એમ કરીએ તોપણ રાયધણ આ પરદેશીઓને મદદના બદલામાં મુલક આપે તો ? ”

હુમીર હસીને બોલ્યો: “સર્વનાશે સમુત્પન્ને હર્ષે ત્યજતિ પંક્તિઃ । બધું જવા બેઠું હોય ત્યાં સચવાય એટલું તો સાચવવું જોઈએ ને ! ”

તુર્ક વાદીના ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો. રાયધણને છોડી દેવાય તો આખીએ આદત એકદમ વિખરાવાનો સંભવ પૂરો હતો, એમાં તો શંકા નહિ. રાયધણના દુષ્ટ સલાહકારો પણ હતા નહિ. ખરેખર હુમીરભાનો વિચાર તદ્દન હસવા જેવો કે ભયંકર ન હતો. આ મડાગાંઠ છૂટવી બહુ જ વિષમ હતી. કદાચ છૂટે તોયે સંપૂર્ણ મુરકેલી પછી જ છૂટવાની સંભવિતતા હતી. બુદ્ધિના એક જ ઝટકાથી તૂટે એવી આ વાત હતી. એ ઉપાય પણ અજમાવી જોવામાં શો વાંધો ? એ ઉપાય સફળ ન થાય તો પછી હવે વધારે તો શું બગડવાનું હતું ? ”

જમાદાર વિચારપરંપરામાં ચડ્યો. ક્ષણ પ્રતિક્ષણ આ ઉપાય એને સરલ અને વધારે સફળ હોય એમ લાગ્યું. હુમીરે તેને તેની વિચારનિદ્રામાંથી સાવધ કર્યો.

પ્રકરણ પદ મું.

કાવતરૂં.

“ હુમીરભા ! તમારી વાત મને રૂચે છે. આપણે આર ભાયાને બોલાવી, એ વાત રજુ કરીએ તો કેમ ? ” તુર્ક વાદીના બોલ્યો.

“ જમાદાર ! તમે જ્યારે મારી વાત સ્વીકારો છો ત્યારે તમને કહું છું. મેઘજી શેઠ ઉપર ભરોસો કરવા જેવું નથી. ”

“ કેમ ? મેઘજી શેઠ જેવા માણસ ઉપર આવું આજી હોય ? ”

“ તમે હજી એ લુહાણાને ઓળખતા નથી. એણે ગઢ કાલે જ મને અને બીજા બે-ચારને ઝેર દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ”

“કારણ ?”

“કારણ કે એકજ શેઠની દાનત સારી હોય એમ મને લાગતું નથી. મને લાગે છે કે એકજ શેઠ ખાનગી મસલત કરી પરદેશીઓને સમાધાન કરી કચ્છની ગાદી પચાવવા માંગે છે.”

“અસ્લાહ ! અસ્લાહ ! હુમીરજા ! આ તમે શું કહો છો તે જાણો છો !”

“હા ! ત્યાંસુધી કાશીગર ગોસાંધ જીવતા હતા ત્યાંસુધી તો એમનું ચાલે એમ ન હતું. ત્યારે એમને માત્ર દિવાનગીરીથી જ સંતોષ લેવો પડ્યો હતો; પણ એ શેઠની મૂળથી જ વાત જુઓને. સૌથી પહેલવહેલો રાયધણથી સ્વતંત્ર થનાર એકજ શેઠ. સૌથી પહેલવહેલો મહાલ દબાવ્યો તે અંજાર દબાવ્યો એણે.”

“પણ—પણ—” કુમ્ભ અનેલા જમાદારે કહ્યું.

“જુઓ, આ લાડુ ! ગઢ કાલે એણે જે મીજબાની આપી તેમાં મને આપ્યો હતો તે. તમારી જ નજરે તમે મને આ લાડુ છૂપાવીને રાખતાં જોયો હતો કે નહિ ? તમે મને આંખવતી પ્રશ્ન પણ કર્યો હતો. મેં તમને આંખવતી જવાબ પણ દીધો હતો કે પછી કહીશ. મને ખબર મળેલી કે મને લાડુમાં ઝેર દેવાનું છે. એટલે હું ઘેરથી ખાસ લાડુ કરાવી છૂપાવી લાવેલો. તે લાડુ મેં ખાધા. મને એકજ શેઠ જે લાડુ મુકાબ્યા હતા તે માહેનો એક આ.”

“હા ! એ તો લાડુની અદલાયદલી કરતાં તો મેં તમને જોયેલા ખરા.”

“તો જુઓ આ !” એમ કહી હુમીરે લાડુનો ટુકડો કરી એક ખિલાડી ત્યાં હતી તેના તરફ ફેંક્યો. ખિલાડીએ ઝડપથી લાડુ ખાધો. તરત જ એનું અંગ ખેંચાઈ ગયું. ખિલાડી મરી ગઈ. તુર્ક વાદીનાનો ચહેરો સખ્ત બની ગયો. એને એકજ શેઠ સાથે પિછાન હતી. હુમીર તેનો મિત્ર હતો. હુમીરની જીંદગી ઉપરનો એ પ્રયત્ન એને ભયંકર લાગ્યો.

“ભલે ! હું કબુલ છું. આપણે આપણી જવાબદારી ઉપર જ રાયધણને છોડાવવો અને પરદેશીઓને હાંકી કાઢવા.” હુમીર ઉઠ્યો. જમાદાર ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

“ઠીક ત્યારે, આજ સાંજે જ કરી નાંખીયે.” હુમીરે પૂછ્યું.

“ભલે.”

હુમીર બહાર ગયો. એના મુખ ઉપર અવર્ણનીય સંતોષ અને ન કલ્પામ એટલો તિરસ્કાર છવાયો. “આખરે તો સિપાહીજને! સાવ બહુચક છે. એનું ચ કાટકું કાઢતાં વાર લાગે એમ નથી.”

હુમીર દરબારગઢ તરફ ગયો. બાર લાયાનો એ પણ એક કારભારી હતો. તેને જવાની મનાઈ ન હતી. તે સીધો રાયધણ પાસે ગયો.

જે રાજમહેલમાં એના શબ્દે એક વાર લાવલરકર એકત્ર થતું, જે દિવાનખાનું એની મધરાતના અધોર પહોરની મધ અને માનિનીઓની મહેશીલોથી ગાજી રહેતું, તે જ દિવાનખાનામાં કચ્છનો એક વારનો રા' રાયધણ આજ અનાથ, અસહાય પડ્યો હતો. એના મુખ ઉપરનું કેધ-ભર્યું લાગતું નૂર આજે કોઈ ખીજ ન લાવેથી ભરપુર હતું. અહોનિશ રોષ અને આવેશથી સળગતી રહેતી એની આંખોમાંથી કોઈ અગમ્ય વેદના-કોઈ અભેદ બેદરકારી અને કોઈ ન કળાય એવી ઉગ્રતાનો એકત્ર યતો સંભાર જળતો હતો. ન વર્ણવી શકાય, ન સમજી શકાય એવી કોઈ ઉંડી ઉંડી ભયંકરતા તેના ઉજ્જડ અને કાંઈક અપાર્થિવ મુખ ઉપર પ્રજ્વલતી હતી. એની લાંબી દાઢી, એનો કાળો ઝમ્મો, ગળામાં પહેરેલી મોટા મોટા મણકાવાળા પીળા પીળા માળાઓ આદિ સમેત બેઠેલી એ પડછંદ અને પહેલવાન આકૃતિ એની સ્વચ્છંદ સત્તાના યુગમાંય સૌને ડારતી હતી. આજની એની નિરાધાર અને અસહાય અવસ્થામાં પણ એનારને ત્રાસ પમાડતી હતી.

હુમીર બારણાના ઉંબર ઉપર બિભો રહ્યો. રાયધણની પહેાળી મોટી લાલ આંખો તેના તરફ નોંધાયેલી હતી. છતાંય હુમીર જોઈ શક્યો કે રાયધણ તેને જોઈ શકતો ન હતો. એ ત્રાસોત્પાદક પહેલવાનને જોઈને હુમીરને ક્ષણભર વિમાસણ થયું. “આ બધા કહે છે કે રાયધણ ઉન્માદી છે, ચિત્તભ્રમના વ્યાધિથી પીડાય છે, એ સાચું લાગે છે.” એ વિચાર એના ક્ષણભર ભારથી દબાયેલા હૈયામાં આવ્યો. આવ્યો અને તેણે એ વિચારને એકદમ ઉતારી પણ નાંખ્યો.

“અરે એ તો લોકો કહે! બાકી ગાંડો હોય તો આમ શાંતિથી બેસે? એણે તો પોતાના વાળબાળ પીંખી નાંખ્યા હોય, કપડાં ફાડી નાંખ્યાં હોય! લોકોને તો નિન્દાની ટેવ પડી છે.”

એની શુદ્ધિ આ વાત કબુલ ન કરતી હોય એમ એના ચહેરા ઉપરથી જ દેખાતું હતું. છતાં પ્રયાસે એ વાત તેણે હંમેશાં સ્થિર કરી. તે આગળ વધ્યો. રાયધણની તદ્દન નજીક ગયો. રાયધણના હોઠ ફફડતા હતા. ધીમે-અતિ ધીમે અવાજ કાન ઉપર અથડાતો, હવામાં ધૂળતો ભાસતો હતો. હુમીરના સરવા કાનેને લાગ્યું કે રાયધણ “અઘ્ઘાહ ઇઘ્ઘાહ” કે એવો જ કોઈ મુસ્લીમ મંત્ર બણી રહ્યો છે.

હુમીરે ધીમેથી રાયધણના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો. રાયધણે ચમકી તેના સામું જોયું. હુમીર તરફ જોઈને તેણે હાસ્ય કર્યું. એ હાસ્ય માત્રના દર્શનથી હુમીર ચાર કદમ પાછો હટી ગયો. એનું અંગે અંગ ધૂજા ઉઠ્યું! એ બચંકર હાસ્યમાંથી પૃથ્વીનું પાતાળ ફાટી નરકનું દર્શન પોતાને થતું હોય એમ હુમીરને એક કંપારી આવી ગઇ.

પરંતુ પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થ આગળ એ સૌએ બચકારી ચિન્હોને વિસારી દેતો હુમીર ધીમેથી બોલ્યો:

“બધું તૈયાર છે! મેં કેટલાક માણસોને હાથમાં લીધાં છે.”

“એમ! કોણ કોણ?”

“ઘણાખરા તો લશ્કર માંહેના જમાદારો અને હવાલદારો જ છે. બાર ભાયામાંથી હું અને તુર્ક વાદીના હાલ બે છીએ.”

“તો પછી હવે શું વાર છે?”

“હવે આપની અનુમતિની જ વાર છે.”

“મારી અનુમતિ છે. કહો પછી?”

“તો સાંભળો! આજ સાંજે બાર ભાયાના જેટલા કારભારી અહીં છે તેને પકડી લઇશું. શહેરમાં ચોમેર આપણા હથિઆરબંધ માણસો ગોઠવી દઇશું. આપને રા’ તરીકે જાહેર કરીશું. પછી પરદેશી ફોજો સાથે વિષ્ટિ ચલાવીશું.”

“બાર ભાયામાંથી અહીં કોણ કોણ છે?”

“જમાદાર ડોસલ વેણ એક બહાર છે. હું અને તુર્ક વાદીના આપના પક્ષના છીએ. બાકીના સૌને કેદ કરવામાં આવશે.”

“હીક! પણ પેલા મેઘજી શેઠને તો પકડીને મારી પાસે જ લાવજો હાં!” રાયધણ બચંકર સૂચકતાથી બોલ્યો.

હુમીરે જવાબ ન દીધો. એના મૌનને રાયધણે અનુમતિ તરીકે સ્વીકાર્યું. રાયધણે આગળ બોલવા લાગ્યો: “મારી શરત તમારા ધ્યાનમાં છે ને?”

“બાવા! હમણાં એ વાત—”

“નહિ! એ વાતને જવા દેવાનું તો જરા પણ બનશે નહિ. તમે મને એટલો મૂર્ખ ન સમજાવો કે તમારા બધાનાં માપ હું ન લઈ શકું. હુમીર! તમે મને છૂટો કરો છો, મને મારા બાપદાદાનું રાજ્ય પાછું સોંપવાની ખટપટ કરો છો, તેનું કારણ તમારી મારા પ્રત્યેની રાજભક્તિ નથી. તમારે સત્તાનો લોભ છે. તમને મેઘજી શેઠ અને જમાદાર ડોસલ વેણીની ધૂપ્યા છે. મને મુક્ત કરી તમે પોતે એ સત્તા હસ્તગત કરવા માંગો છો. કેમ ખરું ને?”

“બાવા! મારી રાજભક્તિ—”

“તમારી રાજભક્તિ પતરીના પ્રસંગમાં મેં ક્યાં જોધ નથી?” રાયધણે સ્વસ્થ બયંકરતાથી બોલ્યો: “પણ તમે કે ગમે તે એ સત્તા વાપરો એમાં મારો વાંધો નથી. હું સત્તાલોભી હતો નહિ. હવે થવાનો નથી. માત્ર મારી શરત એક જ છે કે મને તમારે ઇસ્લામ ધર્મ પાળવા દેવો. ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા દેવો. હિન્દુઓનાં મૂર્તિભર્યાં મંદિરો તોડવા દેવાં. તમને પોતાને એ કાર્ય કરવા મારો આગ્રહ નથી. પછી કાંઈ?”

“તો બાવા! આપ તો ધણી છો. આપ ચાહે તે કરી શકશો.”

“તો બસ. તમે મેઘજી શેઠને પકડીને મારી પાસે લાવજો. બીજાનું ગમે તે કરો. હું આજ સાંજે તમારી રાહ જોઈશ.”

હુમીર બહાર ચાલ્યો ગયો. તે વખતે બપોરનો સૂર્ય નમતો હતો. સાંજ પડવા આવી હતી. હુમીર પોતે આદરેલી સ્વાર્થની ખટપટને સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાની વેનરણ કરતો કરતો શહેરના મધ્ય ભાગ તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

આંતરવિગ્રહની જવાબા.

વળતા દિવસની પ્રભાતે પાટનગરમાં ભયંકર વાતો ત્રાસ અને ભીતિ ફેલાવતી ઉઠી રહી હતી.

ગઘ કાલ સાંજે ન્યારે શહેરીઓ સૌ-સૌના ઘર તરફ જતા હતા ત્યારે તેઓએ રસ્તાઓ ઉપર ઠેકઠેકાણે હથિઆરબંધ લશ્કરી સિપાઇઓની ટુકડીઓ ગોઠવાયેલી જોઇ હતી. સૌ તે સમયે સમજ્યા હતા કે કદાચ કોઇ વિદેશી ફોજના ધસારાની ખાતમી આવી હોય અને શહેરનો વધારે વ્યવસ્થિત ખચાવ ગોઠવવાની ખાર ભાયાને ફરજ પડી હોય. લોકો આ ગોઠવણ સંબંધે વાતો કરતા કરતા રાત્રિના સૂઇ ગયા હતા.

પરંતુ એ ગોઠવણની પાછળ એક રાતમાં ખેલાયેલા ભયંકર પ્રપંચની વિગતો સદવારમાં સમજાઈ.

ગઘ આખી રાત કાવતરાખોરોએ ઉંઘ લીધી ન હતી. રાયધણના વિરોધીઓને વીણી વીણીને પકડવામાં આવ્યા હતા. લશ્કરના કેટલાક જમાદારોને પણ રાતોરાત જ પકડવામાં આવ્યા હતા. કેટલાક શેડીઆ પણ પકડાયા હતા. ખાર ભાયાના કારભારીઓ પકડાયા હતા. ભૂજની ગાદી એક રાતમાં રાયધણે ફરીથી કબ્જે કરી લીધી હતી.

જેમ જેમ સૂર્ય મહારાજ ચડતા ગયા તેમ તેમ કેટલીક વાતો વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ.

ખારભાયાના કારભારીઓમાં જ ખટપટ અને ઇર્ષ્યા જાગી હતી. હુમીર અને તુર્ક વાદીના ફરી ગયા હતા. એમણે જ આ કાવતરું કર્યું હતું. મહાપ્રયાસે અને મૃત્યુના દાંતની કરાલ હાર વચ્ચેથી એવજી શેઠ નાસી છૂટ્યો હતો. એ ક્યાં ગયો એ કોઇ જાણતું ન હતું. પણ એમને એની પાછળ શિકારીઓ છૂટી ગયા હતા. એ છૂટો હોય ત્યાંસુધી વિજયી કાવતરાખોરોને સુખે ઉંઘ ન આવે એ સૌ સમજી શકતું હતું.

જમાદાર ડોસલ વેણને પકડવાને રાતોરાત માણસો દોડાવવામાં આવ્યા હતા.

અંજર, માંડવી, મુંદ્રા આદિ મોટાં શહેરો અને બીજા મહાલોને રાયધણના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર જણાવી એની સત્તા સ્વીકારવા માટે અપાયેલા નિમંત્રણની સાથે કોઈ પણ માનવી ઉપર કશે પણ પ્રતિકાર નહિ હોવામાં આવે એવી ખાતરી આપવામાં આવી હતી.

આખા રાજ્યની વસતીને રાયધણની પુનઃ સ્થાપિત થયેલી સત્તા સ્વીકારવા સૂચવવામાં આવ્યું હતું. પાછલાં બધાં સ્ખલનોની સૌને ક્ષમા આપવામાં આવી છે પરંતુ નવા રાજાઓને અને રાયધણની સત્તાના અસ્વીકારને સહન કરવામાં નહિ આવે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

વિદેશીઓ સાથે સમાધાનની વાટાઘાટ પણ શરૂ કરવામાં આવી.

આમ એક જ રાતમાં સ્વચ્છંદ સત્તાને નિભાવવાનાં ચક્રો પૂરવેગથી ચાલુ કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પાટનગરમાં ઠામ ઠામ મજબૂત લશ્કરી પહેરો ગોઠવાઈ ગયો હતો. અચાનક પડેલા આ ફટકાથી રૈયત દયાઈ ગઈ.

દરેક પક્ષના મનમાં પ્રશ્ન એ હતો કે કુચ્છના મહાલો, શહેરો અને ભાયાતો રાયધણની સત્તા સ્વીકારશે કે નહિ? એ ન સ્વીકારે તો વિદેશીઓ આ ભૂમિ ઉપર છે એની સાથે રાયધણ મળી જાય કે નહિ? રાયધણની અને વિદેશીઓની ફાળે સામે કુચ્છની પ્રજા ટકી શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નો જવાબ પાટનગરની પ્રજાએ નિરાશાથી દીધા. અધૂરામાં પૂરું કરવા એ ચાર મહાલોના મહાજને રાયધણનો અમલ સ્વીકાર્યો પણ ખરો. માંડવી, અંજર, મુંદ્રા, વાગડ અને દૂર દૂરના મહાલોએ રાયધણની સત્તાનો અસ્વીકાર કર્યો. આંતરવિગ્રહની જ્વાલા લભૂકી ઉઠી. પરદેશીઓ હજી તો આ દેશના ચારે સીમાડા ઉપરથી દોડ્યા આવતા હતા. એક દર રાયધણની, બાર ભાયાની, પ્રજાની કે રાયધણના પક્ષકારો કોઈની સ્થિતિ નિશ્ચિત ન હતી. સૌને આશા રહેતી, નિરાશા ઉપજતી અને એમ ને એમ સાત દિવસ વહી ગયા.

પ્રકરણ ૫૮ મું.

સાંધણના કિલ્લામાં.

ચોમેર લીલા હરિયાળા મેદાનના સીમાડા દેખાતા હતા. એ સીમાડાને પેલે પાર ઉજ્જડ ધરતી ઉપર નાચતા સૂર્યનાં કિરણોના વક્રીભવનથી આંખ આગળ ઝાંઝવાં નાચતાં દેખાતાં હતાં. ચોમેરથી જમીન રહેજ ઉંચી સપાટી ઉપર થતી થતી એક ઉંચા મેદાનમાં સાંધણનો મજબુત અને નાનો કિલ્લો ઊભો હતો.

એ માત્ર પત્થરનો કિલ્લો ન હતો; પરંતુ કચ્છના અણુનમ શૌર્ય અને કેસરભીનાં સાહસની કીર્તિકથાની સજીવન પ્રતિમા હતી. દોમ દોમ લશ્કરી દોર સાથે કચ્છ ઉપર વિનાશના વંટોળીયા સમો આવેલો ગુલામશાહ એ કિલ્લા આગળ પોતાના શરવીર સેનાપતિ દરિયાવખાનને લોહીઆળ પથારીમાં સૂતો મૂકી પાછો ફર્યો હતો. ઝારાના વિનાશક સંગ્રામ પછી ગુલામશાહ કેલોરાના ભયંકર વિજયને ક્ષણમાત્રમાં પરાજયમાં પરિવર્તિત કરનાર એ પત્થરના અભંગ કિલ્લાની આસપાસ અધ્ધાનોનો નાગપાશ વિંટળાઈને નિર્થક નિવડ્યો હતો. ચોમેર ગર્જતા અધ્ધાનના માનવસાગરનાં કાળમેળું વચ્ચે એ કિલ્લો અણુનમ રહ્યો હતો. આખરે એક દિવસે કાણુવની ફોજ થાકી. લશ્કર અનાજ વગર હેરાનપરેશાન થતું હતું. પાણીની ભીષણ તંગીથી જનાવરો મૃત્યુવશ થતાં હતાં. છતાં સાંધણ હજી પડ્યું ન હતું, પડે એમ લાગતું ન હતું. અધ્ધાન સેનાપતિએ ઘેરો ઉઠાવી લીધો. સિંધમાં પરિસ્થિતિ વિકટ બનતી હતી. કચ્છનો સંગ્રામ આ હિસાબે તરત પૂરો થાય એમ ન હતું. નગરઠંઠામાં રહેલા કાણુવના પાદશાહે પોતાની ફોજને પાછી ખેલાવવા કાસફો દોડાવ્યા.

સાંધણના કિલ્લાની રાંગ ઉપર જમાદાર રૂતેહમહમદ ઊભો હતો. એની પાછળ એને જીવનના અંત સુધી સાથ દેનારા મરણીયા કચ્છી યોદ્ધાઓ ઊભા હતા. દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં એક ધૂળના નાના અને નાના થતા વાદળ તરફ તેઓ એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા. એ વાદળની પાંખ ઉપર તેમની કીર્તિ પણ ઉડતી ચોમેર ફેલાતી હતી. અધ્ધાન ફોજ સિંધ તરફ પાછી ફરતી હતી.

સૌ એ વિદાય થતા શનુઓ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. એકાએક એક યોદ્ધો ખૂમ પાડી ઉઠ્યો: “ આ કોણ આવે છે ? ”

સૌની નજર તે આગંતુક તરફ ફરી.

દૂર દૂરથી એક ઘોડેસવાર દોડ્યો આવતો હતો ! એનો ઘોડો વારંવાર ઠોકર ખાતો લાગતો હતો. ઘોડેસવારની પાછડી ઉઠી ગઇ લાગતી હતી. જીવને હાથમાં લઇ ઘોડો અને તેનો સવાર પંથ કાપતા હોય એમ કિલ્લા તરફ દોડતા આવતા હતા.

સૌ એ તરફ જોઈ રહ્યા. ઘોડેસવાર વેગ ધીમો કરવાને બદલે પોતાના થાકેલા ઘોડાને વધારે વેગવાન કરવાને મથતો હતો. નજીક અને નજીક એ ઘોડેસવાર પવન સાથે શરત કરતો દોડતો આવતો લાગ્યો !

એકાએક એ ઘોડેસવારની પાછળ ધૂળનું નાનું વાદળ દેખાયું ! વાદળ વિખરાતાં ચારપાંચ ઘોડેસવારો દેખાયા ! તરત જ આગનો નાનો લીસોટો ક્ષણભર ચમક્યો ! એક આજી અવાજનો પડધો સંભળાયો. આગળ નાસતા ઘોડેસવારથી સહેજ પાછળ ગોળીના પછડાટથી જમીન ઉપરથી ધૂળનો થોડોક ગોટો ઉડ્યો ! પાછલા ઘોડેસવારોએ કરેલો લોહીતરસ્યો પોકાર સંભળાયો. ખીજ એ ચાર અંદુકોના અવાજો સંભળાયા—શમી ગયા અને કિલ્લા ઉપરના પ્રેક્ષકોએ આગળના અને પાછળના સવારોને મોતની શિકારી શરતના ખેત્ર માંડતા જોયા. આગલો ઘોડેસવાર થાકતો લાગતો હતો. પાછલા ઘોડેસવારો તસુ તસુએ તેની નજીક અને નજીક આવતા હતા.

ક્ષણભર આશ્ચર્યથી મૂઠ બનેલા જમાદાર ફેનેલમહમદે પોતાના એક સાગ્રીતને કહ્યું: “ ખેલી નાંખો કિલ્લાના દરવાજા. તોપ ભરીને પેલા ઘોડેસવારો તરફ એકવાર ચેતવણીના ગોળા ફેંકો. છતાંય ન અટકે તો એમને ફૂંકી દો ! પેલા ઘોડેસવારને આશ્રય આપો. એક માણસ પાછળ ચાર જણાં ! શું કચ્છમાં કોઈનું રાજ્યબાજ્ય છે કે જે કાલે તે ગમે તેને લૂંટી અને આમ ઘોળે દહાડે અંદુકો ફેંકી શકે છે ? ”

થોડી વાર પછી “ ધનનન ” કરતો તોપનો ઘેરો ગંભીર અવાજ હવામાં પડાડં જોરથી ગાજી ઉઠ્યો. આગનો સચેતન સળગતો દડો હોય એમ સુસવાટા કરતો તોપનો લાલચોળ બનેલો ગોળો હવામાં પોતાની વિનાશક મુસાફરીએ ઉપડ્યો ! આગલા ઘોડેસવાર અને પાછલા સવારોની

ખરાબર વચમાં પડ્યો ! પરંતુ પાછળના ઘોડેસવારો જોડે ક્ષણભર સ્તબ્ધ બન્યા તોય પાછા ફર્યા નહિ. એ સવારો આગળ વધે છે ત્યાં ખીજે જોળો ભયંકર જોરથી એક સવાર ઉપર પડ્યો. મોબાના વજનથી, વેગથી તે સવાર અને ઘોડો જમીન ઉપર શબ થઈ પડ્યા. એના સામ્રીતો ત્યાં થંભી ગયા.

તે દરમ્યાન આગળના ઘોડેસવાર આશાભર્યા વેગથી કિલ્લાના દરવાજા સમીપ આવી પહોંચ્યો. એ ધણો જ નજીક આવ્યો અને જમાદાર ફતેહમહમદે આશ્ચર્યની એક ખૂમ મારી. એ ખૂમમાં રહેજ ભયનો પડઘો હતો.

“કાણે ? જમાદાર ડોસલ વેણ ?”

ધબ ધબ કરતો ચાર ચાર પગથીયાં એક સાથે ફૂદતો ફતેહમહમદ નીચે દોડ્યો. એની પાછળ એના સામ્રીતો દોડ્યા. દરવાજા પાસેના યોગાનમાં જમાદાર ડોસલ વેણ આવીને ઉતર્યો તેવા ફતેહમહમદ તેને ભેટી પડ્યો !

“કાણે ફતેહમહમદ ?” ડોસલ વેણે આનંદભર્યા આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર કાઢ્યો. એ વૃદ્ધ લડવૈયાની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહી નીકળી.

ઘડીભર એ વૃદ્ધ સેનાપતિ અને એ યુવાન યોદ્ધો એકબીજાને ભેટી રહ્યા, જાણે કે અસ્ત પામતી અને ઉદિય થતી ક્ષત્રિયવટ એકબીજાને ભેટતી હોય !

પોતાના વૃદ્ધ અને ધૂજતે હાથે આંસુ વૂછતો જમાદાર ડોસલ વેણ આખરે બોલ્યો : “ભાઈ ! મને થોડુંક પાણી દે ! આ અવસ્થાએ હવે સવારી થઈ શકે એવું નથી.”

તરત જ પાણી હાજર થયું. ડોસલ વેણ બેઠો અને પાણી પી થાક ખાઈને સ્વસ્થ થયો. પછી ફતેહમહમદ બોલ્યો :

“ડોસલ ભા ! આ શું બન્યું ? કચ્છમાં તમારા ઉપર બંદુકોના ધા કરવાની કોની હિંમત ?”

“આપ ! હવે એ વાતો શું કરવી ! હવે તો ‘દિન પત્તટયો, પલટી ઘડી, પલટી હથ્થ કમાન’ જેવા દિવસ દેખવાના આવ્યા.”

“કાં !”

“બૂંડી થઈ છે. હુમીર અને તુર્ક વાદીના ફરી ગયા. ખાર ભાયાના

કારભારીઓને પકડી લીધા. મને પકડવાને માણસો મોકલવામાં આવ્યા હતાં. પણ હું તો ભાગી છૂટ્યો અને તારા કિલ્લામાં આવી ભરાયો છું.”

“રાયધણ છૂટો થયો !”

“હા ! રાયધણને પાછો ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો છે.”

ફતેહમહમદ વિચારમાં પડી ગયો. ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિ અનેક રીતે ગુંચવણભરી હતી. એણે એક મુદ્દાનો પ્રશ્ન કર્યો : “પરદેશીઓની ફાજ સાથે હવે કોણ લડશે ?”

“એ મને ખબર નથી. પણ તુર્ક છે. એ લડવેયો છે.”

“બીજા બધા પકડાયા હોય તો ઠીક પણ મેઘજી શેઃ પણ પકડાયા છે ?”

“પકડાયા જ હશે ! મને કાંઈ પૂરી ખાતમી નથી.”

એવામાં વરધી મંગાવી બહારથી એક નાયક જેવો ઝાગતો સિપાઈ અંદર આવ્યો. ફતેહમહમદ તરફ જોઈને તે બોલ્યો :

“ફતેહમહમદ લા ! અમે રા’ રાયધણના મોકલ્યા આવ્યા છીએ.”

“એમ ? શું છે, કહો !”

“અમારે તમને બે વાત કહેવાની છે. એક તો એ કે જમાદાર ડોસલ વેણ ઉપર રાજપ્રોહનું તહેામત છે. એટલે અમારો કેદી અમને તરત સોંપી દો. બીજું એ કે રા’ રાયધણનું ફરમાન છે કે તમારે એમને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવા.”

ડોસલ વેણ અને બીજા બધા ફતેહમહમદ સામું જોષ રહ્યા.

ફતેહમહમદ ક્ષણભર ઉંડા વિચારમાં પડ્યો. એના યુવાન કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડી. આખરે તે ધીમેથી બોલ્યો :

“લલે લા ! તમારો કેદી તમે લાઈ જાઓ પાછો ! એમાં કાંઈ તમને ના કહેવાય ? અને હુંય રા’ નો નોકર જ છું ને ; એમાં વળી ફરમાન શાં ?”

સૌને માથે વિજળી પડી હોય એમ જડ બની ગયા ! ડોસલ વેણ ક્ષણભર મૂઠ બની ગયો !

ડોસલ વેણ સામું નજર કર્યો સિવાય ફતેહમહમદ પોતાના સિપાઈઓ તરફ ફરીને બોલ્યો : “લાઈઓ ! ડોસલ વેણને ખપ્તામાં લઈ લો !”

ડોસલ વેણ એક સખ્દ પણ મોલ્યો નહિ-મોલી શક્યો નહિ. આર સિપાઇઓ એનો હાથ ઝાલી બહાર ગયા.

ફતેહમહમદે આગંતુકને પૂછ્યું : “ભા ! તમારું નામ ?”

“મારું નામ ચાંદ.”

“તો ચાંદમીયા ! તમે તમારા સાથીઓને અહીં બોલાવો. જરા આરામ કરો. પછી ભૂજની વાત કરો. પછી નિરાંતે જળે વાળુઆળુ કરીને.”

ચાંદનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. તેણે બહાર ઊભેલા પોતાના સાથીઓને બોલાવ્યા. રોટલાની તૈયારી થઇ અને ભોજન કરતાં કરતાં ફતેહમહમદ અને ચાંદ વાતોએ વળગ્યા.

“મિયાં ! આ ઓચીનું શું થઈ ગયું ? રા’ છૂટ્યા ક્યારે, ગાદીએ બેઠા ક્યારે ?”

જવાબમાં ચાંદ હસ્યો. તેણે જવાબ દીધો : “ભા ! એ તો બધું રાતોરાત પતી ગયું. મૂળ તો હુમીરભા ને મેઘજી શેઠને બનતી નહિ. એમાં જ બધું સળગ્યું. મેઘજી શેઠ ગમે તે ભોગે પરદેશીઓ સાથે અંત સુધી લડવા માંગતા હતા. હુમીરભાને સમાધાન જોઈતું હતું. પછી હુમીરભા ને તુર્ક એક બીજા સાથે ભળી ગયા !”

“પણ એ કેમ બન્યું ?”

“અરે, એ પણ એક મજા છે ! હુમીરભાએ તુર્ક વાદીનાને સમજાવ્યું કે મેઘજી શેઠ બાર ભાયાના કારભારીઓને ઝેર દેવાનો છે. મેઘજી શેઠને ત્યાં કાંઈ પ્રસંગ હતો. સાંજના સૌને જમવાનું કીધું હતું. હુમીરે તુર્ક વાદીનાને સમજાવ્યું કે મેઘજી શેઠ ભોજનમાં બધાને ઝેર દેવા માંગે છે.”

“પણ એ વાત સાચી કે નહિ ?”

ચાંદે ચૂંચી આંખ કરી હુચ્ચાઇભર્યું હાસ્ય કર્યું. “સાચી હોય કે ન હોય પણ તુર્ક વાદીનાએ તો સાચી માની. બાકી તો હુમીરભા પોતાને ઘેરથી જ ઝેરના બે લાડુ બનાવી લઈ ગયા હતા. લાડુ મેં બનાવ્યા હતા. એ લાડુ હુમીરભાએ તુર્કને બતાવ્યા. તુર્કે પણ વધારે તપાસ કર્યા વગર વાત સાચી માની ! તુર્કે ફર્યો, એટલે ફોજ પણ ફરી ગઇ. બાર ભાયાના કારભારીઓને રાતોરાત પકડ્યા. પણ એક જણ નાસી ગયો !”

“કોણ ડોસલ વેણ ?”

“ના રે ના ! ડોસલ વેણ તો ભૂજમાં હતાય નહિ. એને પકડવા તો વળની સવારે મને મોકલ્યો. પણ રાતોરાત નાસી છૂટ્યો તે તો મેઘજી શેઠ.”

“કોણ મેઘજી શેઠ નાસી ગયો ?”

“એ જ વાત છે ને ? રા’ ના પછાડા જુઓ તો જાણે ધરતીકંપ ! રા’ ને તો મેઘજી શેઠનું માથું જોઈએ છે !”

“ત્યારે મેઘજી શેઠ નાસી છૂટ્યો એમ ?”

“હા ! એ ક્યાં છૂપાયો છે એ પણ ખતર છે, પણ એમ તરત પકડાય એમ નથી. હવે તો આ પરદેશીઓ સાથે સમાધાન થયા પછી વાત. પરદેશીઓ સાથે સમાધાન થશે એમ લાગે છે.”

“એમ ? કેવું ?”

“ભારખી અને રાધનપુરને થોડોક મુલક જોઈએ છે તે આપીને અને સિંધને લખપત આપીને. કંપની સરકારની સહાયકારી શરતો કબુલ કરી જમીન બદલ માંડવી અને અંગર મઢાલ સોંપી દઈને.”

ફત્તેહમહમદની આંખમાં કોધનાં પૂર આવ્યાં તેવાં શમી-ગયાં. મીઠાશથી તેણે પૂછ્યું : “ચાલો, એમ આજે જ ટળી ગયો. હવે રા’નું કેમ છે ?”

“રા’ ને તો ઇસલામના પ્રચાર વગર બીજું શું જોઈએ ? એને તો ઇસલામ ફેલાવવાને ગામનાં મંદિરો ભાંગવાં એ એની છૂટ હોય તો બાકી આપણે શું કરીએ છીએ એની પરવા ઓછી છે. ”

“એમ ? હીક ! હીક ! પણ તમે કહેતા હતા કે મેઘજી શેઠ ક્યાં છૂપાયા છે તેની બાતમી રા’ ને મળી છે. તો શેઠ ક્યાં છૂપાયો છે ?”

“શેઠ ? શેઠ તો છૂપાયો છે સરસમાં સરસ ઠેકાણે ! હાલ ન્યાં રા’ નું બળ ન પહોંચે ત્યાં. બલિયારીના મિયાંણાનો એણે આશ્રય લીધો છે.”

“સાહે ! હવે તમે આરામ કરશો ? હું ય જરા આડે પડ્યો થઈ !”

પ્રકરણ ૫૯ મું.

ફતેહમહમદ ભૂજ જાય છે.

જમાદાર ડોસલ વેણની મનોદશા અત્યારે કોઇને જરા પણ અદેખાઇ ન ઉપજે એવી હતી. ફતેહમહમદમાં એણે જે વિશ્વાસ મૂક્યો હતો તે તેને હવે અપાત્ર સ્થાને મૂકાએલો લાગ્યો. હુમીર અને તુર્ક ફરી ગયા. મેલજી પકડાઇ ગયો. આશકરણ શેઠ રાતોરાત જીવ લઇને લાગ્યો અને પોતે હવે પકડાવાની અણી ઉપર છે. એના જીવનની રેતીના છેદલા દાણા એક પછી એક ભયાનક પડધા કરતા પાતાળમાં પછડાતા હોય એમ જમાદારને લાગ્યું. એ વૃદ્ધ હૃદય વિચારે ચડ્યું. એનું હૃદય ડંડા વિચારની આગમાં સળગવા લાગ્યું.

જાણે કે એ કેદખાનાની ઓરડીમાં ગુલામશાહ કક્ષોરો, સિંધના સેનાપતિઓ, મારવાડના મહારાજા આદિને એણે સદેહે ધરતીનું પેટ ફાટી સજીવ ખનતા જોયા! “જમાદાર! દેખ! આ એ જ રાજા કે જેની તું સેવા કરી હતી. અરે! જમાદાર! તેં તારા અલ્લાને આટલી ખુતપરસ્તી કરી પૂજ્યો હોત તો તું પેગંબર ખતી જત. અત્યારે તારે માટે જલ્દનમની આગ સળગે છે! જમાદાર! જમાદાર! જમાદાર!”

આખી ઓરડીનું વાતાવરણ જાણે કે કાળી ચીસાથી સૂસવાતું હોય એમ જમાદાર ડોસલ વેણને લાગ્યું. એના હૃદયમાં, એના કાનમાં, એની એકે એક નાડીને ધબકારે જાણે કે આ દેશની પાયમાલી સદેહે ગાજતી હોય એમ ધગધગતા અંગારા જેવું લોહી ધસવા લાગ્યું. એના અંગેઅંગમાં મનોવેદનાના વીંછીના ચટકા જેવા ડામ દેવાવા માંડ્યા અને જાણે કે આખો ઓરડો કોઇ ઘેરી રાતે જમતી ભૂતાવળથી ખદખદતો હોય, જાણે કે અનેક ભૂતો પોતાનું તાંડવ કરી જમાદારના દેહને આગમાં સેકી સેકીને ખાતાં હોય એમ ચોમેર કાળી કિકિયાંગ અને હૂ હૂ હૂ કરતા હોકારા વાતાવરણમાંથી એના કાને સંભળાવા લાગ્યા.

એકાએક એ ઓરડાનું બારણું ઉઘડ્યું અને અંદર ફતેહમહમદ અને ચાંદ દાખલ થયા. “ચાંદ! આ તમારો ચોર! ચાલો એને બાંધી લઇએ!”

જમાદાર ડોસલ વેણ કાંઇ બોલે તે પહેલાં તેના વૃદ્ધ દેહને દોરડાથી બાંધી દેવામાં આવ્યો. ચાંદ ફતેહમહમદને અભિનંદન આપતો બોલ્યો :

“ ખરેખર ફતેહમહમદ! રાયધણી સાથે મળી જઈને તમે એક ડહાપણનું કામ કર્યું છે. રાયધણી પોતાના મિત્રોની કદર કરી શકે છે.”

“ જરૂર! ગમે તેમ હોય તોય રા’સાહેબ રાજ્યના ધણી છે. એના પગની ધૂળ પણ માથે ચડાવવી જોઈએ. એટલા માટે જ રા’બાવાની સેવામાં भारी સેવા સમર્પણ કરવા હું જાતે भारी ફોજ લઈને આવું છું ને!”

“ હા! અત્યારે ફોજ પણ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે. રા’ બાવાને એક ખડી ફોજની તો ધણી જ જરૂર છે.”

દોરડેથી મજબૂત આંધેલા જમાદારને એક ઉંચી તોખમની કચ્છી ઘોડી ઉપર એકલો લાંધવામાં આવ્યો અને એની એક બાજુ આંદ અને બીજી બાજુ જમાદાર ફતેહમહમદ સવાર થઈ ચાલવા લાગ્યા.

આખેય માર્ગે તેઓએ કચ્છની પલ્લટાએલી રાજકીય સ્થિતિ ઉપર વાતો કરી. જમાદાર ફતેહમહમદ રા’ રાયધણીનો નવો મિત્ર થઈને આવતો હતો, એટલે એને તમામ વાતથી વાફેક કરવાનો આંદ પોતાનો ધર્મ માન્યો. હુમીર અને તુર્ક વાદીના રાયધણીના હિતમિત્રો થઈ ગયા હતા. બદલામાં હુમીરને ૨૪ ગામનો સુવાંગ ગરાસ અને તુર્ક વાદીનાને રાજની વજીરાત અને ફોજની સરદારી મળવાનાં હતાં. મેઘજી શેઠ માંડમાંડ નાસી છૂટ્યો હતો અને બલીયારીમાં જઈ ભરાયો હતો. આશકરણ રણ ઉતરી ગયો હતો. રા’ રાયધણીના રસ્તા ચાર બાયાના કારભારીઓએ આમ મોકળા કરી દીધા હતા.

પરદેશી આફતને આંદ કશીયે ગણતરીની લેખતો ન હતો. કંપની સરકારના સહાયકારી કોલકરારનો ખરીતો લઈને કમ્પાન જેમ્સ એકમડોં રણને માર્ગે બટાલીયતો દોડાવતો કચ્છના સીમાડા તરફ આવતો હતો, પરંતુ એ કંપની સરકાર માટે કચ્છના ખર્ચે એક નાનીશી ફોજ નિભાવવાના બદલામાં કંપની સરકાર રા’ રાયધણી અને તેના વંશવારસોને કચ્છની ગાદી ઉપર સલામત રાખવાનું માથે લેતી હોય તો પછી રા’ રાયધણીને તો એ શરતો સામે વાંધો શો હોય? મોરખીને અધોધ દધ દેવામાં આવે તો મોરખીની ફોજ પાછી ચાલી જાય અને રાધનપુરનેય એની તરફનો થોડો મુલક દેવાશે એટલે એય પાછો જશે. નવાનગરની ફોજ હજી દેખાતી ન હતી. બાલંબા જામનગરને દેવાનું લગભગ ચોક્કસ

થયું છે. આમ કચ્છના ત્રણ બાળુના સીમાડા કાપી નાંખીને રા' રાયધણ કચ્છને પરદેશની આફતમાંથી બચાવવા મથતો હતો. સિંધના નાસેકુ મીર આહરઅલીને લખપત આપવું કે નહિ તે હજી ચોક્કસ ન હતું. કચ્છનું આ રાજમંકરણ જમાદારે જાણ્યું. જમાદારે એ પણ જાણ્યું કે ખીજ કોષ્ટ રીતે પરદેશી આફતમાંથી ઉગરવાનો ઉપાય નથી કેમકે રા'ની પોતાની પાસે ખડી ફોજ નથી અને રાજ્યના ભાયાતો ફોજ મોકલે કે નહિ એ હજી શંકાસ્પદ હતું.

આ બધી વાતો જેમ જમાદાર ફતેહમહમદ માટે નવી હતી તેમ જમાદાર ડોસલ વેણુ માટે પણ એટલી જ નવી હતી. એ વૃદ્ધ સરદારના માથા ઉપર તો એક એક શબ્દે જાણે કે હથોડાના પ્રહારો એક પછી એક પડતા લાગતા હતા.

રાજખટપટના ત્રાસથી જાણે કે સૂર્યનારાયણે પોતાના પેટમાં કટાર હુલાવી હોય અને એનો તેજસ્વી દેહ જાણે કે પોતાના લોહીના લાલ રંગે રંગાયો હોય અને એ લોહીની છોળો આકાશને લાલ લાલ રંગતી હોય એમ સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો. આવે આવેના કોઈ સમુદ્રમાં ભગવાન સૂર્યનારાયણ જાણે કે જળસમાધિ લેતા હોય એમ ક્ષિતિજની પાછળ ધૂમ્યા અને સાથેસાથ રાતનાં અંધારાં જગત ઉપર ઉતરવા લાગ્યાં.

એક નાના ગામડામાં તેઓએ રાતના પડાવ નાંખ્યો, વાળુપાણી કર્યો અને મોડી રાતે બધા સૂતા.

જમાદાર ડોસલ વેણુને ચાંદ અને ફતેહમહમદની વચ્ચે સવાડવામાં આવ્યો હતો. મધરાતના અધોર પહોરે કોષ્ટએ જમાદારનો હાથ પકડી તેને ઉંઘમાંથી જાગ્રત કર્યો. જમાદાર ઝબકીને જાગી ગયો. તેણે જોયું કે ગાઢ અંધારામાં કોષ્ટ માણસ એની પથારી પાસે બેઠો છે.

“કોણ છે એ ?” જમાદારે પૂછ્યું.

“કાકા ! ધીમે ધીમે ! હું ફતેહમહમદ !”

“ફતેહમહમદ !” જમાદારના ધીમા અવાજમાં પણ સળગતો રોષ જાણે કે ગાજવા લાગ્યો : “તું આપમતલખી ! બોલ શું છે ?”

“કાકા ! મને નાહક ન નિંદશો. હું જોવા છું તેવો, પણ તમે હવે ભાગવા માંડો. બહાર તમારી ઘોડી મેં તૈયાર રખાવી છે. પાયગામાં બંદૂક અને વાટખર્ચી છે.”

“હું હવે ભાગવા માંડું ? આ દેશનું નખખોદ નીકળ્યું અને હું સીત્તેર વર્ષના ડોસા મારો જન વહાલો કરું ?”

“કાકા ! માઈ માનો ! બલીયારીમાં મેઘજી શેઠ છે. તમે ત્યાં જાઓ. શેઠ અને તમે આ આફતમાંથી કાંઈ રસ્તો શોધી કાઢજો.”

“હું શો રસ્તો કાઢું ?”

“તમે નહિ તો મેઘો કાકો જરૂર કાઢશે અને એક વાત ખ્યાનમાં રાખજો કે ફતેહમહમદ તમે ધારો છો એટલો દેશ પ્રત્યે એવકા નથી.”

“પણ તું ભૂજ—”

“કાકા !” ફતેહમહમદ ધામેથી હસીને બોલ્યો : “મેં જાણ્યું, તમે સમજશો; હું જાઉં છું ભૂજ પણ રા’ને વશ કરવા, હુમીર અને તુક’થી છૂટો પાડવા.”

“એમ ? ત્યારે તો અલ્લા બેલી !” કહીને જમાદાર ડોસલ વેણુ ઉઠ્યો. એની વૃદ્ધ અને જર્જરિત કાયામાં જીવાનીનું જોર સિંચાયું. ડોસાએ બેઠે બાંધી અને ગુરૂ શિષ્ય બન્ને બહાર નીકળ્યા. ડોસલ વેણુ કહ્યું : “છોકરા ! દેશના ઇતિહાસમાં તારું નામ અમર અક્ષરે લખાવનાર તારું ભાગ્ય આજે તારી સામે રમે છે. એને દગો મ દેજો. ભૂજના સમાચાર વહેલા વહેલા મોકલજો.”

આંગણમાં તરવરીયો તોપ્પાર હાવળ દઇ રહ્યો હતો. જમાદાર એક કુદકે સવાર થઇ ગયો અને જોતજોતાંમાં તો એના ઘોડાની પડછીઓ પણ રાતના શાંત અંધકારમાં ઓગળી ગઈ.

પ્રકરણ ૬૦ મું.

બલીયારીનો મિંચાણો.

બલીયારીના માટીયાળ કિલ્લાની રાંગ બહાર ચોતરફ ખુલ્લું મેદાન છે. ક્યાંય પણ ગાઉના ગાઉ સુધીમાં ઝાડનું કે ખેતીનું જરાયે નિશાન નથી. દુરમનો ચઢી આવે તો દશ ગાઉથી દેખાય એવું ચોતરફ ખુલ્લું ને ઉજ્જડ મેદાન છે. એ મેદાનમાં ચકરાના શિકારી માળા જેવા મિંચાણાઓનો બલીયારીનો નામચીન અભેદ કિલ્લો આવ્યો છે.

કિલ્લાના દરવાજાની બહાર પાંચસો મિંચાણા જુવાનીયા થનગને છે. કોઈ ઘોડાં કેળવે છે, કોઈ જાંટને કેળવે છે, કોઈ સામસામા કુસ્તી કરે છે અને નજીકમાં જ આવેલા પનથટ ઉપરથી માટીનાં બેડાંથી જળ સારતી પનિહારી મિંચાણીઓ ટહુકતી અને જુવાનોને ટોકતી જાય છે. કોઈ શ્યામ સુંદર મિંચાણી આકર્ષણ કરી ક્ષણભર એ આખા ડાયરાની નજરબંધી કરી લે છે અને ફરી વાર પાછા ગામડાંનાં ધૂળીયા આનંદના આકાશે ચડે છે. મિંચાણા જુવાનીયા આમ ગામને પાધર રંગની છોળ ઉડાવી રહ્યા છે.

દૂર દૂરથી એક થાકેલા ઘોડીનો રેતીથી ખરડાયેલો સવાર દોડ્યો જાય છે. એકે આંખળી નોંધી કહ્યું: “અલ્યા જુઓ! જુઓ!”

પનિહારીની હેલો થંભી ગઈ. રમતો થંભી ગઈ. સૌ એ ઘોડીને જોઈ રહ્યા. ઘોડી વારંવાર ઠોકર ખાતી હતી. એક વાર તો ભોંય પર પડી સવારે કૂદી જઈને ફરી ઘોડીને ઉઠાડી અને ફરી ડગલે ડગલે પગની ઠોકરથી ધૂળ ઉરાડતી ઘોડી હાંફતી હાંફતી આગળ ચાલી.

બરાબર ગામનો ઝાંપો સામે આવ્યો. એક બાજુ પાંચસો જુવાનીયા છે, બીજી બાજુ દશવીસ પનિહારી જોઈ રહે છે અને ઘોડી પડી. પડતી ઘોડી ઉપરથી ઉતાવળી ફલાંગ મારી સવાર નીચે કૂદી આવ્યો.

“ઉઠ! બાપ! ઉઠ! હજી તો પંથ લાંબો છે ને તું કાં અધવચ્ચ અટકી જાય?” ઘોડીને આજ્ઞવતાથી જલકાતા અવાજે તે મુસાફરે ઘોડીને કહ્યું.

પરંતુ એ ઘોડી તમામ સમજવટ અને આજીજીથી પર ગઈ હતી. એના થાકેલા દેહમાં હવે પ્રાણ રહ્યા ન હતા. ઘોડીએ એક નજર કરી મુસાફર સામે છેલ્લો શ્વાસ લીધો. એ શ્વાસ જાણે કે તોલદાર બનીને ધરતી ઉપર પડ્યો. એના મોઢા ઉપર લોહીનાં પાતળાં શીણ આવ્યા અને એ જાતવંત ઘોડી એના સવારને પરભોમમાં છોડીને ચાલી નીકળી.

સવારના લોહટ ફાકતા મોઢા ઉપર અપાર ગમગીની છવાઈ ગઈ. તે ભોંય પર પડ્યો અને ઘોડીની નિઃપ્રાણ ગરદનને બે હાથે વળગી પડી મરેલી માતાની જેમ વળગી પડી એક બાળક જેમ રડે તેમ છાતીફાટ રા્યો. “હાય રે! મારી લખી! મારી માડી! હાય રે! હાય રે!” એની આંખમાંથી આંસુ ટપકવાં લાગ્યાં.

પાંચસોયે જુવાનીયાની રમત થંભી ગઈ. એક જગા જેવો જુવાન

ખડખડાટ હસી પડ્યો: “જુઓને! આ મૂરખ! ઘોડી ઉપર રૂએ છે! સાવ અક્કલ ગુમ થઇ છે ને? હાય! હાય!” એણે એ મુસાફરના ચાળા પાડ્યા અને ખીખ બધા જણ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

“ઓ મૂરખ!” જુવાનીયા ખૂસો મારતા ગયા અને હસતા ગયા. જાણે કે જગત આખાની આંખોથી બહાર વસતો હોય એમ એ મુસાફર ઘોડી ઉપર બેનાં આંસુ વરસાવવા લાગ્યો.

“અધ્યા!” એક જુવાનીયો બોલ્યો: “જણ કોક જડો માતો લાગે છે. આંચકી થ્યો એની પાસે હોય તે.”

પનઘટ પરની પનિહારીઓ આ બધું સાંભળી રહી હતી. એક જુવાન જાનરમાન લાગતી છોકરી આગળ આવીને બોલી: “ખબરદાર!”

જુવાનીયા થંભી ગયા. એ મિંચાણી આગળ આવી. મુસાફરના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને બોલી: “માડુ! ક્યાં જઇશ?”

મુસાફરે નજર ફેરવી. વહેતાં આંસુની છાલકમાંથી એક ક્યામસુંદર મ્હોં જોયું અને તે બોલ્યું: “જવું તો કચ્છડો ઉતરી જવા! મારી ખેન! પણ આ મારી લખી અહીં દટાણી!”

“આ તારી ઘોડી ઉપર આટલો વિલાપ કાં કરે, મારા ભાઇ?”

“ખેન! આ મારી ઘોડી તો જાતવંત! હાથનાં આંગળાં કરડાવી ઉછેરી છે.”

“પણ મારા ભાઇ! ત્યારે તારે કચ્છડો કાં છોડવો પડ્યો?”

“કચ્છ તો આજ સારા માણસને ક્યાં લાયક રહ્યો છે? બાવાની બીક કાંઈ ઓછી છે?”

મિંચાણીએ પોતાનો પાલવ પહોળો કરીને કહ્યું: “તો મારા ભાઇ! મારા ગામને પાદરથી કાંઈ ભૂખ્યો માણસ જતો નથી. મારે ઘેર રોટલા ખાઇ લે.”

“અરે ખેન! મારી પાછળ તો કટક છૂટ્યાં હશે! રાયધણ બાવાને ખબર પડે તો કટકાય ન મૂકે.”

“બાવાની બીક હોય તો બલીયારીમાં રહે, ભાઇ! આંહી બાવાની આણુ વરતતી નથી.”

બલીયારીનું નામ સાંભળી મુસાફર ચમક્યો. એની આંખમાં એક

ચમક આવી. તેણે કહ્યું: “આ જ બલીયારી ? મિંચાણાનું બલીયારી તે આ જ ?”

“હા, કેમ ? તું તારે હાય રાખ્યા વિના હાથે આન ! તારે વાળ વાંકો થાય તો મારો જીવ કાઢી નાંખું.”

“મહમદ સેતા પોતે અહીં છે !”

“તું ક્યાંથી ઓળખે ? મહમદ સેતા મારો ખાવીન્દ થાય ! એ અહીં જ રહે છે.”

“તો એક આદમીને મોકલીને વાવર દેવરાવોને કે મેઘજી શેઠ આવ્યો છે.”

“તે તું જ મેઘજી શેઠ ?” હાકલ મારી બાહ્યે એક જુવાનને દોડાવ્યો. મેઘજી શેઠ જેવો મહેમાન આવવાના સમાચાર દેવા જુવાન પવનની પાંખ ઉપર દોડ્યો.

થોડી વારમાં જ દોડતાં દોડતાં પાઘડીના આંટા બાંધતો એક સશક્ત અને ભીમકાયો પહેલવાન મિંચાણા દેખાયો. આવીને મેઘજી શેઠને વળગી પડ્યો: “ભલે આવ્યો ! ભલે આવ્યો ! હવે ગામમાં ચાલ ને રાટલા ખા.”

“પણ મહમદભાઈ ! તમને ખબર છે કે મારી પછવાડે દરબારની વહાર દોડતી હશે !”

“ભા ! દરબારની વહારેએ મિંચાણાને કેદિ એના ધંધામાં કે પરાણાગતમાં રોક્યા છે ? માટે બોલ્યાચાલ્યા વગર આગળ થઇ જા. નહિતર વળી કાંક કહેવું પડશે !” કૃત્રિમ રોષથી હસતાં હસતાં મિંચાણાએ મેઘજી શેઠનું કાંડું પકડ્યું.

“પણ આ મારી ઘોડી !”

મિંચાણાએ ઘોડી સામું જોઇને ત્રાસથી કહ્યું: “અરર ! ઘોડી તો મરી ગઇ છે અને આ ઘોડી તો દેવકરણીની ઘોડીની ઓલાદની લખી ! કચ્છને ગામડે ગામડે જેની જાતનાં વખાણ થાય છે એ ! ભાઈઓ ! આ ઘોડીને બરાબર દફન દેજો હોં ! માથે રેશમના રેળ પાથરજો ! એ ઘોડીની ઓલાદ તો કચ્છના શૌર્યનો ઇતિહાસ છે, હોં.”

મેઘજી શેઠ અને મહમદ બે હાથમાં હાથ નાંખી ગામના ઝાંપામાં ગેઠા. થોડી વાર તો મહમદ સેતાની ડેલીએ અશીણના કસુંબાની છાકમછોળ

થઈ રહી. ધીમે ધીમે મિંચાણનો ડાચરો બરાયો. કચ્છના રા' ને ખુદને કેદમાં નાંખનાર કચ્છી નરને જોવાને બીડ જામી રહી.

“ શેઠ ! ભૂજમાં થયું શું છે ? આમ ભાગ્યો કેમ ? ”

“ મહમદ ! થયું છે તે બૂંડું થયું છે. હમીર, રા' ને તુરક ફરી ગયા ને રા' ને છૂટો કર્યો. ”

“ હા ! ” રા' બંધાયો હોય કે છૂટો હોય એમાં આ રણવગડામાં રહીને આપણે લૂંટફાટથી કમાતી કામને કાંઈ સીધો સ્વાર્થ ન હતો.

“ અને માથે પરદેશી ચડી આવ્યા છે. ”

“ કચ્છ માથે પરદેશી ! ” મિંચાણો ચમક્યો.

“ હા ! બાપ ! ” મિંચાણા સામે તાકીને મેઘજી બોલ્યો : “ મિંચાણા ભીયાં કકલે છ છ છોકરાના બલિદાન દર્ધ પરદેશીઓને તગડ્યા. મિંચાણાએ હજારો માણસોના ભોગ આપી ગુજરાતના ભોગસ સુખા શેરખુલંખાનને નસાડ્યો, મિંચાણાએ સેંકડોનો ભોગ આપી ગુલામશાહ અને સરફરાજ કલોરાને રણમાંથી કાઢ્યા; પણ આજ તો કચ્છનાં પાણી ઉતર્યા ને કચ્છ પારકે દેશ વેચાવા બેઠો. ”

મિંચાણા કામના કચ્છના ઇતિહાસમાં શૂરવીર જાતિ તરીકેના લગ્ન સ્થાનના એક એક દાખલે મહમદ સેતાની કસ ફાટફાટ થતી હતી. એની બંડીના જાણે કે ટાંકા તૂટતા હોય એમ એનું અંતર આવેશથી ફૂલતું હતું.

“ બસ ! શેઠ, બસ ! આખો દેશ ન્યાં રંડાયો ત્યાં એક મિંચાણાને શેઠ દોષ દેવો ? પણ તું કામ બતાવ. હું મિંચાણો છું. બોલ ! ”

મેઘજી શેઠ ઘૂંટણબર બેઠો થયો. અણુધાર્યા સાંપડેલા તકદીરે તેની મહત્વાકાંક્ષાના ઓધ પાછા સજીવન કર્યા. ખુંખારો ખાઈ હુક્કાની ડુંધ લઇને તે બોલ્યો : “ ભાઈઓ મારા ! મરેલા પ્રેત ઉપર ગીધ બાજે તેમ આજે એમરથી આ દેશને તમે પરદેશી ગીધોથી ચીરાતો જુઓ છો. તમે લૂંટારા તોય આ દેશના ! તમે ગમે તેવા તોય મિંચાણા ! તમે આજે તમારા હાથનાં ઝેર રૈયત ઉપર નહિ પણ પરદેશી ઉપર ઉતારો. જે દિવસ મિંચાણો આમ બહાદુર બનશે તે દિવસ તમારી કામનો ઉદ્ધાર છે, તમારી નોકનો ઉદ્ધાર છે, સાથે સાથે તમારા દેશનોય ઉદ્ધાર છે. ”

“આજે આ દેશ બે પક્ષોથી રીઆઇ રીઆઇને મરે છે. એક પક્ષે રાયધણ અને તેના પ્રપંચી પાસવાનો સ્વચ્છંદ સત્તા જમાવવા માંગે છે, હિન્દુઓ ઉપર બારબોળે ધસલામ લાદવા મથે છે, રૈયતનાં રૂપ અને રૂપાને લૂંટવા મથે છે; બીજી બાજુ પરદેશીઓ આ કચ્છના બગીચામાંથી માલ-મેવા લૂંટવા આવે છે. જે ફાવશે તે રૈયતને મારશે. રૈયતનો આ બેમાંથી કોઇયે ધણી નથી. તમે ખૂબ લૂંટફાટો કરી, ખૂબ રૈયત ઉપર કેર ગુળગ્યા, પણ આજ તો કોઈ અનેરા બેલ બેલી બતાવો. આજ તો એવું કરો કે તમારી ભૂતકાળની બદફેલી ભૂંસાઈ જાય, માત્ર એક કામ ઇતિહાસમાંથી બહાર ઝળકી ઉઠે! બોલો, મા આશાપુરાની જાય!”

“જય આશાપુરા! અલ્લા બેલી!” કરતા પાંચસો જુવાન તગતગતી આંખોથી બેઠા થઇ ગયા: “બોલ શેઠ! કામ બતાવ! મેણું રહેવા દે.”

“ચાર દિવસ ખમી જાઓ! ચાર દિવસમાં મનફાવી મોજ માણો. પાંચમે દિવસે હું તમને મોતના મારગ બતાવીશ.” મેઘજીએ કહ્યું.

ત્રીજે દિવસે જમાદાર ડોસલ વેણ પણ બલીયારીમાં આવી પહોંચ્યો. મિંચાણુની તૈયારી જોઇ એ વૃદ્ધ સરદારનો આત્મા આભારથી છલકાઇ ઉઠ્યો.

એની અને મેઘજીની રોજ રોજ મોડી રાત સુધી મસલતો ચાલવા માંડી.

પ્રકરણ ૬૧ મું.

કચ્છનો લાગ્યવિધાતા.

ફતેહમહમદ અને ચાંદ વળતી સવારે ઉઠ્યા. જમાદાર ડોસલ વેણ લાગી ગયેલો દેખાયો. ચાંદ ખૂબ ધમપછાડા કરવા લાગ્યો. જમાદાર ફતેહમહમદના ધમપછાડાએ ખુદ ચાંદને પણ ધુળવી મૂક્યો. એણે ગાઉના ગાઉ સુધીના મથકમાં ઘોડેસવારો દોડાવ્યા. ઘોડેસવારોને ખૂબ ગાળો દીધી. રા' બાવા ખૂબ ગુસ્સે થશે એવો ભય બતાવ્યો; પરંતુ જમાદાર ડોસલ વેણનો પત્તો ગમે તેટલા ધમપછાડા કરતાંય લાગે એમ

ન હતું. એટલે ચાંદની સાથે જમાદાર પોતાની હથેળ ફેંજ લઇને ભૂજ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

ત્રીજે દિવસે તેઓ ભૂજના દરવાજામાં પેઠા. ચાંદ સીધો રાયધણને મળવા ગયો અને જમાદાર ઉતારે રોકાયો. “તમે આવો મારી બધી વાત કરજો ને હું આ મારાં માણસોના ઉતારાનો બદોખસ્ત કરી આવું છું. પાછળ મને વાર લાગે તો બોલાવજો.”

ચાંદ સીધો દરબારગઢમાં ગયો. જ્યાં ચારસો શહીદોનાં લોહી રેડાયાં હતાં, જ્યાં જગા મહેતા ને દેવચંદ શેઠનાં ખૂન થયાં હતાં, તે ઓરડામાં રા' રાયધણ લાલપીળા મણકાની તસખી પહેરી બેઠો હતો. ચાંદને જોઇને તે ઘેરે અવાજે બોલ્યો: “કેમ ડોસલાને પકડી આવ્યો?”

“ડોસલાને પકડ્યો તો પણ ડોસલો વચમાં નાસી ગયો-”

રા' રાયધણની આંખમાંથી ખૂન ઝરવા લાગ્યું. “કેમ કરીને નાઠો?”

ચાંદે પોતાની મુસાફરીનો આખો ઇતિહાસ સંભળાવ્યો. હજારેક માણસની ફેંજ લઇને જમાદાર ફતેહમહમદ પોતાના પક્ષમાં મળ્યો છે એ વાત જાણી રા'ને સંતોષ થયો. ડોસલ વેળુને જીવતો પકડી તેની ખાલ ઉતારવાની વાત તે ભૂલી ગયો અને આતુરતાથી બોલ્યો:

“ક્યાં છે ફત્તો જમાદાર?”

“આવા! એ પોતાના માણસોનો બદોખસ્ત કરવા રોકાયો છે. હમણાં આવશે.”

ત્યાં ધનધન્ય કરતો કચ્છના ઇતિહાસમાં લોહીયાળ કીર્તિ ભોગવતો ‘રાજદરબારી’ જમાદાર ફતેહમહમદ દાદર ચડીને દિવાનખાનામાં આવ્યો. તેની પાછળ દસ-પંદર હથિઆરજંધ સિપાહીઓ હતા.

રાયધણની સામે તેણે નજર ન કરી. ચાંદની સામે તેણે જોયું પણ નહિ. પોતાનાં માણસો તરફ ફરીને તે બોલ્યો: “આ બંને તમારા કેદીઓ! બાંધી લ્યો!”

પલકારામાં માણસોએ ચાંદ અને રાયધણને બાંધી લીધા! રાયધણ ફાટી આંખે જોઇ રહ્યો. “ચાંદ! લુચ્ચા! દગો! દગો!” એટલું જ તે બોલી શક્યો.

ચાંદની આંખ આગળ લાલપીળા તારા નામવા લાગ્યા. ભમભમી તિરસ્કારથી તે હસ્યો અને બોલ્યો: “ફૂંટા! આટલો દગો! આટલી નીચતા!”

“દગો! તમે દગાખોર લોકો મારા આ દગાથી લડો છો? ખાર ભાયાને ઝેર દેવાનું મેધજી શેઠને માથે તલ્લ નૂડું આજી ઓઢાડનાર કોણ હું હતો? આધેઠના કિલ્લા ખાત પરદેશીએને ખાતમી આપી દેનાર કોણ હું હતો? કચ્છ દેશના ભાગલા પાડી એનું બહેર લીલામ કરનાર કોણ હું હતો? ખખરદાર! કાનફટા! દગો શબ્દ તારા મોઢામાં શોભતો નથી અને આ કચ્છનો ધણી! ફકીરફકરાંને ધૂતારાને હાથે આ દેશનું નખખોદ વાળનાર આ રાયધણને હું નમું? મેધજી શેઠ જેવા દોસ્તને છોડી, ડોસલ વેણ જેવા સરદારને તરછોડી આ હુમીર અને તુર્કના ગુલામ જેવા નામદ રાયધણના પગમાં શું મારી સમશેર ધરું?”

જુનાગઢમાં તોફાન કરી નાસી આવેલો કાનફટો ચાંદ કાણુભર જખાનખંધ થઇ ગયો. રાયધણની સાપના જેવી ઝેરીલી આંખો માત્ર ફૂંતેહમહમદને એકી ટસે તાકી રહી. એનું મગજ કોઇ દિવસ સ્થિર તો નહોતું. વેરઝેરથી નીતરતી એની આજી કાગળના કિલ્લાની માફક માત્ર રમનારાને દફનાવતી એના માથા ઉપર આમ અચાનક તૂટી પડવાથી એનું મગજ બહેર મારી ગયું હતું. એક ઘડી પહેલાં ફોજ વગરના રા'ની નિગેહખાનીમાં હજારની ફોજ ધરનાર જમાદાર માટે એના અંતરમાં પ્રેમનો ક્ષણજીવી આવેશ ઉભરાયો હતો; ખીજી જ ક્ષણે તે ફરી વાર ગિરફતાર થયો હતો! ખખ્ખે વાર રૈયતને હાથે કેદ થનાર રાજાને પોતાના જીવનની આ છેલ્લી અને ત્રીજી ગિરફતારીમાં કાળની નોખત વાગતી સંભળાઇ. એની રમત સંકેદાઈ હતી. વિધિએ એના મ્હોં સમક્ષ જે જામ ધર્યો હતો તે જામમાં દૂધ નહિ પણ હળાહળ ઝેર હતું એમ તે સમજી શક્યો. તે ચૂપ જ રહ્યો. કચ્છનું ભાગ્યસર્જન કરવાની એની ભાવનાઓ અધીયે ફના થઈ હતી.

ચાંદ કોધથી ખૂમ પાડવા લાગ્યો: “હુમીર! તુર્ક! અધા ક્યાં છે? ક્યાં છે દરખારી દોઢીના દરવાનો? આ હરામખોર ખેવકા આદમીને પકડી લ્યો ને હાથીપગે કરી નાંખો.”

જમાદાર ખડખડાટ હસ્યો: “ખોલાવો હુમીરને અને તુર્કને.” તેણે પોતાના એક માણસને આજ્ઞા કરી.

દોરડાથી મજબૂત બંધાયેલા હુમીર અને તુર્ક વાદીનાં અંદર લાવવામાં આવ્યા. આ બંદીવાન થયેલાઓ સામું કાનફટો મૂક નેવો જોઈ રહ્યો.

“ચાંદ જમાદાર ! અમે બધા ને આપણા બધા આદમી પકડાઈ ગયા છીએ.” હુમીરે પગના અંગુઠાથી ધરતી ખોતરતાં કહ્યું.

“અસ ! હવે તમારી જોડે હોંસાતોંસી કરવાનો મને વખત નથી, પણ એક વાત માફ રાખો કે રૈયત જીવે છે ત્યાંસુધી ખાર ભાયા પણ જીવે જ છે. હું ખાર ભાયા વતી તમને બધાને બંદીવાન રાખું છું અને એનો હુકમ થશે તે પ્રમાણે અમલ કરીશ. ત્યાંસુધી ચાંદ, હુમીર અને રાયધણને દરબારગઢમાં કેદ રાખીશ અને તુર્ક વાદીના ! તું આ કાવતરામાં ? કદ છે તારી જનેતાને !”

“જમાદાર ! થયું તે ના થવાનું નથી, પણ મેંબજી શેકે જો રાજ્યની સત્તા હાથમાં લેવાનું કાવતરું ન કર્યું હોત તો—”

“તુર્ક વાદીના ! તું તો સિપાઈ તે સિપાઈ જ રહ્યો. મેંબજીના કાવતરાની આખી વાત જ કોઈક તરકટીએ બનાવી કાઢી છે. પણ જો સાચી હોત તોયે પાડાને વાંકે પખાલીને ડામ હોય ? એક માણસના વાંકે આખો દેશ પરદેશીને ત્યાં ગીરો મૂકવા જોડો ?”

તુર્ક વાદીના નીચું જોઈ સાંભળી રહ્યો. વિચારવંત ગણાતા પોતે કાવતરામાં જોડાવામાં ભૂલ ખાધી હતી. હુમીરે તેને કહેલી વાત બનાવટી જ હતી એમ તેને એકદમ લાગી આવ્યું. પણ સાચી હોય તોયે પોતે લીધેલું પગલું તેણે લેવું જોઈતું ન હતું એમ પણ તેને સમજાયું. તેણે કહ્યું : “જમાદાર ! ગંધ ગુજરી જવા દે ! હવે મારી એક વાત સ્વીકાર.”

“શું છે ?”

“મને મારી જાતે મરવા દે !”

જમાદાર ફતેહમહમદ થોડી વાર ચૂપ રહ્યો. માનસશાસ્ત્રના અથંગ અભ્યાસી તરીકે અનેકવિધ માણસો સાથે અનેકવિધ રીતે કામ લેનાર પાકા મુતસદ્દી તરીકે જેની કીર્તિ ભવિષ્યના એક દાયકામાં જ ઠેઠ કલકત્તાના ઝાંપા સુધી જામવાની હતી, તે જુવાન જમાદાર ફતેહમહમદ તુર્ક સામે જોઈને બોલ્યા : “તું સિપાઈ છે—તારા દીલમાં પાપ નથી. હું તને એક તક આપું છું. મારા અખત્યારમાં ન્યાંસુધી જે વાત છે એ હું કરી છૂટું છું. પછી તું જાણ અને તારું તકદીર જાણે.”

“ શું ? ” તુર્કે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ તું જા ! અત્યારે જ ઉપડ ! બલીયારીમાં બેઘજ શેઠ અને જમાદાર ડોસલ વેણુ છે એમને અહીં બોલાવી લાવ. એમને મારા સલામ સાથે કહેજે કે રાયધણુ ફરી પકડાયો છે અને ફતેહમહમદ આર ભાયા તરફથી ભૂજનો જામ્તો રાખી બેઠો છે. ”

જમાદારે પોતાના માણસને સંજ્ઞા કરી. તરત જ તુર્ક વાદીનાના પાકા બંધ છોડી નાંખવામાં આવ્યા અને એક પણ શબ્દ બોલ્યા સિવાય તુર્ક વાદીના ત્યાંથી ચાલ્યો. એની પાછળ ચાંદ આશાભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. જમાદાર તે જોઈ બોલ્યો : “ તું આખરે હજુરી ને ! એટલે બધું હજુરીની નજરે જુએ છે. હું સિપાહી છું ને સિપાહીની નજરે જોઉં છું. તું એમ માને છે કે તુર્ક વાદીના છૂટા થયો એટલે બહારથી મદદ મેળવી તમને બધાને છૂટા કરશે. હું કહું છું કે તુર્ક ગમે તેમ તોય સિપાહી અચ્ચો છે, એ એને સોંપાયેલું કામ ઉઠાવશે. ”

જમાદાર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. થોડી વારમાં દરબારગઢમાં નીચેના ઓરડાઓમાં ત્રણ જણને-રાયધણુ, હુમીર અને ચાંદને-અલગ અલગ પૂરી દેવામાં આવ્યા. કચ્છના રાજમહેલમાં ફરી વાર આર ભાયાના ચોકીપહેરા બેસી ગયા.

જેની પાછળથી દોમદોમ સાલ્યખી જામવાની હતી, જે પાછળથી કચ્છમાં એક ચક્રે નિરંકુશ અમલ ચલાવવાનો હતો, જેનાં કટક રાજકોટના સીમાડા સુધી ભમીભમીને દૂરદૂર સુધી તાપ ફેલાવવાનાં હતાં અને જેની અમાપ શક્તિ અને લશ્કરી મુત્સદ્દીગીરી આગળ સિન્ધ, રાજપુતાના ને કાઠીયાવાડી રાજમહારાજાઓના હાથ નીચે પડવાના હતા તે જવાંમદ જમાદાર ફતેહમહમદે પોતાના ભાગ્યની ગગનવિદારી સીડી ઉપર આ રીતે પહેલું પગથીયું માંડ્યું. સાંધણુનો કિલ્લો બચાવી અફઘાન કટકને પાછું વાળી તેણે ભાગ્યની સીડી પાસે ઉભવાનો અધિકાર મેળવ્યો હતો.

પ્રકરણ ૬૨ મું.

મહાગાંઠ કપાઈ.

આખા ભૂજ શહેરમાં વિજળીની સચોટનાથી સમાચાર પડ્યા કે સાંધણના કિલ્લેદાર જમાદાર ફતેહમહમદે ભૂજમાં બાર બાયાની સત્તા સ્થાપી છે અને રાયધણ તેમજ કાવતરાંખોરાને તેણે પકડી લીધા છે. કચ્છના મહાસેમાં સંદેશા પહોંચી ગયા કે બાર બાયાની સત્તા પાછી જમી છે, કચ્છનું રાજસુકાન હાથ લેવા મેઘજી શેઠ પાછો ભૂજ આવે છે, રાયધણ પાછો કેદ થયો છે, ફરીથી રૈયત નિર્ભય બની છે.

ત્રીજે દિવસે મેઘજી શેઠ અને જમાદાર ડોસલ વેણ ભૂજમાં આવી પહોંચ્યા. પ્રજાએ તેમને આનંદથી વધાવ્યા. ગામના મહાજને સામૈયું કરીને એમને ગામમાં તેડ્યા.

મેઘજી શેઠ ભૂજમાં રહ્યો. જમાદાર ફતેહમહમદને રાધનપુરની અને મોરખીની ફાજ સામે મોકલ્યો.

ભૂજથી ચોખ્ખારી સુધીના માર્ગમાં જમાદાર ફતેહમહમદના કટક સાથે દશ હજાર માણસ જઇ ચઢ્યું. ખેડૂતે હળ છોડી તલવાર ખાંધી. વાણીયાએ હાટ છોડી હથિયાર લીધાં. માર્ગમાં આવતાં ગામેગામમાંથી જીવાનીયો માત્ર દેશને ખાતર મરણીયો મહાવીર બની જમાદાર સાથે ચાલી નીકળ્યો.

ચોખ્ખારીના મેદાનમાં જમાદાર ફતેહમહમદ અને રાધનપુર તથા મોરખીની સંયુક્ત ફાજોનો ભેટો થયો. બાર કલાક લડાઇ ચાલી. હજારો માણસો કપાયાં ને લોહીની નીક ચાલી. ચોખ્ખારીના મેદાનમાં પરદેશીઓ ભયંકર ખુવારી સાથે હાર્યા. જમાદાર નાસતી ફાજોની પાછળ પડ્યો. અધોધ કબજે કરી કાઠિયાવાડને કાઠે ઉતર્યો. ખાલંબા સર કર્યું. નવાનગરને ભારી ભય પહોંચાડી કાવતરી સમાધાની કરી લીધી અને કચ્છના કાંઠાને પરદેશીઓથી નિર્ભય બનાવી પાછો કચ્છ તરફ ફર્યો.

મિંચાણાઓને મેઘજી શેઠનો ઉપદેશ હૈયે વસી ગયો હતો. મહમદ સેતો આગેવાન થયો. પાછળ પાંચસોથી વધારે મિંચાણા ચાલી નીકળ્યા. કાંઠાથી થોડે

દૂર રણમાં કંપની સરકારની બટાલીયનો અને તેનો નાયક કપ્તાન મેકમેર્ડો પડાવ નાંખી પડ્યો હતો. મધરાતના અધાર અધારમાં મિયાણા ખાવણી ઉપર પડ્યા. બધા સામાન લૂંટી લીધો. બંદૂકોના ધડાકા બડાકા કર્યા. કોઇનેય ઇજા તો ન થઇ પણ કપ્તાન ભાગ્યો અને એની પાછળ એની બટાલીયનો પણ ભાગી !

આમ કચ્છ નિર્ભય થયો. ખાર ભાયાનું જોર ફરીથી જામ્યું.

*

*

*

ભૂજના રાજદરવાજા આજ આસોપાસવથી મહાયા છે. ઘરઘરનાં નરનાર બહાર નીકળી ગયાં છે. આજે ભૂજમાં અણમેલો ઉત્સવ છે. સમરવિજેતા ફતેહમહમદ અને એનું કચ્છી સૈન્ય ભૂજમાં પાછું આવે છે; વિજયો મેળવીને, કચ્છની યશરેખા વધારીને, મેઘજી શેઠ મહાસેના રાજતંત્રની પુનર્ધટના કરીને, પાકો બહોઅસ્ત કરીને પાછો ભૂજ આવે છે; જણે કે પ્રજાની વ્યવસ્થાશક્તિ તથા સમૂહશક્તિ સદેહે પાટનગરમાં આવતી હોય !

ધડાંગ ધડાંગ ધીજાંગ ધીજાંગ ધક્ક ધક્ક માંડવીને નાકથી મરફો થયો. રસ્તાઓ ઉપર લોકોની જમેલી મેદની પગના અચુંદા ઉપર ઊભી રહી જોવા લાગી. તોપોના ઉપરાઉપર ધૂમાડાભર્યા અવાજો ગાજવા લાગ્યા. હજારો માણસો જમીનપર એક સાથે ચાલતા હોય એવો પગના ધસારાનો અવાજ આવ્યો અને કચ્છનું વિજયી સૈન્ય પાટનગરમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યું.

લશ્કરને મોખરે ઘોળા ઘોડીને રમાડતો જમાદાર ફતેહમહમદ આવ્યો. એની યાત્રુમાં સવાર થઇ મેઘજી શેઠ ચાલતો હતો. એની યાત્રુમાં જમાદાર ડોસલ વેણ હતો. પાછળ ખાર ભાયાના કારભારીઓ હતા. પ્રજાજનોએ પ્રજાનાયકોને વધાન્યા. નગરનારીઓએ મંગળ ગીતો ગાયાં. “અમે ઇડરીઓ ગઢ જીત્યાં રે, આનંદભર્યા !”

મેઘજીએ જમાદાર ફતેહમહમદ અને ડોસલ વેણ સામે જોઈ કહ્યું : “ખરેખર ! ઇડરીઓ ગઢ તો જીત્યા જ છીએ. પ્રભુ એ જીતને કાયમ રાખે એટલે થયું.”

આંખમાં એક આંસુનું ઝિન્દુ આવ્યું તે લૂંછીને મેઘજી ફરીને બોલ્યો: “જુઓ ફતેહમહમદ! આ હુરજીવન મહેતાનું ધર!”

“આ બળેલો ધમિલો દેખાય છે તે?”

“હા! અહીં નગરશેઠે સમાધ લીધી. અહીં એમની સ્ત્રી સતી થયાં હતાં. ચાલો! આપણે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી જઈએ. આ સ્થાન એ તો તીર્થસ્થાન છે. એ તો મહા પવિત્ર યજ્ઞવેદી છે.”

બધા ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ગયા. મકાનનાં કાળાં ખોખાંના આધાર વગરના એક ગોખમાંથી કોઈકે ગાયું: “અમે ઈડરીયો ગઢ જીત્યાં રે, આનંદભર્યાં!”

મેઘજી શેઠે ઉંચું જોયું. ખારીની કતારમાં હુરજીવનની બાળકુંવારી કન્યા ગંગા ઊભી ઊભી મેઘજી, ફતેહમહમદ, ડોસલ વેણુ અને બાર બાયાના કારભારીઓને અક્ષતે વધાવતી ગાતી હતી. મેઘજી શેઠે બારે હૈયે ગંગાને નમસ્કાર કર્યા. “છોકરી એવી છે કે જાણે પુરાણોમાંથી જીવતી પ્રગટ થઈ!” તે બોલ્યો.

લાંથી આપું લશ્કર શહીદને સન્માનવા વાધાસર ગયું. જે જગ્યાએ પ્રજના ચારસો શહીદો રાયધણુને ગિરફતાર કરવાના પહેલા પ્રયાસમાં ખુદ દરબારગઢમાં વાધજી અને કેરા પારેખ સાથે હણાયેલા-સદાની શાંત નિદ્રામાં સૂતા હતા, ત્યાં મેઘજીએ સિંદૂરથી પૂજન કર્યું. એનું હૈયું વિજયના આ મહા અવસરે ભૂતકાળના પ્રેતોની તત્યભૂમિ બની રહ્યું હતું. જગજીવન મહેતા, દેવચંદ શેઠ, હુરજીવન મહેતા, એમની પત્ની, માંડવીના બ્રહ્મ દેવાલયો, ભૂજની બજારમાં કપાયેલી ગાયો એકસામટો આર્તનાદ કરીને ચારસોયે શહીદોને હાલરડાં ગાઇ પોઢાડી રહ્યાં હોય એવો છતાં મેઘજી શેઠના હૃદયને, શ્વાસને અને પ્રાણને રૂંધતો હતો.

“અરે! કેવા કેવા લોહીના રેલા મૂકી આપણે આ ધડી જોઈ! અરે! આજ કાશીગર ગોસાંધ જીવતો હોત તો?” મેઘજીએ બારે હૈયે કહ્યું.

ઉપસંહાર.

આપણી વાર્તાના મૂળ વિષયને જોની સાથે ઓછો સંબંધ છે, એવો આછો ઇતિહાસ આ નીચે આપી દઇએ.

મેઘજી શેઠે કચ્છમાં જોરદાર કારભારથી શાંતિ અને આખાદી ઉતારી. તેણે રાવના નાના ભાઇ પૃથ્વીરાજને લશ્કરનો સરદાર નીમ્યો.

મેઘજી શેઠ અને ડોસલ વેણુની જોડીએ કચ્છમાં કેટલાંય વર્ષ કારભાર કર્યો. તેમની પછી રાજ્યની લગામ કુતેહ મહમદના હાથમાં આવી.

બાર ભાયાનો કારભાર દશ બાર વર્ષ ચાલ્યો; જોકે રાવ રામધણ પોતે તો ઇ. સ. ૧૭૮૬ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩ સુધીનાં ૨૭ વર્ષ કેદમાં જ ગાળીને મૃત્યુ પામ્યો, પરંતુ પાછલા કાળમાં તમામ સત્તા કુતેહ મહમદે એકલે હાથે ચલાવેલી.

બાર ભાયાના કારભાર દરમિયાન આખા દેશમાં કેટલી સરસ વ્યવસ્થા હતી તેનો ઉલ્લેખ ખુદ અંગ્રેજ અમલદારો કરી ગયા છે, એટલે એ વિષયમાં આપણે નહિ ઉતરીયે કચ્છના તોફાની ઠાકોરોને એ કારભારે નમાવ્યા, કચ્છનાં બંદરો એ કારભારે વસાવી ધીકતાં કર્યા.

ઇ. સ. ૧૭૮૬ ની સાલથી શરૂ થયેલા બાર ભાયાનો કારભાર ઇ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૦૧ સુધી ચાલ્યો કહેવાય, પરંતુ કાંઇક પ્રજાની સ્થિતિચુસ્તતા આ પ્રયાને ન પચાવી શકી અને કાંઇક માજી રાજના નાના ભાઇને મળેલી લશ્કરી સરદારી નાના ભાઇ પૃથ્વીરાજથી ન પચાવાઇ. ગમે તે કારણ હોય, પરંતુ બાર ભાયાના તંત્રને અવિચળ રાખવાની યોજનાશક્તિનો અભાવ તો હતો જ. કાશીગર ગોસાંઈનું અકાળ મૃત્યુ કચ્છને ખૂબ જ મોંઘા મૂલ્યનું થઇ પડ્યું ગણાય.

પૃથ્વીરાજ અને કુતેહમહમદ વચ્ચે એક દિવસ તકરાર થઇ અને બાર ભાયાના કારભારના વિચ્છેદના ગણેશ બેઠા. ઠેઠ અઢારમા સૈકાના અંતમાં કચ્છમાં સ્થપાયેલા આ વ્યાવહારિક પ્રજાસત્તાકના પ્રજાહિતકર અખતરાને ચૌદ ચૌદ વર્ષની સફળતા પછી નિષ્ફળ બનાવવાનું પાપ પૃથ્વીરાજના એક હલકા મિત્ર જમાદાર મોડજીને ભાગે જાય છે.

રાયધણીની ગિરફતારી પછી પૃથ્વીરાજ રાવ ન હતો. એ માત્ર બાર બાયાનો નોકર-લશ્કરનો સરદાર હતો. ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં અંકુશમાં મેલાયેલી ગળે-માઢશીલ રાજસત્તા રાયધણીના મૃત્યુ પછી ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં પાછી નિરંકુશ બની. રાયધણીનો કુંવર ભારમલ નામે હતો. ભારમલનો સલાહકાર અને મિત્ર જમાદાર ફતેહમહદમનો પુત્ર હસન મીયાં નામે હતો. બન્નેએ કંપની સરકારની સહાયકારી શરતો સ્વીકારી અને એ સરકારના પીઠબળે કરીને ભારમલજી કુચ્છનો રાવ બન્યો અને ઇ. સ. ૧૮૧૯ ના બન્યુઆરી માસમાં પહેલો અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ કેપ્ટન જેમ્સ એકમેડો કુચ્છમાં આવ્યો.

આટલી આટલી લોહીઆળ યશવેદી પ્રજાવેલી, છતાં એક સફળ અખતરો વધુ લાંબો ન ચાલ્યો. કેમ ન ચાલ્યો તેનાં કારણો બીજરૂપે ખુદ વાર્તામાંથીજ વાચકને મળી રહે તેમ છે.

॥ॐ॥

હિંદુસ્તાન અને દેશાવરનાં અસંખ્ય લાઈ-મેનોએ જીંદગીના અહેવાલ લખવામાં
અમને જ (Specialists) સ્પેશીયાલીસ્ટ ગણીને ભેટ, બક્ષીસો અને પ્રમાણપત્રોથી
અમારા કાર્યની કદર કરી છે. ખાત્રી માટે એક પોષ્ટ કાર્ડ લખી

“ જાહેર વિશ્વસિ અને જાહેર મત ” મંગાવો.

મહારૂં શું થશે ?

તે સંબંધી

જીંદગીનો અહેવાલ.

રાશી (નામ) ઉપરથી જીંદગીનો અહેવાલ—માત્ર સવા રૂપિયાની
દીક્રીટા રજીસ્ટર પોષ્ટથી મોકલાવતાં પત્ર લખવાના ટાઈમ સાથે ચાલુ હમ્મર જણાવી
લખો: પરદેશ માટે ત્રણ શિર્લીંગ. હસ્તરેષા ઉપરથી જીંદગીનો અહેવાલ પુરૂષે
જમણા તેમજ સ્ત્રીએ ડાબા હાથની ત્રણ કોપી (શાહીથી અથવા પેડથી) છાપી
મોકલાવતાં પત્ર લખવાના ટાઈમ સાથે ચાલુ હમ્મર જણાવી લખવું. મધ્યમ રૂપિયા
પાંચ હત્તમ રૂપિયા હસ. પરદેશ માટે અનુક્રમે શિર્લીંગ નવ અને શિર્લીંગ સત્તર.
જન્મકુંડલી ઉપરથી જીંદગીનો અહેવાલ. મધ્યમ રૂપિયા પાંચ હત્તમ રૂપિયા
હસ. પરદેશ માટે શિર્લીંગ નવ અને શિર્લીંગ સત્તર. જીંદગીનો ખાસ અહેવાલ
Special Life આ અહેવાલ મંગાવતાં પોતાના ફોટા સાથે જન્મકુંડલી અથવા
ચાલુ હમ્મર સાથે પત્ર લખવાનો ટાઈમ જણાવી લખવું. કિંમત રૂપિયા પચ્ચીસ.
પરદેશ માટે બે પૌંડ. પવિત્ર જાત્ર (તાવીજ ચાંદીનું) માત્ર એક વર્ષ માટે જ
ઉપયોગી. જેથી આર્થિક, સંસારિક, વ્યવહારિક તેમજ વ્યાપારે રોજગારે દરેક પ્રકારે
હોટો બે ધણો લાલ થાય છે. કિંમત રૂપિયા સવા પાંચ. પરદેશ માટે શિર્લીંગ
અગીઆર. સંખ્યાબંધ કવરો ગુપ્ત થતાં હોવાથી ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ કવર
રજીસ્ટર વગર મોકલવાં જ નહિ. આફ્રિકાના ગ્રાહકોએ આફ્રિકાના સ્ટેમ્પસ અથવા
કોસ ઓર્ડર મોકલવા નહિ.

નયોતિથી. પી. શર્મા.

(Predict Astrologer)

મુરત (ટી. એમ.) ઈન્ડિયા.

❧ સ્ત્રી છોકરાંની સંભાળ. ❧

તમે બહાર કામે જાઓ, ત્યારે ઘરમાં સ્ત્રી બાળકો એકલાં હોય છે. રસોઇ, ચણાફૂદ, ગરમ પાણી, દીવાખત્તી વીગેરે કામકાજમાં જરા મદદ તથા અથવા માતાની નજર ચુક થતાં અણસમજમાં ગમે ત્યાં હાથ નાંખવાથી સ્ત્રી-બાળકો અચાનક દાગી જવાના પ્રસંગો સાધારણ થઇ પડ્યા છે. આવા વખતે તરતજ સરળ ઇલાજ કરવામાં ન આવે તો જંતીર પરિણામ નીપજે છે. આવા પ્રસંગોમાં

પ્રોક્ટન (તદન સ્વદેશી બનાવટ.)

તદન સહેલો અને સરળ ફ્લેક્સમંદ ઇલાજ પુરવાર થયો છે. આ પાઉડર જરા તેલ-કોપરેલ અથવા તો વેસેલીનમાં મેળવીને દાઝેલા ભાગ ઉપર ચોપડવાથી ખણી ઠંડક મળે છે. પાકતું નથી અને જલદી આરામ થઈ જાય છે.

કોઇ પણ પ્રકારે વાગવાથી ગમે તેટલું લોહી વહેતું હોય ત્યારે આ પાઉડર કોરો દબાવવાથી લોહી બંધ થાય છે. ધા પાકતો નથી, રૂઝ જલદી આવે છે. ગડગુમડાં કે ચાંદા ઉપર પાણી અથવા ગુલાબ-જળમાં મેળવીને ચોપડવાથી ગુમડાં જલદી મટે છે.

ઉનાળામાં બાળકોને થતાં ગરમીના ગડગુમડાંના ત્રાસદાયક દરદ માટે અમૃત જેવી દવા છે. ઘણા ફ્લેક્સમંદ અખતરા ક્યાં પછી જન-સમાજના લાભ માટે જાહેરમાં મુકવામાં આવેલી તદન સ્વદેશી આ દવા વાપરો અને ફાયદો મેળવી બીજાઓને જણાવો.

કૌમત ૧ ઔસના રૂ. ૧-૪-૦, વી. પી. ખર્ચ જુદું.

ખાત્રી માટે ચાર આનામાં નમુનો મંગાવો. જરૂર પડતાં ઉપયોગ કરવાથી તેનું જાદુઈ પરીણામ જોઇ તમે ભારોભાર વખાણ કરશો.

બનાવનાર:—દાસ એન્ડ સન,

ફુલાશલેન, વલ્લભલુવન, મુંબઈ નં. ૪.

અંડા છાપ

દરજીખુશી માટે
અઠસીર મલમ
પારીનીકે-સીની
કુચાર આના
પોસ્ટ Y જુદું
સી.સી.મહાજન
એન્ડ કું.ા.
મુંબઈ.૨

કોઈ પણ જાતના મલમ કે
લોશન વાપર્યા હોય અને
કંઠાળી ગયા હો, તો આ
અઠસીર અંડા છાપ મલમ
વાપરી સંતોષ પામે. ઘણા
વાપરીને ખુશી થયા છે.
સર્ટીફિકેટ મોજુદ છે.

બાદશાહી સાબુ

સહેલાઈથી અને
સફાઈથી વાળ કાઢ્યા
માથાગ પ્રસિદ્ધ છે
બ્રાહ્મ એકનો રૂ.૧
પો નનકલ માલ ગો
સાવચેતરહેજો

સી.સી.મહાજન એન્ડ કું.ા. મુંબઈ.૨

વાળ કાઢવાના
પાવડરની

પસંદગીવાળા માટે

બાદશાહી

પાવડર

કિં. બાદલીના રૂ. બા=૧
પો. જુદું.

શુદ્ધ વનસ્પતિમાંથી બનાવેલું

કામલતા હેર ઑઈલ.

(રજીસ્ટર્ડ)

કામલતા ઑઈલ, ખરી પડતા વાળને અટકાવી લાંબા વધારે છે, અને
મગજને ઠંડક આપે છે. શુદ્ધ વનસ્પતિના તેલોમાંથી બનાવેલું છે. બ્લાઈટ ઑઈલને
ખીલકુલ ભેગ નથી. ફક્ત એક વખત વાપરી ખાત્રી કરો.

બાદલી એકની કિં. રૂ. બા=૧ પો. જુદું.

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું.ા. મુંબઈ નં. ૨.

અનાથોના નાથ ! નિરાધારોના આધાર !

કંગાલોના બેલી ! દુખતાંઓના તારણહાર !

શ્રીમાનો તો થઇ શકે જ—તેઓ તો થવાના જ
પણ જીવવાનાં સાધારણ સંપત્તિવાળાં પણ થઇ શકે છે.

દેશસેવાનો અનન્ય માર્ગ,
સખાવતનો ઉત્તમ ઉપયોગ,
જોવો હોય તો કૃપા કરીને એક જ વાર

નડીઆદ હિન્દુ અનાથાશ્રમ

પર નીધા કરી તેની મુલાકાત લેવો,
કે તેનો વાર્ષિક રીપોર્ટ મંગાવો.

દેશનાં લાચાર અનાથ બાળકો માટે આપની ન્હાની મોટી
સખાવતો પ્રભુપ્રીત્યર્થે પરભવના બાથા માટે નીચેના મુકામે
જરૂર મોકલશો.

હાલમાં દરરોજનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૮૦ થાય છે અને
અનાથોની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે; વળી
ધાવતી, મહોટીબાળા, વિધવા, સધવા, વૃદ્ધા વિગેરેનો સ્ત્રી
વિભાગ ખોલ્યો છે. આ ખાતે દાનની ઘણી જ જરૂર છે.

દરેક દાન લેવાય છે. વધુ વિગત માટે લખો:—

મંત્રી—હિન્દુ અનાથાશ્રમ, નડીઆદ.

કાળાં ન થનારાં રાહડગોહડ સોનાનાં ધરેણાં

ખમીસ ખટનો રૂ. ૫, ચંદ્રહાર મગમાળા રૂ. ૩૧, હીરાકંઠી રૂ. ૫, વીંટી રૂ. ૧, ધડીયાળનો છેડો રૂ. ૩૧, હાથ ધડીયાળનો પટો રૂ. ૪, લવોંગીઆ જોડી રૂ. ૨, એરીંગ જોડી રૂ. ૨, ખંઝડીઓ જોડી રૂ. ૨૦, રાયણુમાળા રૂ. ૬, પોંચી રૂ. ૫, મોહનમાળા રૂ. ૫,

વાળ કાળા કરવાનો ખીજખી સાબુ—આ સાબુથી વાળ કાળા હંમેશા રહે છે. ત્રણ ડબ્બીનું બાકસ રૂ. ૧-૮-૦

દરાજનો મલમ—નવી તથા જુની દરાજ તરત મટી જાય છે. કી. ચાર આના. ૧ ડબ્બન લેનારને ટામ્રમખીસ, ૨ ડબ્બન લેનારને રાસકોપ ધડીયાળ, ૩ ડબ્બન લેનારને હાથ ધડીયાળ મફત.

વજ્રદારની કું. ગીરગામ મુંબાઈ નં. ૪.

દેશી દવાઓ મળવાનું ૩૭ વર્ષનું જીનું અને જાણીતું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

ગાંધીરોડ અમદાવાદ, કાલબાદેવી મુંબાઈ તથા ઊંઝા.

અમારે ત્યાંથી તમામ જાતની દેશી દવાઓ ઓછામાં ઓછા ભાવે સારામાં સારી મળી શકશે. દવાઓની ઉત્તમ બનાવટ માટે વૈદ્ય સમ્મેલનો-માંથી પણ સોનારૂપાના ચાંદો મળેલા છે. વધુ વિગત માટે સૂચીપત્ર મફત મંગાવો.

સ્ત્રીઓના તમામ રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

હાથીછાપ (રજીસ્ટર્ડ) વાપરો.

શીશી ૧ નં. રૂ. ૧)

ચાહને છોડવા માટે
વનસ્પતિઓ તથા વસાણામાંથી
બનાવેલી આયુર્વેદિક

અમીરી ચાહ

રજીસ્ટર્ડ વાપરો.

તોલા ૧૦ નં. રૂ. ૦-૫-૦.

દરેક સ્થળે વેચાય છે.

૨૭૨૮૬ ૨૦૦૦ નંબરવાળો

જસમાઈનનો આયોગાધક

સાર્સાપરિલા.

સારામાં સારી લોહી સુધારક હવા તરીકે આજે જસમાઈનનો અસલ નં. ૨૦૦૦નો આયોગાધક સાર્સાપરિલા શ્રદ્ધાપૂર્વક લોકો વાપરે છે. કેળવાયેલાં કુટુંબો તેના ગુણનાં ધણાં વખાણ કરે છે. એક વાર એક જ શીશી વાપરી તો જુઓ ! કૌંમત રૂ. ૧૧૧. વી. પી. રૂ. ૧૧૧ = ત્રણ શીશીના વી. પી. રૂ. ૩૩૫) = છ શીશીના વી. પી. રૂ. ૬૬૦ =.

જસમાઈન એજન્સી—નડીઆદ. (ગુજરાત)

Jasmin Agency, Nadiad. (Dist. Kaira).

જનસમાજને ફાયદાકારક

ચેતવાણી.

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ

ચાંદીના જસ્તીથી ઝાળેલા દાગીના તથા ચોખી ચીનાઈ ચાંદીનાં દરેક જાતનાં વાસણો ખનાવનાર તથા વેચનાર.

કે. માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં

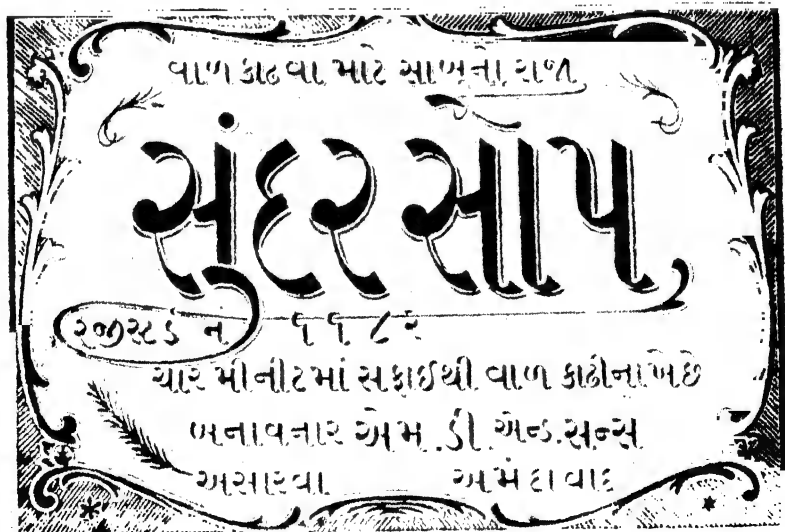
ઘર નં. ૨૪૬૦, અમદાવાદ.

લકવો.

લકવો—શરીરના અડધા ભાગને થાય છે, તેથી તે બાબુ-
ના હાથ અને પગ રહી જાય છે. (જૂઠાં થાય છે.) અને તે
બાબુનું મોં વાંકું થાય છે તેથી ચોકખું બોલાવું નથી વગેરે.

હજારો રૂપીઆ ખર્ચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી તેવા
લકવના રોગની વનસ્પતિની દવા મારી પાસે છે, તે
દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે, સર્ટીફિકેટો
મળેલાં છે.

છોટુભાઈ જીવાભાઈ,
ઠે. શાહપુર, ચકલા પાસે—અમદાવાદ.

દરેક વેપારીને ત્યાં મળે છે. એજન્ટો જોઈએ છે.

દાન આપવાનું સુપાત્ર સ્થળ

હિંદુ અનાથાશ્રમ, વઢવાણકેમ્પ

૭૦ ઉપર અનાથ બાળકો નહે છે. તેમના નિભાવ માટે મહાકવી પુસ્તી જરૂર છે. યથાશક્તિ મદદ આપવા વિનંતિ છે. રિપોર્ટ માટે લખો:—

ઝોનરરી સેક્રેટરી

હિંદુ અનાથાશ્રમ,

વઢવાણકેમ્પ, (કાઠિયાવાડ)

સાક્ષરોમાં સારો સત્કાર પામેલાં

ઉત્તમ વાંચનના પુસ્તકો

દરેક ઘરમાં રાખવા લાયક

!!! મહાત્માની પ્રસાદી !!!

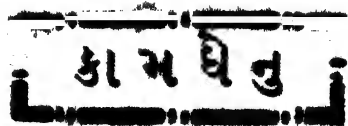
- ૧ સાદી શિખામણી ભાગ ૧મો રૂ. ૧) ૫ સાદી શિખામણી ભાગ ૫મો રૂ. ૨)
૨ સાદી શિખામણી ભાગ ૨જો રૂ. ૨) ૬ સાદી શિખામણી ભાગ ૬જો રૂ. ૨)
૩ સાદી શિખામણી ભાગ ૩જો રૂ. ૨) ૭ સાદી શિખામણી ભાગ ૭મો રૂ. ૨)
૪ સાદી શિખામણી ભાગ ૪થો રૂ. ૨) ૮ સાદી શિખામણી ભાગ ૮મો રૂ. ૨)

મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ,

પાટણ, (ઉ. ગુજરાત).

સીઓમાં નમજાઈને નામે જોગખ્તા પ્રગ્ન શેઠની બીનહરીક
સ્વદેશી દવા

૨૭૨૮૬

૨૭૨૮૬

આ ઉપરાંત આ દવા સીઓનાં ગર્ભાશયનાં તમામ પ્રકારનાં દરદોને
મટાડે છે; તેમજ વધ્યાપણાનાં દોષો દૂર કરે છે. નાની મોટી દરેક
સીઓ વગર પરહેજીએ લઇ શકે છે.

દરેક દવાબાળાને ત્યાંથી મળશે.

એકલા બનાવનારા:—

એમ. શેઠકર એન્ડ કું. મેન્યુફેક્ચરીંગ કેમીસ્ટ,

અમદાવાદ—ઈન્ડીઆ.

એમ્પાયર ઓફ ઈન્ડીઆ

હંદગીના વીમાની કું. લી.

સ્થપાઈ ૧૮૯૭.

હેડ ઓફીસ મુંબઈ.

ફંડ—રૂ. ૩,૮૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.

આવક—રૂ. ૬૪,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.

સસ્તા દર, સાફ બોનસ, સ્વદેશી, સદ્દર વીમા કંપનીમાં
તમારો વીમા ઉતરાવો.

લખો યા મળો—

કુવારા સામે,
વલંદાની હવેલી,
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. }

નરેન્દ્ર બળવંતરાય ઠાકોર, બી. એ.

ચીફ એજન્ટ નોર્થ ગુજરાત.

ચારતરનું અમૃતખિન્દુ.

(૨૭. નં. ૮૪૧-૧૦ વાળું અસલ માલ)

ખાદી, અણર્ણુ અડો ઉલ્લી, મરડો સંગ્રહણી, કોલેરા,
પેટમાં ચવનનું ઘુંગાણું, હાથપગના તોડ, કમરનું ઢઢું, કાંતનું
કળતર, સંધીના, વીંછીના ડાંખનું કાતીલ ઝેર બધું આ એકજ
દવાથી તુરતાતુરત આરામ થાય છે કીમત રૂ. ૧૧ વી.
પી. થી રૂ. ૧૧૮. ત્રણ શીશીના વી. પી. થી રૂ. ૪૮
છ શીશીના રૂ. ૮૮.

બધા દવાવાળા પણ વેચે છે, નક્કી માત્રથી સંભાળજો.

લખો—અમૃતખિન્દુ ઓફીસ—નડિયાદ. (ગુજરાત)

મુંબઈ જશો તો રહેશો કયાં ?

છેલ્લી દબની રહેવા-જમવાની સંપૂર્ણ
સગવડો મારે

આર્યનિવાસ હિન્દુ લોજ.

સવ્ય પાંચ માળ—પુખ્ત અનુભવી વ્યવસ્થા—
ભરપુર હવા ઉભસ.

ડે. મરજીદખંદર રોડ, માંડવી—મુંબઈ.

ફક્ત પાંચજ ટીપાં!!! ગુમાની અમી-કુપી

રજ. નં. ૧૨૬૪

ફક્ત પાંચજ ટીપાં અમી-કુપી લેવાથી ઉલટી, ઝાડો, કાલેરા, શરદી, સળેખમ, ચુંક, આંકડી, પેટનો દુખાવો, અજીર્ણ, વાયુ, બાદી, બદલજમી, શુળ, હીરટીરીઆ, ઉઠાંટીયું, દાંત કે દાઢનું કળતર વિગેરે તુરત નાશુદ્ધ કરે છે.

ફક્ત પાંચજ ટીપાં અમી-કુપી બહારથી ચોળવાથી હાથ પગનો દુખાવો, સોજ, કળતર રૂમેટીઝમ (વા) પવન સંધીવા લકવો, માથાનો દુખાવો, ગડીઓ વા, આદાશીશી, પાંસળાનું શુળ, કફ, છાતીનો દુખાવો, રાંઝણુ, વીંઝનો ડાંખ વિગેરે દર્દોમાં તાત્કાળિક આરામ આપે છે.

ફક્ત એકજ શીશી ગુમાની અમી-કુપી ધરમાં તથા મુસાફરીમાં પાસે રાખો તે તમને તાત્કાળિક થઈ આવતાં ઉપર જણાવેલા દર્દોમાં કોં-તી મદદગાર થઈ પડશે. કિંમત શીશી ૧) નો રૂ. દાઢ રૂા

ત્રણ શીશીના રૂ. ૪) પો. અલગ.

દરેક પ્રકારના તાવને એકજ દિવસમાં ભગાડનાર

રાજશાહી એગ્યુનો ?

એકજવાર અજમાવી જુઓ.

મેલેરીઆ તાવ, હડીલામાં હડીલા તાવ, રોજ આવનારા એકાંતરીઆ, ચોથીઆ, લીવર તથા બરોળ વધી ગઈ હોય તેમાં રાજશાહી એગ્યુનો આબાદ અસર કરે છે.

રાજશાહી એગ્યુનોમાં વિશેષ ગુણ શું છે ?

ખીજ દવાઓની માફક કાન બંધ થતા નથી, કબજાઆત થતી નથી પણ જીલાબ સાફ લાવી ભુખ ભગાડી શક્તિ આપે છે.

કિંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧) ત્રણ બાટલીના રૂ. રૂા, પો. અલગ.

સી. સી. ગુમા એન્ડ કું. ધ. પો. નડીઆદ.

બે સાચી અને સર્વોત્તમ ચીજો

તમારા તેમજ તમારાં બહાલાંઓ માટે તૈયાર છે.

કાશ્મીરી લોટસ હની.

કુદરતે બનાવી મોકલેલી આંખોના સર્વ રોગો મટાડી

મોતીયા સુદ્ધાં ગાળી કાઢનારી અકસીર દવા.

નાની બાટલી રૂ. ૩), મોટીના રૂ. ૫).

તન્દુરસ્તી સાચવવા અને મેળવવા

ડૉ. કોઠારીની

જીવનશક્તિ રજીસ્ટર્ડ

એક અત્યંત ગુણકારી, સ્વાદિષ્ટ, નિર્દોષ અને નવી

શોધની જાણીતી દવા છે. ૩૨ ડોઝની બાટલીના

રૂ. ૧૦) પોસ્ટેજ જુદું.

વધુ વિગતો મેળવવા લખો:—

જીવનશક્તિ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ,

કોટડા, (વાયા ભુજ) કેચ્છ.

‘મળખંધુ’ની ભેટ.

પુસ્તકનું નામ.	ક્ર. સ.	મૂલ્ય.
● અઢારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર	૧૯૧૦	રૂ. ૧૧
ધારાનગરીનો મુંજ	૧૯૧૧	રૂ. ૧૧
● સિંધ ઉપર સ્વારી	૧૯૧૨	રૂ. ૧૧
સોમનાથનું શિવલિંગ	૧૯૧૩	રૂ. ૧૧
● નિઝામશાહીનો વફાદાર વઝીર	૧૯૧૪	રૂ. ૧૧
● પાટણની પડતીનો પ્રારંભ	૧૯૧૫	રૂ. ૧૧
● વસઇનો ઘેરો	૧૯૧૬	રૂ. ૧૧
ગુજરાતની ગર્જના	૧૯૧૭	રૂ. ૧૧
● મહારાષ્ટ્રનું નૌકાબળ	૧૯૧૮	રૂ. ૧૧
● રત્નમંદિર	૧૯૧૯	રૂ. ૧૧
● ભાગ્યશાળી અમરસિંહ	૧૯૨૦	રૂ. ૧૧
● કેન્સ્ટાન્ડીનોપલની કથા	૧૯૨૧	રૂ. ૧૧
● સાંભાળનું રાખ્યારોડાણ	૧૯૨૨	રૂ. ૧૧
● પુનરુત્થાન	૧૯૨૩	રૂ. ૧૧
● સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તો	૧૯૨૪	રૂ. ૧૧
● કુમારી કામન્દવી	૧૯૨૫	રૂ. ૧૧
● સાવિતાનું સાવિત્રોત્થાન	૧૯૨૬	રૂ. ૧૧
● જર કે ખર /	૧૯૨૭	રૂ. ૧૧
● ડગાઈના ભોગ	૧૯૨૮	રૂ. ૧૧
● રોહરડનો મુત્સદી વીર	૧૯૨૯	રૂ. ૧૧
● પીરમનો પાદશાહ	૧૯૩૦	રૂ. ૧૧
કન્નડમાં કાવ્ય	૧૯૩૧	રૂ. ૧૧

● આ પુસ્તકોની થોડી થોડી પ્રંતો સીલિકે છે, તે
 ‘મળખંધુ’ના ગ્રાહકોને દરેક આઠ આનાની કીમતે મળશે
 બીજાંબાને પૂરી કીમતે મળશે.

